

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

*Қ. Усмонов, М. Содиков,
Н. Обломуродов*

**ЎЗБЕКИСТОН
ТАРИХИ**

I қисм

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини
қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича
Республика мувофиқлаштириш комиссияси
томонидан бакалаврлар учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган*

Абдулла Қодирий номидаги
жонқ мероси нацирнети.

Тошкент - 2002

Қ.Усмонов, М.Содиков, Н.Обломуродов.
Ўзбекистон тарихи I қисм. Ўкув қўлланма.
Т. А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
"УАЖБНТ" маркази, 2002. - 280 бет.

**Муаллифлар жамоаси раҳбари ва масъул муҳаррир: т.ф.д.,
профессор *Қ.Усмонов*.**

Тақризчи: т.ф.д., профессор *М.Исҳоков*

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.

© «УАЖБНТ» Маркази, 2002 й.

Мазкур китобнинг оригинал-макети «УАЖБНТ» Марказининг мулки
бўлиб, Марказнинг розилигисиз уни ҳар қандай йўл билан қайта
нашр этиш тақиқланади.

КИРИШ

XXI аср бўсағасида жонажон Ватанимиз тарихида буюк воқеа — қадимий Ўзбекистоннинг энг янги тарихини бошлаб берган воқеа содир бўлди. 1991 йил 31 август куни бўлган Республика Олий Кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида ўзбек халқининг хоҳиши-иродаси билан Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, озод ва суверен давлат — Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлиги эълон қилинди ва «Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Конун билан мустаҳкамланди.

1 сентябр Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик куни деб белгиланди. Халқимизнинг асрий орзу-умидлари ушалди, муқаддас мақсади рӯёбга чиқди, сиёсий мутелик ва асоратдан кутилди. Дунё XX аср харитасида яна бир мустақил, озод, суверен давлат — Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги халқимизнинг узоқ йиллар давомида олиб борган оғир ва машаққатли курашининг қонуний натижасидир. Ватанимиз тарихи мустақиллик халқимизга ниҳоятда қимматга тушганидан, бу йўлда катта курбонлар берилганлигидан гувоҳлик беради. Эндиликда халқимизнинг ўз тақдиди ўз қўлида, ўз мамлакатининг мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида астойдил меҳнат қилмоқда.

Миллий истиқлол шарофати билан Ўзбекистон мустақил давлат сифатида халқаро майдонга чиқди, давлатимиз мустақиллигини дунёдаги барча нуфузли давлатлар тан олди, жаҳон ҳамжамиятига қўшилди, барча катта-ю кичик мамлакатлар доирасида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё минтақасида, Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган бўлиб, қадим замонлардан бери Шарқ билан Фарбни боғлаб келган. Унинг майдони 447,4 минт кв.км.ни ташкил этиб, Фарбдан Шарқ-

гача 1425 км. га, Шимолдан Жанубгача 930 км. га чўзилган. Республика таркибида 12 вилоят ва Қорақалпоғистон Республикаси, 165 қишлоқ тумани, 120 шаҳар ва 116 шаҳарча, 1421 қишлоқ (овуллар) мавжуд.

Ўзбекистонда 100 дан ортиқ миллатлар ва элатларнинг вакиллари бўлган, 25 миллионга яқин киши яшайди. Аҳолини тўртдан уч қисмига яқини ўзбеклардир. Республика аҳолисининг ярмидан кўпроқ қисми қишлоқ жойларида истиқомат қиласди. Аҳолининг 60 фоизга яқинини болалар, ўсмирлар ва 25 ёшга етмаган йигит-қизлар ташкил этади. Ўзбекистон қадимдан бой табиий ресурсларга, ҳосилдорерлар, кучли иқтисодий, илмий ва маънавий салоҳиятга эга бўлган мамлакатdir.

Ўзбекистоннинг меҳнатсевар, истеъдодли ва меҳмондўст халқи мамлакатимизнинг чинакам бойлигидир. Бизнинг давлатимиз аҳолининг ўсиш суръатлари ва меҳнат ресурслари юқори бўлган минтаقا ҳисобланади. Мамлакатимизнинг катта табиий бойликлари, қудратли саноати ва қишлоқ хўжалиги, кучли илмий ва маънавий салоҳияти Ўзбекистонни ривожланган, гуллаб-яшнаётган давлатга айлантириш гаровидир.

Президент Ислом Каримов раҳнамолигида мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ислоҳотлар туфайли демократик ҳукуқий давлат ва фуқаролик жамияти асослари яратилди, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти, эркин бозор муносабатлари шаклланмоқда. Маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди, одамларнинг тафаккури ва ҳаётга муносабати ўзгарди. Аҳоли онгига демократик қадриятлар шаклланиб, унинг фаоллиги ошиб бормоқда, мамлакатимиз келажагига ишончи тобора мустаҳкамланмоқда.

Ўзбекистон фуқаролари, хусусан, ёшлар қалбига миллий истиқбол гоясини сингдириш, уларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда «Ўзбекистон тарихи» фанининг ўрни, имкониятлари катта. Шу боисдан Республика Олий ўкув юртларининг бакалавриат босқичида «Ўзбекистон тарихи» фанини ўқитиш асосий фанлар қаторида туради.

Мазкур ўкув қўлланма Олий ўкув юртлари бакалавриат босқичининг барча йўналишлари (тарих йўналиши бундан

мустасно) учун «Ўзбекистон тарихи» фанидан тавсия этилган намунавий ўқув дастури асосида тайёрланди. Кўлланмада Ўзбекистон халқларининг қадимги даври, ўрта асрлар даври, чор Россияси мустамлакачилиги даври тарихи ёритилади.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ПРЕДМЕТИ, УНИ ЎРГАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ТАМОЙИЛЛАРИ, МАНБАЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

1. Ўзбекистон тарихи предмети

Ҳар қайси мамлакат, ҳар бир ҳалқ ўзининг узоқ ва бетакрор тарихига эга бўлганидек, Ўзбекистоннинг, ўзбек халқининг тарихи ҳам бой ва сермазмундир. Қадим замонлардаёқ Турон, Туркистон деб эътироф этилган она Ватанимиз турли тарихий ёзма ва археологик манбаларга кўра Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Миср, Рим каби қадимий ва буюк мамлакатлар қатори дунёда машҳурдир. Ватанимиз жаҳон тарихининг турли ҳалқлар, цивилизациялар туташган энг қайнот, шиддатли чорраҳаларидан бири бўлиб, бу заминда маҳаллий аҳолининг форс, ҳинд, хитой, юнон, араб, рус ҳалқлари билан маълум даражада аралашуви содир бўлган, уларнинг маданияти, фани, санъати ва умуман турмуш тарзи бир-биридан баҳра олган, муштараклашган.

Тарихимиз илдизлари неча-неча минг йилларга бориб тақалади. Ўзбекистон халқининг бой ва қадимий давлатчилик тажрибаси бор. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида дастлабки мустақил давлат тузилмалари милоддан аввалги биринчи минг йиллик бошларидаёқ пайдо бўлиб, қарийб 3000 йил давомида такомиллашиб боргани ва дунё давлатчилиги ривожида энг юксак даражага кўтарилгани жаҳонга маълум.

Ватанимиз тарихи ўзбек халқининг жаҳон тарихи ва маданияти хазинасига улкан ҳисса қўшганлигидан гувоҳлик беради. Буюк боболаримиз — Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа юзлаб алломаларимиз билан нафақат ўзбеклар, бутун турк дунёси, қолаверса, бутун ер юзи ҳалқлари фаҳрланмоқдалар.

Аждодларимиз барпо этган Самарқанд, Бухоро, Хива ва Щаҳрисабз каби қўҳна шаҳарлар бугунги кунда жаҳон миқёсидаги зиёратгоҳга айланган. Ўзбекистонга ташриф бу-юраётган хорижий давлат ва жамоат арбоблари, зиёратчилар бу шаҳарларни, улардаги ажойиб тарихий, миллий меъморчилик мажмуалари ва ёдгорликларни кўриб, уларда мужассамлашган ҳалқ усталарининг истеъоди ва юксак бадиий маҳоратига қойил қолиб, уларга таҳсинлар ўқимоқдалар, таъзим қыммоқдалар. Муқаддас еримиз орқали ўтган Буюк ипак йўли Осиё ва Європадаги ҳалқлар ва мамлакатларни бир-бирига боғлаб турган, ҳалқаро ҳамкорликка хизмат қилган.

Ана шундай қадимий ва буюқ мамлакат тарихини, табаррук заминимизда неча-неча минг йиллар давомида яшаб, курашиб, ижод қўлиб келаётган ҳалқимиз ўтмишини «Ўзбекистон тарихи» фани ўргатади.

Тарих — арабча сўз бўлиб, «тадқиқ этиш», «текшириш», «воқеалар ҳақида аниқ ҳикоя қилиш» маъноларини англатади. Тарих инсонлар ҳақидаги, уларнинг узоқ ўтмишдан бизгача етиб келган ҳаётий тажрибаси ҳақидаги фандир.

«Ўзбекистон тарихи» фанининг предмети ҳалқимизнинг энг қадимги замонлардан то ҳозирги кунларсача босиб ўтган узоқ ва муракқаб тарихий йўлини, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаётини холисона ўрганишдан, тушунтиришдан иборатdir.

Ўзбекистон тарихи аждодларимизнинг яшаш учун кураш, узлуксиз меҳнат туфайли такомиллашиб бориш ва ҳозирги одамлар даражасига кўтарилиш жараёнини, дини, ёзуви, илм-фани, адабиёт ва санъатини ёритади. Ватанимиз тарихи ўзбекларнинг ҳалқ, миллат бўлиб шаклланиш жараёнини, аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросни, давлатларнинг ташкил топиши ва уларнинг ички ва ташқи сиёсатини ўргатади. Ватанимиз тарихи ҳалқимизнинг маълум бир даврларда бошқа давлатларга қарам бўлиб қолганилигини, қарамлик азобининг нақадар аянчли, машқақатли бўлганлигини, аждодларимизнинг ажнабий босқинчиларга қарши мустақиллик ва озодлик учун курашини ва бунда мардлик, жасорат кўрсатган ҳалқ қаҳрамонлари ва давлат арбоблари фаолиятларини кенг режада ўргатади.

«Ўзбекистон тарихи» фани халқимизнинг мустақил тараққиёт йўлига кириши, мустақиллик йилларида миллий, хукуқий давлатчилик қурилиши, демократик, фуқаролик жамият қуриш, эркин бозор иқтисодиётини яратиш жабҳаларидаги фаолиятини ўргатади.

«Ўзбекистон тарихи» фани халқимиз тарихини ҳаққоний тасвирловчи, акс эттирувчи кўзгу, ижтимоий, сиёсий, тарбиявий, маънавий сабоқлар мажмуасидир.

2. Тарихни ўрганишнинг методологик тамойиллари ва манбалари

Тарихий воқеаларни ўрганишда тўғри илмий-назарий, методологик асосларга таянишнинг аҳамияти жуда катта. Советлар ҳукмронлиги даврида тарихий тадқиқотлар, уни ўқитиш ва ўрганиш ишлари марксча-ленинчча методологияга бўйсундирилди. Ҳар қандай воқеани ёритишга синфийлик, партиявийлик нуқтаи назарларидаи ёндашилди. Мамлакат, бутун бир халқ тарихи иккига — эксплуататор ва эксплуатация қилинувчилар, қулдорлар ва қуллар, феодаллар ва қарам дехқонлар, буржуазия ва ёлчанма ишчилар, бойлар ва камбағаллар, мулкдорлар ва йўқсиллар тарихига бўлинди. Бойлар ва мулкдорлар, улар орасидан чиққан беклар, амирлар, хонлар, давлат арбоблари қораланди, номлари бадном қилинди. Тарихий воқеа ва ҳодисалар камбағалларни ва йўқсилларни ҳимоя қилгани тарзда, уларнинг манфаатига бўйсундирилган ҳолда ёритилди.

Дин, диний қадриятлар қораланди, инсонларнинг эътиқодлари оёқ ости қилинди, руҳонийлар кувгин қилинди. Буюк олимлар, алломалар, маърифатпарвар шоиру-уламолар, ёзувчилар иккига — материалистлар ва идеалистларга бўлинди. Динга эътиқод қилганлар идеалистлар деб аталди, уларнинг ижодий фаолиятини ўрганиш чегараланди, асарлари халқдан яширилди, йўқотиб юборилди. Оқибатда кўпгина тарихий воқеалар сохталашибтирилди, маънавий меросимиз, миллий қадриятларимиз камситилди. Ёш авлодга уларни хурофат, эскиллик сарқитлари деб ўргатилди. Тарих фақат жангу жадал урушлардан иборатдек қилиб кўрсатилди.

Халқимиз тарихининг бу қадар сохталашибтирилишига фақат марксистик методологиянинг яроқсизлиги айбдор дейиш кифоя қилмайди, албатта. Бу борада мамлакатда ҳукмрон

бўлган тоталитар тузумнинг салбий роли катта бўлди. Тарих фани тоталитар тузум ташвиқотчисига, ҳимоячисига, коммунистик мафкура хизматкорига айлантирилган эди.

Инсоният тарихини, тарихий воқеа, ҳодисаларни тўғри ёритиш ва ўрганиш учун бир қатор муҳим назарий-методологик тамойилларга таянмоқ зарур.

Диалектик усул ана шундай тамойиллардан биридир. Инсоният ҳаёти, жамият тараққиёти диалектик жараёндир. Диалектика олам ягона ва яхлит, унда содир бўладиган ҳодисалар, воқеалар умумий ва ўзаро боғланишда, узлуксиз ҳаракатда, зиддиятли тараққиётда бўлади деб таълим беради. Диалектика жуда узоқ тарихга эга, унинг билиш назарияси сифатида шаклланиши ва ривожланишида Гераклит, Аристотел, Хоразмий, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Спиноза, Гегел, Герцен ва бошқа олим ва маърифатпарварларнинг хизмати каттадир. Улар моддий ва маънавий дунёни узвий боғлиқ жараён шаклида, яъни уларни узлуксиз ҳаракат қилиб, ўзгариб, тараққий қилиб турадиган ҳолда, тараққиётни ички боғланишда олиб ўрганиш қоидаларини яратдилар.

Диалектик методология ҳар қандай мамлакат тарихини, шу жумладан, Ўзбекистон тарихини, ўзбек халқи тарихини жаҳон халқлари тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганишни тақозо этади. Негаки, ҳар бир халқ тарихида миллийлик, ўзига хос бетакрорлик хусусиятлари билан бирга жаҳон тарихи, бутун инсоният тараққиёти билан умумий боғланишадир.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон тарихи аввало Марқазий Осиё мамлакатлари тарихи билан, қолаверса, бутун жаҳон халқлари тарихи билан чамбарчас боғланган. Қадим замонлардан бўён Ватанимиз Марқазий Осиё миңтақасидаги кўпгина давлатлар билан ягона иқтисодий ва маданий маконда бўлиб келган. Бу катта ҳудудда яшовчи уруғ, қабила, қавм, элатлар этник жиҳатдан доимо ўзаро таъсирда ва алоқада бўлганлар, кўшилиш жараёнини бошидан кечирганлар. Уларни ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаёти бир-бирлари билан узвий боғлиқ, ўтган. Шу сабабдан Ўзбекистон тарихини кўшни мамлакатлар тарихи билан боғлиқ ҳолда, бир халқни иккинчи бир халқقا қарама-қарши қўймаган ҳолда ўрганиш тақозо этилади. Қозок, қирғиз, қорақалпок, туркман, тожик, форс, афғон, ҳинд, араб ва бошқа халқлар, мамлакатлар тарихи-

ни қанчалик яхши билсак, Ўзбекистон халқлари тарихини ҳам шунчалик чуқур, ҳар томонлама ўрганишта имкон яратади, кўмаклашади.

Тарихий воқеа, ҳодисаларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва ёритишда уларга холисона, ҳаққоний, илмий ёндашув муҳим методологик тамойиллардир.

Холислик қоидаси тарихий воқеа, ҳодисаларни ўргана-ётганда улар билан боғлиқ бўлган барча фактларнинг ҳеч бир истисносиз бутун мажмуини бирга олиб текширишни, аниқ, ҳаққоний далилларга асосланишини талаб қиласди. Тарихий ҳодисаларни бир бутун ҳолда, ўзаро алоқада ва муносабатда деб ўрганиш даркор.

Мустақиллик тарихни холисона ёритиш имкониятини яратди. «Ўзбек олимларининг куч файратлари билан, — деб ёзади И.А.Каримов, — тарихимизнинг кўпдан кўп тоят муҳим саҳифалари, энг аввало, Темурийлар даври, XIX аср охири, XX аср бошлари тарихи янгидан кашф этилди. Шуни эсда тутиш муҳимки, ўтмишимизни «оқдаш» вазифаси умуман олганда бажариб бўлинди, ҳозир эса асосий вазифа, тарихий таҳлилни илмий жиҳатдан холисона ва ҳалол амалга оширишдан иборатdir»¹.

Тарихни ўрганишда тарихийлик принципи муҳим аҳамиятга эга. Тарихийлик қоидаси воқеа, ҳодисаларни ўз даврининг аниқ тарихий шароитидан, ўша давр муҳитидан, тарихий ривожланиш жараёнидан келиб чиқсан ҳолда ўрганишни тақозо этади. Ҳар бир воқеа, ҳодисани бошқа воқеалар, ҳодисалар билан боғлаб ўргангандагина мазкур воқеа ҳодисанинг умумий тарихий жараёндаги ўрнини тўғри аниқлаш, белгилаш мумкин бўлади. Ҳар бир воқеа, ҳодисага умумий тарихий жараённинг бир қисми, бўлаги деб қарамоқ зарур.

Ҳар бир ҳодиса, жараён қандай тарихий муҳитда, нима учун айнан шу пайтда, шу шаклда содир бўлганлигини, бу ҳодиса ўз тараққиётида қандай асосий босқичларни босиб ўтганлигини, кейинчалик у қандай бўлиб қолганлигини билиш тарихийлик қоидасининг талабидир: Масалањ, биронта давлат фаолиятига тарихийлик нуқтаи назаридан ту-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 141-бет.

риб баҳо бермоқчи бўлсак, у, биринчидан, качон, қандай тарихий шароитда пайдо бўлди, иккинчидан, у ўз тараққиётida қандай босқичларни босиб ўтди, учинчидан, унинг тарихий ўрни, мавқеи қандай, деган саволларга аниқ жавоб бериш зарур бўлади.

Тарихийлик тамойили халқнинг ўтмишини ягона табиий-тарихий жараён деб, ўтмиш ҳозирги замонни тайёрлайди, ҳозирги замон эса келажакни яратади деб қарайди. Инсоният ана шундай умумий йўлдан бораётган экан, истиқболда порлоқ ҳаёт, фаровон турмуш қурмоқчи бўлган авлод тарих фани орқали ўтмишни яхши билмоғи лозим. Ўтмиши, аждодларимиз тарихини қанчалик яхши билсак, англаб етсак, ҳозирги замонни шунчалик мукаммал тушумиз, келажакни тўғри тасаввур этамиз.

Инсоният тараққиётининг маълум босқичида хусусий мулкчилик келиб чиқади ва уруғчилик тузуми емирилиб, уруғ жамоалари турли ижтимоий табақаларга бўлинади, шу даврдан эътиборан тарихий воқеа ва ҳодисалар ана ўзу табақаларнинг манфаати билан боғлиқ ҳолда кечадиган, ҳар бир ижтимоий табақа ўз манфаати нуқтаи назаридан ҳаракат қиласидиган, айрим ҳолларда уларнинг сиёсий, иқтисодий манфаати бир-бири билан тўқнашадиган, ғалаёнлар, қўзғолонлар кўтариладиган бўлиб қолди. Бундай вазиятда содир бўлган воқеаларни, тарихий жараённи ўрганишда ижтимоий ёндашув тамойилига риоя этиш зарур бўлади. Ижтимоий ёндашув тамойили тарихий жараёнларни аҳоли барча табақаларининг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ўрганишни тақозо этади. Воқеаларни алоҳида бир ижтимоий табақа — камбағаллар, йўқсиллар ёки мулкдор бойлар манфаати нуқтаи назаридан туриб таҳлил этиш, ёритиш бир томонлама ёндашув бўлиб, бу тарихни сохталашибди, тўғри холосаларга олиб келмайди.

Шоҳлар, амирлар, беклар фаолиятини ёритишга цивилизацион нуқтаи назаридан ёндашмоқ керак. Уларни бой табақалардан чиқсан, мулкдор бўлгани учунгина қоралаш, бадном қилиш адолатдан бўлмайди. Мамлакат юртбошилиз, бошлиқсиз, давлат идора органларисиз, бошқарунчиларсиз, амалдорларсиз бўлмаслигини исбот этишининг ҳожати бўлмаса керак. Шундай экан, барча давлат арбобларини

ёппасига қоралаш ҳам түгри эмас. Жонажон Ватанимиз күхна тарихи ҳам улар орасида халқпарвар, маърифатпарвар, адолат билан сиёсат юритган машхур юртбошилар, арбоблар бўлганлигидан гувоҳлик бериб турибди.

Ижтимоий ёндашув тамойили давлат арбобларининг, сиёсий кучлар, партиялар, турли уюшмалар, улар йўлбошчиларининг тарихий тараққиёт даражасига кўрсатган ижобий ёки салбий таъсирини, жамиятнинг у ёки бу йўлдан ривожланишидаги ролини билиб олишда муҳим аҳамиятта эгадир.

Жаҳон халқлари тарихи, жумладан, мамлакатимиз тарихи гувоҳлик берадики, давлатлар ўртасида, ҳукмдорлар ўртасида сиёсий, иқтисодий манфаатлар, стратегик мақсадлар йўлида тез-тез қирғинбарот урушлар бўлиб турган, бири иккинчисини босиб олган, мағлуб мамлакатни талон-тарож қилган, иқтисодий имкониятларини зўровонлик билан ўзлаштирган. Бундай жараёнларни сиёсий мезонлар нуқтаи назаридан туриб ҳам баҳолаш зарур бўлади.

Мамлакатимиз тарихини ўрганишда Ватан манфаати, миллий қадриятлар, халқ анъаналари ва урф-одатлари, дин, ислом дини тарихи, одамларнинг диний эътиқодлари, диний таълимотлар ва уларнинг асосчилари фаолиятини таҳдил қилишга, ёритишга цивилизацион муносабатда бўлиб, уларни хурматлаш, эъзозлаш нуқтаи назаридан ёндашмоқ керак. Ҳаёт — халқнинг неча минг йиллар давомида яратган миллий маданиятини, ахлоқ мезонларини иккига — эксплуататорлар маданияти ва ахлоқи ҳамда эксплуатация қилинувчилик маданияти ва ахлоқига бўлиш, биринчисини қоралашдан иборат ленинча йўриқноманинг нақадар заарали эканлигини кўрсатди. Миллий маданиятга, маънавий меросга бундай ёндашув маънавий қашшоқланишга, миллий қадриятларнинг, урф-одатларнинг оёқ ости қилинишига, кўпгина олимлар, маърифатпарварлар, руҳонийларнинг бадном қилинишига олиб келганлигини ҳеч қачон унугмаслик керак.

Тарихни ўрганишда юқорида қайд этилган методологик тамоилилар билан бир қаторда фактларни таққослаш, мантикий-қиёсий хулюслар чиқариш, фалсафий тафаккур, даврлаштириш, социологик тадқиқотлар ўтказиш, статистик, математик ва бошқа усувлардан ҳам фойдаланиш зарур.

Ватанимиз тарихини тадқиқ этиш, ўрганишда уни тұғри давраштиришнинг аҳамияти каттадир. Советлар хукмронлиги даврида сабық СССР таркибидаги юздан ортиқ халқлар тарихи, жумладан, бизнинг Ватанимиз тарихи синфий кураш, инқилобий ҳаракатларга асосланган марксистик формацион ғояға бўйсундирилган ҳолда давраштирилди. Барча халқлар тарихи беш даврга: ибтидоий жамоа тузуми, кулдорлик тузуми, феодализм, капитализм, социализмга ва коммунизмга бўлинди. Бундай давраштиришнинг мақсади жамият тараққиётини инсониятни албатта коммунизмга олиб боради, деган «ғояни» илгари суриш ва оқлашдан иборат эди. Бу ғоянинг қанчалик тұғрилигини XX асрда күпгина халқлар тақдирида синаб кўрилди, пировард натижада фожиали оқибатларга олиб келди. Ҳаммани тенглаштириш ғояси амалда мулкдорлар, бадавлат табақаларни камбағаллар, йўқсиллар даражасига туширди, жамиятда оммавий лоқайдлик, дангасалик, боқимандалик кайфиятини келтириб чиқарди. Шу боис инсоният XX аср охирларига келиб бу ғояни ўз елкасидан улоқтириб ташлади, бугун дунёда «синфий қадриятлар»дан миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устунлиги эътироф этилди.

Ўзбекистоннинг, ўзбек халқининг бой, бетакрор тарихи бўлиб, унинг ўзига хос тарихий тараққиёт даврлари бор. Уни қуйидаги йирик даврларга бўлиш мумкин:

1. Ибтидоий жамият. Қадимги давр.
2. Ўрта асрлар даври.
3. Чор Россияси мустамлакачилиги даври.
4. Советлар истибоди даври.
5. Миллий истиқлол даври.

Бу даврларнинг ҳар бири яна ўзига хос, кичик даврларга бўлинадики, уни мазкур қўлланманинг мазмуни ва мундарижасидан яққол кўриш мумкин.

Ҳаққоний, холис тарихий билимга эга бўлиш осон эмас. Негаки, биз ўрганаётган тарихий воқеаларни, жараёнларни бевосита кузата олмаймиз, улар биздан анча илгари бўлиб ўтган, уларни қайтариб бўлмайди. Бундан илгари бўлиб ўтган тарихий воқеаларни билиб бўлмайди, деган хulosаси чиқмайди, албатта

Тарихий воқеалар, халқлар ҳаёти ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетмайди, улардан тарихий манбалар гувоҳ бўлиб

қолади. Тарихий манбалар иккига — моддий ва ёзма манбаларга бўлинади.

Қадимги одамлардан бизгача етиб келган меҳнат қуроллари, идиш-товоқлар, тантагуллар, ҳарбий қурол-яроқлар, уй-жойлар, қалъалар, шаҳарлар, қабрлар, расмлар ва бошқа нарсалар моддий тарихий манбалар деб аталади. Ватанимиз худудида олиб борилган археологик изланишлар натижасида топилган моддий топилмалар, уларнинг таҳлилий хулосалари¹ одамлар ҳаётини билишга имконият яратади.

Қадимги даврларда ёқ одамлар ўз фикрларини ёзма баён этиш учун ёзув белгилари ихтиро қилганлар. Саводхон кишилар ўзлари яшаб турган ёки бориб кўрган мамлакатлари ҳақида, кўрган-кечиргандарини дарахтларнинг пўстлоғига, тошга, терига, кейинчалик қофозга ёзиб қолдиргандар. Халқарнинг ҳаёти, юз берган воқеа ва ҳодисалар ҳақида ёзилган китоблар мавжуд. Ер ва қимматбаҳо нарсаларни инъом қилиш, мерос қолдириш, сотиб олиш ҳужжатлар билан расмийлаштирилган. Подшоҳ ва ҳокимларнинг ёзма шаклдаги қонунлари ва фармонлари сақланиб қолган. Булар ёзма манбалар дейилади.

Аждодларимизнинг милоддан аввалги VII-VIII асрлардаги ҳаётини ўрганишда «Авесто» китоби қимматли ёзма манба ҳисобланади. Мазкур нодир китобда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, дастлабки давлат тузулмаларининг шаклланиш жараёнлари ўз ифодасини топган.

Ватанимиз тарихига доир маълумотлар юонон ва рим манбаларида, чунончи, Геродотнинг «История» (М.1972), Ксенофонтнинг «Греческая история» (М.1935), Полибийнинг «Всеобщая история» (М.1980-1989), Арианнинг «Поход Александра» (М., Л., 1962), Страбоннинг «География в 17 книгах» (М., 1961); Курций Руфнинг «История Александра Македонского» (М., 1963) ва бошқаларнинг асарларида ҳам

¹ Ғуломов Я. «Хоразмнинг сугорини тарихи». Т., 1957; Толстов С.Р. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., 1964; Вайнберг Б.И. «Монеты древнего Хорезма». М., 1977; Массон В.М. «К вопросу об общественном строе Средней Азии//История, археология и этнография Средней Азии». М., 1968; Ртвеладзе Э.В. «Новые древне-бактрийские памятники на юге Узбекистана». Л., 1976 ва бошқалар.

учрайди. Антик муаллифлар томонидан ёзиг қолдирилган маълумотларни тўпловчи И.В.Пянковнинг «Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия» (Душанбе, 1975), Н.Г.Горбунованинг «Фергана по сведениям античных авторов. История и культура народов Средней Азии» (Л., 1976) каби китоблар ҳам Ватанимиз тарихини ўрганишда ёрдам беради.

Хитой ёзма манбаларидан «Тарихий гувоҳликлар» (мил.ав. I аср), «Улуг Хан хонадони тарихи» (милодий I аср), «Кичик Хан хонадони тарихи» (милодий V аср), «Вей хонадони тарихи» (милодий VI аср), «Шимолий подшоҳликлар (Бейши) тарихи» (милодий VII аср) ва бошқаларда Туркистон тарихи ҳақида маълумотлар бор. Шунингдек, арман, византиялик муаллифларнинг асарларида ҳам Ватанимиз тарихи ҳақида маълумотлар учрайди.

Ватанимиз тарихини ўрганишда туркий, форс, араб манбаларининг аҳамияти катта. Қадимги турк ёзуви тўғрисида С.Е.Маловнинг «Памятники древне-турецкой письменности» (М., 1951) ва «Енисейская письменность тюрков. Текст и переводы» (М., Л., 1951), А.Сайдуллаевнинг «Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда» (Т., 1996) асарларида, Насимхон Раҳмоннинг «Турк хоқонлиги» (Т., 1993) китобида қимматли маълумотлар бор. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда Абулғозийнинг «Шажарайи турк» (Т., 1992), Л.Н.Гумилевнинг «Древние тюрки» (М., 1960), А.Ю.Якубовскийнинг «К вопросу об этногенезе узбекского народа» (Т., 1941), И.Жабборовнинг «Ўзбек халқи этнографияси» (Т., 1994) асарларидан фойдаланиш мумкин.

Ўзбек халқининг ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий ҳаётини ўрганишда Абу Наср Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри» (Т., 1993), Абу Райхон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» (Т., 1968), Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадгу билиг» (Т., 1960), М.Қошғарийнинг «Девону луготит-турк. Уч жилдлик» (Т., 1960-1963), Абу Тоҳирхожанинг «Самария» (Т., 1991), Наршаҳийнинг «Бухоро тарихи» (Т., 1991), Низомулмulkнинг «Сиёсатнома ёки сияр ул-мулук» (Т., 1997), Амир Темурнинг «Темур тузуклари» (Т., 1991),

Мирзо Улугбекнинг «Тўрт улус тарихи» (Т., 1994) ва бошқа нодир китоблар муҳим тарихий манба бўлиб хизмат қилади.

Ватанимиз тарихини ўрганишда ўз даврида ҳокимият тенасида турган сулолалар тарихини ёритишга бағишиланган бир қатор китоблар – Шаҳобиддин ан-Насавийнинг «Сийрат ас Султон Жалолиддин Мангбурни» (Т., 1999), Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» (Т., 1996), Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (Т., 1997), Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи. Икки жилдлик» (Т., 1992), Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдулланома» (Т., 1999), Мулла Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» (Т., 1989), Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» (Т., 1991) ва бошқалар қимматли манба сифатида дикқатга сазовордир.

Бизгача етиб келган бундай моддий ва ёзма манбалар Ўзбекистон тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти, Шарқ қўлёзмалар фонди дунёдаги энг иирик қўлёзмалар хазиналаридан бири ҳисобланади. Бу ерда 40 мингдан зиёд қўлёзма нусхалари, 30 мингдан ортиқ тошбосма китоблар ва 10 мингдан ортиқ Шарқ тилларида ёзилган ҳужжатлар мавжуд. Шунингдек, Ватанимиз тарихига оид муҳим қўлёзма ҳужжатлар, нодир китоблар, қимматли маълумотлар хорижий мамлакатлардаги илм масканлари, кутубхоналарда сақланмоқда. Ана шу қўлёзма ҳужжатлар ва китобларнинг ҳозирги ўзбек тилига таржима қилиниши ва нашр этилиши Ватанимиз тарихини янада тўлароқ, холисона ёритилишига, тарихимиз саҳифаларидағи «оқ» ва «қора» дөгларнинг барҳам топишига кўмаклашади.

Ўзбекистон тарихига доир тарихий манбалар ҳақида маълумотлар Б.Аҳмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари» (Т., 1991), Т.Саилқуловнинг «Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар» (Т., 1993) номли китобларда ҳам тўлароқ берилган, ўқув жараёнида улардан фойдаланиш зарур.

Ўзбекистон тарихини ўрганишда етакчи замонавий тарихчи олимларимиз томониден яратилган тарихий асарлар, дарслик ва ўқув қўлланмалар муҳим ўринга эга. Улардан энг муҳимларининг номлари, муаллифлари ҳақидаги маълумотлар мазкур ўқув қўлланмасининг охирида, фойдала-

нилган адабиётлар рўйхати бўлимида берилган бўлиб, уларни ўқиш, ўрганиш талабаларга тавсия этилади.

Ватанимиз тарихини ўрганишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг асарлари, маъруза ва нутқлари, фармон ва фармойишлари, мустақиллик даврида қабул қилинган қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар муҳим назарий методологик асос бўлиб хизмат қиласди.

Аждодларимиз ҳаётини, турмуш тарзини ўрганишда археология (қадимшунослик), этнография (халқларни тасвирлаш), антропология (одамнинг келиб чиқиши ва эволюцияси) ва бошқа фанлар кўмаклашади.

Тарихимиз тўғрисида тўла тасаввур ҳосил қилиш учун Ўзбекистон халқлари тарихи музейи, Темурийлар тарихи давлат музейи, ўлкани ўрганиш ва бошқа музейлар, Самарқанд, Бухоро, Хива, Шахрисабз; Қарши, Урганч, Тошкент ва бошқа шаҳарлар; улардаги тарихий ёдгорликлар билан яқиндан танишиш зарур.

Аждодларимиз қолдирган моддий ва маънавий ёдгорликлар билан танишар эканмиз, уларда халқнинг меҳнати, фикр-ўйлари, орзу-умидлари, ҳис-туйғулари мужассамлашганини қалбан ҳис этамиз, англаб етамиз. Ана шунда бу тарихий ёдгорликларнинг чиройли кўринишидан ҳузурланибгина қолмасдан, аждодларимизга, халқимизга, миллатимизга нисбатан меҳр-муҳаббатимиз ортади, Ватанимиз билан ҳақли равиша фахрланамиз.

3. Баркамол авлодни шакллантиришда Ватанимиз тарихининг аҳамияти

Ўзбекистон тарихи ёшларга халқимизнинг ўтмиши, тарихи ҳақида билим бериш билан чегараланиб қолмайди, у ёшларни ватанпарвар, маънавий жиҳатдан комил фуқаро этиб шакллантиради. Президент Ислом Каримов таъкидлаганларидек, юртимиз тарихи «Ҳар бир фуқарони, жумладан, ёшларимизни бой маданий меросимизни қадрлашга, уни кўз қорачиғидай авайлаб-асрашга, юрак-юракдан ифтихор қилишга ўргатади. Ўзимизнинг бой ўтмиш меросимиздан мадад ва ибрат олишга имкон беради. Одамлар қалбидан эзгулик туйғуларини уйғотиб, бугунги авлод кимлар-

нинг авлоди, кимларнинг зоти ва ворислари эканини англашга ундейди»¹.

Давлат мустақиллигини ўз кўлига олган озод, хур Ўзбекистонда Ватан, истиқлол тақдирни бугунги баҳтли авлодлар қўлида. Мустақилликни асраб-авайлаш, мустаҳкамлаш, мамлакатимизни кейинги авлодларга янада қудратли, обод, ижтимоий-иктисодий жиҳатдан ривожланган ҳолда етказиш замонамизнинг долзарб вазифасига, талабига айланди. Бу масъулиятли, айни пайтда шарафли вазифанинг қай даражада адо этилиши бугунги авлодларга, хусусан ёшларга, уларнинг маънавий баркамоллигига боғлиқ. «Бирон бир жамият, — деб таъкидлайди юртбошимиз Ислом Каримов, — маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамлаш май туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди»².

Ҳар қандай жамият тараққиётининг асосий кучи маънавият ва маърифатдадир. Маънавий баркамолликни тарбиялашда Ватан тарихи муҳим омилдир. «Маънавият, — деб ёзади Ислом Каримов, — ўз халқининг тарихини; унинг маданияти ва вазифаларини чукур билиш ва тушуниб етишга суюнгандагина қудратли кучга айланади»³, «...туғилиб ўстган ютида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак... Тарихий хотираси бор инсон — иродали инсон»⁴.

Инсонда тарихий хотира ўз Ватани тарихини, ўз халқи, аждодларч тарихини билиш орқали шаклланади. Яқин ўтмишда мустамлакачилар, тоталитар тузум мутасаддилари кўпгина халқларни, жумладан, ўзбек халқини ўз тарихидан жудо қилиш, уларни ўз ўтмишига лоқайдлик билан қарайдиган, насл-насабини эслолмайдиган манқуртларга

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. Т., «Ўзбекистон», 1998, 371-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 137-бет.

³ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992, 71-бет.

⁴ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 8-9-бетлар.

айлантириш сиёсатини юритди, амалиётда эса халқимиз таш-қи дунёдан бутунлай узиб кўйилди, унинг бир неча минг йиллик бой тарихи соҳталашиборилди, уни ёшларга ўқитиш ва ўргатишга изн берилмади.

Мустақиллик шарофати билан Ватанимиз тарихи ўз ўрнини топди, барча ўкув масканларида талаба-ўкувчиларга Ватан тарихини ўқитиш давлат сиёсати даражасига кўтарилиди, Ватан тарихини ўқитиш йўлга кўйилди. Ватанимиз тарихи миллатнинг, ёшларнинг ҳақиқий тарбиячисига айланмоқда. Бу борада Президент Ислом Каримовнинг «Тарихий хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди», «Тарих — халқ маънавиятининг асосидир», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошлиниди», «Инсон учун тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир»¹ деган методологик аҳамиятга молик сўзлари дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Тарих талаба-ўкувчиларда олам ягона ва яхлит, Ўзбекистон унинг ажralmas бир қисми, оламда содир бўладиган воқеа, ҳодисалар умумий ва ўзаро боғланишда, узлуксиз ҳаракатда эканлиги тўғрисида тўғри тасаввур, тушунчаларни шакллантиради.

Ўз ўтмишини, аждодлари тарихини яхши билган инсоннинг иродаси кучли бўлади, уни ҳар хил ақидалар гирдобига тушишдан сақлайди. Ўтмишни билган, тарих сабоқларини англаб етган инсон ҳозирги замонни яхши тушунади, келажакни тўғри тасаввур этади. Мухтасар айтганда, Ватан тарихи талаба-ўкувчиларда халқнинг ўтмиши, ҳозирги замони ва келажаги ягона тарихий жараён деган тушунчани шакллантиради. Бу ўз навбатида ёшларни тарихий жараёнларнинг оддий кузатувчиси бўлиб қолишдан сақлайди, уларни олға интилишга, тараққиётга кўмаклашишга ундейди.

Ўзбекистон тарихи талаба-ўкувчиларга бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширалаётган демократик ислоҳотларнинг моҳияти ва натижаларини, миллий, хукуқий давлатчиликни барпо этиш, демократик, фуқаролик жамият қуриш, ижти-

¹ Қаранг. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992, 71-бет; Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 10, 21-бетлар.

моий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш жарабёнларини ўргатади. Бу ўз навбатида ёшларда илмий дунё-қарашни, сиёсий маданиятни тарбиялайди, жамиятда ўз ўрнини тўғри белгилашга кўмаклашади.

Халқимизнинг буюклиги, кучи унинг бой маънавий меросга эга эканлиги билан белгиланади. Халқимизнинг маънавий пойдевори жуда қадимий ва мустаҳкам. Аждодларимиз етишириб берган ўнлаб, юзлаб жаҳонга машхур олим-му-уламолар, меъмору-бинокорлар, наққошлар, заргарлар, хунармандлар, давлат арбоблари, халқ қаҳрамонлари ҳаёти, дунёда биринчилар қаторида бунёд этилган илм ва таълим масканлари фаолияти талаба-ўқувчилар учун катта ибрат мактаби, тарих сабоғидир. Келажак учун интилаётган ёшлар учун бу бой маънавий мерос мустаҳкам таянчdir. Унинг заминида тинимсиз ва мاشаққатли меҳнат, ҳар қандай тўсикларни сенгаш, илмга ва зиёга интилиш каби ҳислатлар ётади. Бундай ҳислатлар Ватан тарихини ўқитиш орқали ёшларга сингдирилади.

Ватан тарихи халқимизнинг асрлар давомида кўпгина халқ, элатлар билан аҳл, ҳамжиҳат бўлиб яшаганилигидан, юртимизда турли диний эътиқодлар эркинлиги ва иноклиги бўлганилигидан гувоҳлик беради. Бу мустақил Ўзбекистонда яшовчи турли динларга эътиқод қилувчи 120 дан ортиқ миллат ва элатлар ўртасида тинчлик, миллий тотувлик, биродарликни янада мустаҳкамлашга хизмат қилувчи тарихий сабоқdir.

Келажаги буюк давлат кураётган бутунги авлодлар учун ўзбек давлатчилиги тарихи, минг йиллар давомида шаклланиб, такомиллашиб келган сиёсий-хукуқий институтлар, қонун-қоидалар тажрибаси Ўзбекистоннинг мустақилигини янада мустаҳкамлаш, хукуқий давлат, демократик жамият қуришда мустаҳкам таянч ва мададкордир.

Тарихий хотира, аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросни эгаллаш талаба-ўқувчиларда ҳалоллик, одиллик, ростгўйлик, меҳр-оқибат, меҳнатсеварлик, илмга интилиш каби инсоний фазилатларни шакллантиришга кўмаклашади..

Ватан тарихи ёшларда жамиятда эртароқ мустақил фаолият юритиш, ўз қобилиятини тўлароқ очиш ва ҳаётга татбиқ этиш сифатларини шакллантиради, Ватан, халқ тақдиди учун масъулиятни ўз зиммасига олиш каби юксак маънавий бурчни тарбиялайди, миллий фоя билан куроллантиради.

Шу боисдан Ватан тарихини ҳар томондама, чукур ўрганиш мұхым ақамиятта молик вазифадир. Мамлакатимизда мустақиллик шарофати туфайли боғчалардан тортиб Олий ўкув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимларида Ўзбекистон тарихи фанини ўқитишга давлат даражасига кўтарилигантарифа сифатида катта зътибор берилмоқда, ғамхўрлик қилинмоқда. «Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячи сига айланаб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда»¹.

Синов саволлари

1. Тарих сўзи қандай маънони билдиради?
2. Ўзбекистон тарихи фани нимани ўрганади?
3. Тарихни ўрганишда қандай услубий тамойилларга таяниш лозим?
4. Тарихийлик тамойилни қандай тушунасиз?
5. Тарихни ўрганишда холислик, илмийлик тамойилининг талаблари нималардан иборат?
6. Ўзбекистон тарихини қандай йирик даврларга бўлиш мумкин?
7. Тарихни ўрганишда моддий манбалар қандай ақамиятга эга?
8. Ватанимиз тарихига доир қадимги ёзма манбалардан қайслирини биласиз?
9. Миллӣ гоя ва мафкурани одамларга сингдиришда Ватан тарихининг ўрни ва ақамияти қандай?
10. Президент Ислом Каримовнинг қайси асарларида Ватан тарихини холисона ёритиш ва ўрганишнинг ақамияти кўрсатилган?

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 140-бет.

ИБТИДОЙ ЖАМИЯТ. ҚАДИМГИ ДАВР

І Боб. ЎЗБЕКИСТОН ИНСОНИЯТ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИННИГ ҚАДИМГИ ЎЧОҚЛАРИДАН БИРИ

1. Ватанимиз қадимдан одамзод яшаб келаётган ўлка. Ибтидой жамият, унинг даврлари

Инсоният қадим-қадимдан ўз даврига хос турмуш тарзига, моддий ва маънавий маданиятга, яъни маълум дараҷадаги цивилизацияга эга бўлган. Даврлар ўтиши билан инсоният цивилизацияси даражаси ҳам ўсиб, ривожланиб, такомиллашиб борган. Бу жараён одамларнинг меҳнат қилиш усули, қанчалик даражада моддий ва маънавий бойликларни яратиш ва кўпайтириб бориши билан боғлиқ кечган.

У ёки бу цивилизация ҳақида сўз боргандага инсониятнинг тинимсиз меҳнат, маънавият ва маърифатга интилиши туфайли доимо ўсиб, такомиллашиб бориши назарда тутилади. Масалан, антик цивилизация, Шарқ цивилизацияси, Фарб цивилизацияси, Ислом цивилизацияси, ҳозирги замон цивилизацияси каби тушунчаларда инсонларнинг иқтисодий, ижтимоий-сийёсий ҳаёти, турмуш тарзи, маънавий қиёфаси, ахлоқи, билим савияси, меҳнат қуроллари ва ҳоказо жиҳатлари мужассамлашган бўлади.

Ҳар бир минтақада цивилизация даврий нуқтаи назардан эртароқ ёки кечрок, ўзига хос шаклда шаклланиб, ривожланиб борган. Тарихий илмий тадқиқотлар бизнинг Ватанимиз — Ўзбекистон инсоният цивилизациясининг қадимги ўчоқларидан бири эканлигидан далолат бермоқда.

XX асрнинг 20-йилларида археолог олим В.Л.Вяткин бошлиқ гуруҳ Самарқанд, Хоразм ва Термизда, М.Е.Массон бошлиқ археологлар гуруҳи Оҳангарон водийсида, А.А.Потапов Фарғона водийсида қидирув ва қазиш ишлари олиб бордилар. 30-йилларда Ўзбекистон, Москва ва Ленинград олимлари ҳамкорлигига бир исча археологик экспедициялар ташкил этилди. Зарафшон экспедициясига А.Ю.Якубовский, Термиз экспедициясига М.Е.Массон, Хоразм экспедиция-

сига С.П. Толстов раҳбарлик қилди. Булар томонидан нафакат Ўзбекистон, бутун Марказий Осиёнинг қадимги тарихи, аждодларимизнинг ибтидоий жамоа тузуми, турмуш тарзига оид қатор қимматли асарлар яратилган. Булар орасида В.М. Массоннинг «Страна тысячи городов» — М., «Наука», 1966, А.П. Окладниковнинг «Палеолит и мезолит Средней Азии / Средняя Азия в эпоху камня и бронзы» — М. — Л., 1966, С.П. Толстовнинг «Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования» — М., 1948, В.А. Шишкуннинг «Афрасиаб — сокровищница древней культуры» — Т., «Фан», 1966, «Архитектурные памятники Бухары» — Т., 1936 ва бошқа асарлар бор.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Марказий Осиё халқлари қадимги тарихини ўрганиш мақсадида йирик археологик экспедиция гурӯҳлари ташкил этилди. С.П. Толстов бошлиқ Хоразм археологик-этнографик экспедицияси, А.Н. Бернштам бошлиқ Помир-Олой ва Помир-Фарғона экспедицияси, Я.Ф. Фуломов ва В.А. Шишкунлар бошлиқ Зарафшон археологик экспедицияси тадқиқот ишлари олиб борди. Мазкур экспедицияда қатнашган тадқиқотчилар муҳим асарлар яратдилар. С.П. Толстовнинг «По следам древнехорезмской цивилизации» — М. — Л., 1948, А.Н. Бернштамнинг «Древняя Фергана /Научно-популярный очерк/» — Т., 1951, Я.Ф. Фуломовнинг «Ўзбекистонда археология фанининг ривожи» — Т., 1956, «Қадимги маданиятимиз изларидан» — Т., 1960 ва «Хоразмнинг сугориш тарихи» — Т., 1957 ана шулар жумласидандир.

Кейинги йилларда республикамизнинг таниқли археолог олимлари: А.Асқаров, Ў.Исломов, А.Р. Муҳаммаджонов ва бошқалар етакчилигидаги тадқиқотчилар Ўзбекистон қадимги тарихининг палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронза даврларини ўргандилар. Тадқиқот ишлари Ватанимизнинг барча воҳаларида — Зарафшон, Сурхондарё бўйларида, Хоразм ва Фарғона водийсида, шунингдек, чўл ва дашт ўлкаларида ҳам кенг олиб борилди. Улар томонидан қатор илмий, оммабоп асарлар, ўқув қўлланмалари яратилди. Булар орасида А.Асқаровнинг «Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар» — Т., Фан, 1973, «Союзли тепа» — Т., 1973, «Древнеземледельческая культура эпоха

бронзы Юга Узбекистана» — Т., 1977; У.Исломовнинг «Пещера Мачай», — Т., 1975, «Обиширская культура» — Т., 1980; А.Р. Муҳаммаджоновнинг «Қадимги Бухоро» — Т., 1991; Ж.Кабиров ва А.Саъдуллаевларнинг «Ўрта Осиё археологияси» — Т., 1990 каби асарлар алоҳида ўрин тутади.

Мазкур асарларни, шунингдек, Ватанимизнинг қадимги даври тарихига оид бошқа асарларни ўрганиш орқали Ўзбекистон одамзод илк бор пайдо бўлган ўлка эканлигини англаш, аждодларимизнинг қадимги ҳёти, турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданияти ҳақида зарур билимга эга бўлиш мумкин.

Жамиятшунос ва табиатшунос олимлар ер шарида ҳётнинг пайдо бўлиши, одамларнинг вужудга келиши, муаммолари устида узоқ йиллардан бери тадқиқот ишлари билан шуғулланиб келмоқдалар. Бу ҳақда диний ва дунёвий таълимотлар, ривоятлар мавжуд.

Христиан дини одамзод худо томонидан бундан 7 минг йил бурун қизил лойдан яратилди, дастлабки одамларни Адам ва Ева, деб таърифлайди. Ислом дини одамнинг Оллоҳ томонидан тупроқдан яратилиб, унга жон киритилгани, дастлабки одамлар Одам Ато ва Момо Ҳаво бўлганлиги ҳақида, уларнинг яратилиши Оллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, бу ёлғиз унгагина аён деган ғояни илгари суради.

Юнон олими Арасту одамнинг пайдо бўлишини ерда ҳётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёни билан боғлаб тушунтиради, одамзод оддийдан мураккабга, ҳайвонот оламидан одамзод дунёсига ўсиб чиқди, деб таъкидлайди. Жеймс Манбоддо одам олий турдаги маймунсимон одамдан вужудга келган, деган ғояни илгари суради.

Инглиз олими Чарлз Дарвин европалик археологларнинг Гибралтар қояси, Германиянинг Неандертал водийси ва Австриядаги тадқиқотларнинг натижаларини таҳлил қилиб одамларнинг аждодлари дарахтда юрувчи энг олий турдаги маймунсимон одамлар (дриопитеклар) бўлганлиги ҳақида ги эволюцион назарияни илгари суради. У ҳар қандай маймундан одам пайдо бўлмаслигини, одамларнинг аждодлари бўлмиш дриопитеклар аллақачон ўлиб кетганлигини таъкидлайди.

Шунингдек, одам ҳар доим, ҳамма вақт онгли бўлган, одам Оллоҳ томонидан яратилмаган, маймундан одам пайдо

бўлиши мумкин эмас, одам бошқа сайёralардан келган деган ривоятлар ҳам бор. Демак, сайёрамизда одамзоднинг қачон ва қандай пайдо бўлгани ҳақида аниқ, узил-кесил фикр йўқ дейиш мумкин, бу муаммолигича қолмоқда. Турли ихтисосдаги олимлар томонидан олиб борилаётган тадқиқотлар узоқ ўтмишнинг сирли жараёнларига янада теранроқ назар ташлашга, камтарона билимларимизни янада ойдинлаштиришга кўмаклашиб бораверади.

Хозирча фанда одамзод табиатнинг бир қисми, у сайёрамизда тараққиётнинг маълум босқичида вужудга келди, кишилик жамияти меҳнат туфайли такомиллашиб борди, дастлаб одамлар ибтидоий тўда шаклида, кейинроқ жамоажамоа бўлиб яшаганлар, деган хulosса барча ривоятлардан устунлик қилмоқда.

Олимларнинг ибтидоий жамият тарихини ўрганишга доир тадқиқотлари инсониятнинг ибтидоий тўда ва жамоа даври кўпгина минтақаларда, жумладан, бизнинг ўлкамиз худудида дёярли бир-бирига ўхшаш бўлганлигини, бир-бирига ўхшаш босқичларни босиб ўтганлигини кўрсатади.

Ибтидоий жамият одамларининг яшаш тарзи, жисмоний ва ақлий тузилиши, улар томонидан ясалган меҳнат куролларининг тури ва материалига кўра бир қанча даврларга бўлинади. Археологларнинг Африка ва Ява оролида олиб борган тадқиқотлари сайёрамизда одамлар 2-2,5 миллион йиллардан бери яшаб келаётганлигини кўрсатади. Тахминан ана шу даврдан бошланган ибтидоий жамият меҳнат-куроллари тошдан ясалгани сабабли палеолит (грекча «палайос» — қадимги, «литос» — тош детан маънони билдиради) — қадимги тош даври деб аталади.

Палеолит даври ўз навбатида уч босқичдан — илк палеолит, ўрта палеолит ва сўнгти палеолитдан иборат. Илк палеолит бундан 2,5 миллион йиллардан 100 мингинчи йилларгача бўлган даврни ўз ичига олади.

Ўрта палеолит босқичи бундан 100-40 минг йиллар илгариги даврдир. Археологияда бу давр Мусте² маданияти ҳам деб юритилади.

² Г. Мортиле томонидан Франциянинг жануби-ғарби (Дордон департаменти)даги Ле-Мусте горидан топилган маданиятнинг ломи.

Сўнгги палеолит босқичи милоддан тахминан 40-12 минг йиллар илгариги даврdir.

Ибтидоий жамиятнинг иккинчи даври мезолит (юонча «мезос» — ўрта, «литос» — тош деган маънони билдиради) — ўрта тош даври дейилади ва у милоддан аввалги 12 мингинчи йиллардан 7 мингинчи йилларгача давом этади.

Учинчи давр Неолит (юонча «неос» — янги, «литос» — тош деган маънони билдиради) — янги тош даври бўлиб, унга милоддан аввалги 6-4 мингинчи йиллар киради.

Тўртинчи давр энеолит, яъни мисдан куроллар ясаш ўзлаштирилгани учун тош-мис даври дейилади, у милоддан аввалги 4 мингинчи йилларда юз беради.

Бешинчи давр бронза, яъни мис ва қалай қотишмасидан меҳнат қуроллари ясаш ўзлаштирилган давр бўлиб, милоддан аввалги 3-2 мингинчи йилларни ўз ичига олади.

Милоддан аввалги бир мингинчи йиллар бошларида темирдан турли қуроллар ва асбоб-ускуналар ясашнинг ўзлатирилиши натижасида темир асли бошланади.

Ибтидоий жамият даврларининг хронологик йиллари тахминан белгиланган бўлиб, маълум бир давр айrim минтақада олдинроқ, бошқасида кейинроқ бошланиши ва тугалланиши мумкин, албатта.

2. Мамлакатимизда одамларнинг палеолит даври манзилгоҳлари

Мамлакатимизнинг ilk палеолит даври, геологларнинг ҳисобига кўра, табиий-географик жиҳатдан ёзи иссиқ, қиши совуқ, ёғингарчилик кам бўлган иқлим тартиби қарор топган даврга тўғри келади. Ана шу шароитга мос ilk одамлар, ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёси шаклланади. Бир неча юз минг йиллар давомида табиий муҳит ҳам ўзгариб борди. Илк палеолитнинг охирги босқичларида сайёрамизни музлик қоллаб иқлим кескин совийди, тез-тез ёғингарчилик бўладиган бўлиб қолади. Ўлкамизда чўл ва воҳа ландшафтлари шаклланиб, ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёси ўзгариб боради. Одамлар ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан такомилишади.

Ўзбекистон ҳудудида илк палеолит даври одамлари яшаган манзилгоҳлар Фарғона водийсининг Сўх туманидаги Селунгур горидан ва Тошкент вилоятининг Ангрен шаҳри яқинидаги Кўлбулоқ маконидан топилган ва ўрганилган.

Селунгур ғори 1958 йилда археолог А.П. Окладников, 1980 йилдан бошлаб археолог олим Ў. Исломов томонидан ўрганилган. Тадқиқотлар Селунгур манзилгоҳида одамлар палеолит даврининг барча босқичларида яшаганлигини кўрсатади. Бу манзилгоҳдан аждодларимизнинг сүяқ қолдиқлари, уларнинг тошдан ясалган меҳнат қуроллари ҳамда улар овлаб тирикчилик қилган айик, қоплон, каркидон, сиртлон, оҳу ва бошқа ҳайвонларнинг сүяклари топилди. Олимлар Селунгур ғорида бундан 700-100 минг йиллар илгари одамлар яшаган, деган холосага келдилар. Селунгур тадқиқотларининг аҳамияти шундаки, у мамлакатимиз одамзод илк бор пайдо бўлган минтақалардан бири эканлигини исботлаб берди.

Илк палеолит даври одамларининг манзилгоҳларидан яна бири Тошкент вилояти Чотқол тоғининг жанубий-шарқий ёнбағридаги Жарсойнинг қирғоғидаги Кўлбулоқ маконидир. 1963-1970 йилларда археолог М.Р. Қосимов раҳбарлигидаги груп Кўлбулоқ маконида 10 дан ортиқ қатламни ўргандилар. 730-830 см чукурликда жойлашган икки куйи қатлам илк палеолит босқичига тўғри келади. Бу қатламлардан йирик, дағал ишланган тош қуроллар ва ҳайвон сүяклари топилади. Кўлбулоқ маконининг юғоригоқ қисмидан топиб ўрганилган бошқа маданий қатламлар бу ерда одамлар палеолит даврининг ўрта ва сўнгги барча босқичларида ҳам истиқомат қилганликларини исботлади.

Энг қадимги одамлар ҳозирги вақтдаги одамдан анчагина фарқ қиласди. Улар икки оёқлаб, олдинга энгашган, қўлларини тиззасигача осилтирган ҳолда юрганлар, қўллари оддий ишларни — бирон нарсани ушлаш, уриш, ер ковлаш кабиларни бажаришга қодир бўлган. Қадимги одамларнинг пешонаси тор, мияси кичик бўлган, ҳали гапира олмаган, узук-юлуқ овозлар чиқариб газаб ва қўркув, ёрдамга чақириш аломатларини билдирганлар.

Илк палеолит одамлари тошдан, дараҳт шоҳларидан турли меҳнат қуроллари ясаганлиги туфайли «билағон одам»

дейилади. Дастребки тош куролларининг учи ўткир, яssi, тухумсимон бўлган. Бу куроллар кўл болтаси ёки кўл чўқмори ҳам дейилади.

Илк палеолит даврида одамлар тўда-тўда бўлиб асосан форларда яшаганлар, табиатдаги тайёр нарсаларни — дарахтларнинг меваларини, ўсимлик илдизларини ковлаб ебтириклий қилганлар. Улар биргалашиб йирик ҳайвонларни овлаб ушлаб еганлар, шунингдек, майда жониворларни, уларнинг тухумларини ҳам истеъмол қилганлар.

Шундай қилиб, қадимги одамларнинг машғулотлари териб озуқа топиш, ҳайвонларни овлаш, тош куроллари ясаш ва уларни мукаммаллаштиришдан иборат бўлган. Мана шундай меҳнат жараёнида одамларнинг ўзлари ҳам ўзгариб, такомиллашиб борган.

Мамлакатимиз худудида ўрта палеолит ёки мусте даври, аввало, одамларнинг ўзгариши, иккинчи тур одамлар — неандерталларнинг¹ вужудга келиши билан фарқланади. Уларнинг пещонаси ва жағ тишлиари бўртиб чиқмаган, мијаси каттароқ бўлган, тик юраолган. Сурхондарё вилоятининг Бойсун тоғидаги Тешиктош гори ўрта палеолит одамларининг манзилгоҳи эканлигидан далолат беради. Фордан 8-9 яшар боланинг қабри, калла суюги, одам суюкларининг қолдиқлари, улар овлаб тириклий қилган ҳайвон суюклари, тошдан ясалган ўчоқ, кул қатламлари, ҳайвон ва қушларнинг суюклари топилган.

Ўрта палеолит одамларининг манзилгоҳлари Тешиктош яқинидаги Амир Темур ғоридан, Самарқанд вилоятининг Омонқутон, Кўтирабулоқ, Зирабулоқ, Тошкент вилоятининг Хўжакент, Обираҳмат, Фарғона водийсининг Қайрағоч қишлоғидаги Боқирғон дараси, Палмон қишлоғи яқинидаги Хўжаҳайр сойи, Бухоро вилоятининг Қизил Нура, Навоий вилоятининг Учтут деб аталган тоғ ён бағирларидаги ўнгур ва булоқ ёқаларидан топилди ва ўрганилди. Ўрта Осиёда бу даврга мансуб 50 дан ортиқ манзилгоҳ топилган. Бу манзилгоҳлардан турли хил тош куроллари, кўл чўқморлари, ҳайвон терисини шилувчи тош пичоқлар, ҳайвон

¹ Германиянинг Неандертал водийсидан топилган, бундан 100- 40 минг йиллар аввал яшаган одамларга берилган ном.

шохлари ва суюклари топилган. Одамлар меҳнат қуроллари ясаш учун қулай тош материалларини излаганлар. Улар Навоий вилоятидаги Ижонт ва Учтутда, Фарғонадан 40 км узокроқдаги Қапчиғайдаги тош конларидан топилган. Одамларнинг тошга ишлов бериш устахоналаридан фойдаланганилиги аниқланган.

Дастлабки одамлар ҳайвонлар каби чақмоқ зарбидан, вулқон отилганда пайдо бўладиган оловдан кўрқар эди, кейинчалик ундан фойдалана бошлайдилар, оловни ўчирмаслик учун навбатчилик қилиб, оловга шох-шабба ташлаб туришган. Ўрта палеолит даври одамлари ишқалаш орқали оловни кашф этганлар, гулханда пиширилган мазали ва тўйимли гўштни истеъмол қилишган, йиртқич ҳайвонларни олов билан кўрқитишган. Оловни билиб олиш одамлар ҳаётида, уларнинг ҳайвонлар устидан ҳўкмронлик қилишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Ўзбекистон худудида сўнгги палеолит одамлари яшаган анчагина манзилгоҳлар топилган. 1939 йилда Самарқанд санъат ва маданият тарихи музейининг ходими Н.Г. Харламов Самарқанд шаҳридан ўтган Сиёбча сойи ёқасидан сўнгти палеолит даврига хос одам манзилгоҳини топади. Бу манзилгоҳда Самарқанд давлат университетининг археологлари Д.Н. Лев ва М. Жўракуллар томонидан ўтказилган излашишлар натижасида учта маданий қатлам очилиб ўрганилади. Бу макондан одам скелетлари, иккита пастки жағ суюги, ҳайвон суюклари, чайласимон кулба излари, унинг марказида ўчоқ ва кул қатламлари, 10 мингга яқин тош қуроллари (тош пичноқ, қирғич, тош болга) топилган. Самарқанд маконидан тасвирий санъатнинг энг қадимги намунаси — ҳайвоннинг қовурға суюгига чизилган бешта ўйиқ шакл, бир қанча суюк безаклари топилган.

Сўнгги палеолит одамларининг манзилгоҳлари Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида ҳам топилган. Ўрта Осиёда 30 дан ортиқ бундай ёдгорликлар топиб ўрганилган. Мамлакатимизнинг сўнгги палеолит манзилгоҳларида ўтказилган тадқиқотлар бу даврда меҳнат қуроллари ясаш техникасида, одамларнинг турмуш тарзи ва дунёқарашида, хўжалик юритишда кескин ўзгариш юз берганлигини кўрсатади. Одамларнинг учинчи тури, ҳозирги одамларга ўхшашибўлган

крамононлар¹ вужудга келган. Крамонон — *homo-sapiens* (ақл-идрокли одам) бўлиб суяқ ва шохлардан ўткир учли куроллар ясаганлар. Энди тошдан учирма усули билан кес-кир қиррали қуроллар — пичоқ ва қирғич қаби сифатли меҳнат қуроллари ясаладиган бўлди. Чақмоқ тошдан найза учла-ри, арраловчи, шилувчи, тешувчи меҳнат қуроллари ҳам ясалган. Ҳайвонларнинг шохлари ва суякларидан ясалган тишли қармоқ (гарпун)лар пайдо бўлади, хўжаликда балиқ ови қелиб чиқади. Одамлар ящаш учун кулбалар қурганлар.

Сўнгги палеолит охирида юз берган туб ўзгариш ибтидоий тўда ўрнида ибтидоий жамоа-уругчилик тузумининг вужудга келишидан иборат бўлди. Кон-қариндошлик она уруғи доирасида расмийлашди, у тарихда матриархат деб ном олди. Бир уруғдан тарқалган одамлар жамоаси катта бир ғорда ёки бир неча кулбадаң иборат жойда биргаликда яшаган, биргаликда меҳнат қилиган, кичик бир мулкка эгалик қилиган.

Одамлар аёллар учун турли безак ва тақинчоқлар, аёлларнинг ҳайкалчаларини ясашни ўзлаштирганлар. Йирик ҳайвонларнинг расмларини, ов манзараларини чизганлар. Шу тариқа, тасвирий ва амалий санъат пайдо бўлади.

Сўнгги палеолит даврида ёқ инсоннинг европеоид, не-гроид, монголоид қаби ирқий турлари пайдо бўлади. Бу ирқлар одамлар тараққиётининг сифат кўрсаткичи бўлмай, табиий шарт-шароитлар таъсирида вужудга келади. Евро-пеоидлар Европада, Негроидлар Африкада, Монголоидлар Шимолий, Шарқий ва Жанубий Осиёда яшаганлар.

3. Мезолит ва Неолит даври манзилгоҳлари

Улуғ музликнинг эриши, кўплаб дарё ва кўлларнинг ҳосил бўлиши, яйловлар, тўқай ва ўрмонларнинг вужудга келиши, янги ўсимлик ва ҳайвон турларининг шаклланиши натижасида ўлкамизнинг барча воҳаларида одамларнинг яшаси учун қулай имкониятлар вужудга келади. Буни архео-

¹ Л.Ларте томонидан Франциянинг Дордон департаментидаги Кра-Монон горидан топилган, бундан 40-12 минг йиллар аввал яшаган одамларга берилган ном.

логлар томонидан топилган юзлаб одамлар яшаган манзилгоҳлар ҳам кўрсатади.

1970-1980 йилларда Ў. Исломов бошчилигидаги археологлар гуруҳи Фарфона вилояти Сўҳ яқинидаги Обишир сойининг унгуруларида қидирув ишлари олиб бориб, Обишир-1 ва Обишир-5 деб ғаталган маконларда мезолит даври одамлар жамоаларининг изларини топди. Бу гуруҳ 1967 йилда Тошкент шаҳрига яқин бўлган Бўзсув сойининг икки тармоғи қўшилган жойида мезолит даврига оид манзилгоҳни топади, бу ёдгорликнинг ёши милоддан аввалги ўн минггинчىй йилликларга тўғри келади. Бу манзилгоҳ қўшилиш номи билан аталади. Бу макондан тош куроллари, мезолит даври жамоалари қолдиқлари топилди. Сурхондарё вилоятидаги Кўҳитонгнинг Мачай сойи қирғозидаги горда олиб борилган тадқиқотлар натижасида бу горда мезолит даври одамлари узоқ йиллар давомида яшаганлигидан далолат берувчи маданий қатлам очилди. Мачай манзилгоҳидан одам скелетлари, турли хил тош ва суяқ куроллари, ўчоқ ва кул қатламлари топилган. Мачайликларнинг ов ҳайвонлари асосан тоғ архари ва жайронлар бўлганлиги аниқланди. Мачайликлар шохли ва майда ҳайвонларни хонакилаштиришни ўзлаштира бошлаганлари ҳам маълум бўлади.

Мамлакатимизнинг бошқа худудларидан топилган мезолит даврига оид манзилгоҳларда олиб борилган тадқиқотлар одамларнинг майда, тез ҳаракат қилиувчи ҳайвонларни ҳам тута олганликларини кўрсатади. Бу одамларнинг ўқ-ёй куролини кашф этганлигидан далолат беради. Ўқ-ёйдан фойдаланиш инсоният тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, овчиликни инсонларнинг ҳаёт манбаига айлантирди, овдан келадиган даромад ва захиралар кўпайиб борган. Ўқ-ёй куроли одамнинг ёлғиз ўзи ҳайвонларни овлаш, жамоадан ажраблиб ҳаёт кечиришга имконият яратади.

Одамлар ўсимликларнинг илдизларини истеъмол қилишдан бошоқларни, мазали меваларни, истеъмол қилишга ўтадилар. Улар аста-секин ит, сигир, қўй, эчки каби ҳайвонларни қўлга ўргатиш, бошоқли ўсимликларни ўстириш малакаларига ҳам эга бўлиб борадилар.

Мезолит даврига оид мозорларнинг таҳдили одамларда диний эътиқод шаклланаётганини, у дунёга ишонганини

кўрсатади. Мачай қабристонида жасад чалқанчасига ётказилгани, устига қизил ранг сепилиб, атрофига тош тақинчоқлар териб кўйилгани аниқланган. Кўхитонг тоғидаги Зараутсой қоясидан топилган суратлар эса тасвирий санъатнинг вужудга келганлигини кўрсатади. Қояда ёввойи ҳайвонларни ов қилиш манзараси тасвирланган. Бу манзарада бир пода йирик шохли ҳайвонлар орқасидан овчилар ўз итлари билан кетаётгани, овчилар эса ўқ-ёй билан, полохмон, тошлар билан қуроллангани тасвирланган. Бошқа бир қояда икки гурӯҳ овчилар буқани ўраб олгани манзараси тасвирланган. Зараутсой қояларидағи бу суратлар ўша давр рассомларининг тафаккур доирасини, диний тасаввурларни тасвирий санъатда қанчалик даражада акс эттирилганликлари ҳақида фикр юритишга асос бўлади.

Неолит даври қуроллар ишлаш техникасининг ўзгариши — силлиқлаш, пардозлаш, пармалаш, арралаш усулларининг ихтиро этилиши билан ажralиб туради. Тош қуроллари орасида тош болталар, поналар, исканалар, тош тешалар пайдо бўлди. Неолит даври «тошболталар асли» ҳам дейилади. Ҳунармандчиликнинг сопол буюмлар ясаш тармоғи вужудга келади. Шунинг учун бу даврни «сопол асли» ҳам дейишади.

Мезолит даврида одамлар ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатищни ўрганган, бошоқли ўсимликларнинг уруғини ерга экиб дон олишни ўрганган бўлсалар, неолит даврида бу жараён янада такомиллашди. Энди одамлар ҳаётида чорвачилик ва деҳқончилик вужудга келади ва хўжаликда асосий ўринни эгаллайди. Уруғ жамоалари эчки, кўй ва қорамоллардан иборат кўра-кўра чорва молларига, дон-дун захиравлирига эга бўладилар. Шу тариқа неолит даврида ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклланиб бўлади. Бу инсоният эришган катта ютуқ бўлиб, одамлар табиатга қарамликдан бутунлай кутиладилар. Уруғ жамоалари озуқа излаб кўчиб, дайдиб юришдан ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтадилар. Доимий яшайдиган кулбалар, уйлар ясаш одамларнинг турмуш тарзига айланади, қишлоқлар вужудга келади.

Неолит даврида одамлар ҳайвон терисидан тикилган кийимлар ўрнига жун ва ўсимлик толасидан тўқилган матолардан тикилган кийимлар киядиган бўладилар. Ҳунармандчиликда тўқимачилик, тикувчилик тармоғи ҳам пайдо бўлади.

Мамлакатимиз худудидан неолит даврига доир кўплаб археологик ёдгорликлар, одамлар яшаган манзилгоҳлар топилган. Амударёнинг қадимги Окчадарё делтаси ёнидаги Калтамиор канали яқинидан неолит даврига доир одамлар манзилгоҳи, Амударёнинг Юқори Узбой ирмоғи ва Орол денигизининг шимолий-шарқий бўйларидан яна кўплаб маконлар топиб ўрганилди. Буларнинг ҳаммасига Калтамиор маданияти деган ном берилди. Калтамиорликлар ҳаёти, хўжалик машғулотлари ва турмуш тарзини ўрганиш, унинг милоддан аввалги 5-3 минг йилликларга доир археологик маданият эканлигини кўрсатди.

Калтамиор маданиятининг энг муҳим манзилгоҳларидан бири Ёнбош-4 ҳисобланади. Ёнбош-4 да ўтказилган қазиш ишлари натижасида майдони 300 кв.м келадиган фоят катта тураг жой — ярим ертўла шаклидаги кулба очилди. Тадқиқотлар кулбанинг ходалар ва қамишдан қурилгани, кейинчалик ёниб кетганлигини, одамлар фойдаланган барча уй-рўзгор буюмлари, меҳнат қуроллари йиқилган кулба остида қолиб кетганлигини кўрсатди. Кулба томини кўтариб турган бир неча устунлар борлиги аниқланди. Бу манзилгоҳда 100-120 га яқин киши истиқомат қилишган. Унинг ўртасидан катта ўчоқ, атрофида яна 20 дан ортиқ майда ўчоқлар, кўмирга айланган ёғочлар ва қамишлар топилди. Ҳар бир ўчоқ атрофидан балиқ, ёввойи чўчқа, буғу, қирғовул, сув күшларининг суяклари, ўрдак ва ғоз тухумининг пўчоқлари, ёввойи жийда данаклари топилади. Катта ўчоқ ўт оғаси ихтиёридаги аташкада (алтар) бўлиб, Калтамиор уруғ жамоаси катта ўчоқдаги ўтга топинишган, бу одамларнинг диний эътиқодини кўрсатади. Кулбадаги майда ўчоқлар эса она уруғи доирасида кўплаб жуфт оила мавжуд бўлганини кўрсатади. Ёнбаш-4 манзилгоҳидан чақмоқ тошдан ясалган жуда кўп меҳнат қуроллари, кескич асбоблар, суяк гарпунлари, турли хил нақшлар, ўйиб солинган сопол идиш синиклари ва бошқа ашёлар топилади. Топилган қолдикларнинг деярлик кўпчилиги балиқ ва қуш суяклари бўлиб, калтамиорликларнинг балиқчилик ва овчилик билан шуғулланганлигини кўрсатади. Калтамиорликлар ўқ-ёйдан кенг фойдалангандар.

1950 йилларда таниқли археолог олим Я.Ф.Гуломов Зарафшон бўйлаб қидирув ишлари олиб боради ва ўнлаб ман-

зилгоҳлар топиб, улардан неолит даврига оид тош қуроллар ва сопол парчаларини топади. Қидиув ишларини 1960 йилдан бошлаб археологлардан А.Асқаров ва Ў.Исломовлар давом этказадилар. Натижада 100 дан ортиқ катта ва кичик манзилгоҳлар топилади. Уларда яшаган уруғ жамоаларининг балиқ ови билан шуғулланганлиги, термачилик хўжалигига тош ёргучоқлардан кенг фойдаланилганлиги аниқланади.

Зарафшон дарёсининг ўрта ҳавзаларида яна бир ёдгорлик — Сазағон макони (Самарқанд вилоятининг Сазағон қишлоғи) топиб ўрганилади. Кўплаб тош қуроллар, ёввойи ва уй ҳайвонлари сүяклари топилади. Сазағон жамоаси қорамолларни кўлга ўргатиб чорвачилик билан шуғулланганлар.

Зарафшон водийси уруғ жамоалари сифатли тош хом ашёлардан қуроллар ясаганлар. Улар тош конларида шахталар ҳосил қилганлар. Неолит даврида Учтут чақмоқтош конида 4-5 метрлик шахталардан намланган тошларни ковлаб олиб қуроллар ясаган. Намланган тошларни йўниш осон бўлганлигини билганлар. Зарафшон водийсида яшаган уруғ жамоалари ҳаётида овчилик, айниқса, балиқ овлаш алоҳида аҳамият касб этган.

4. Энеолит ва бронза даври маданияти

Инсоният тарихининг тош даври ўрнини металл қуроллар эгаллай бошлади. Милоддан аввалги 4 мингинчи йилларда одамлар мисдан қуроллар ясашни ўрганадилар. Мис металл сифатида юмшоқ бўлганлиги туфайли, ундан ясалган қуроллар мўрт, юмшоқ ва тез эгилувчан бўлган. Шу сабабдан тошдан меҳнат қуроллари ясаш ҳам давом этган. Бу даврни энеолит, яъни мис-тош даври деб аталади. Одамлар дастлаб мисни ер юзасидан соф ҳолда учратиб, ундан меҳнат қуролларини ясаганлар. Кейинчалик унинг оловда эришини билганлар ва ундан турли хил шаклдаги қуроллар ва буюмлар ясаганлар.

Аждодларимиз милоддан аввалги 3 мингинчи йилларда мисга қалай аралаштириб бронза, яъни қаттиқ metall қотишмаси олишни, ундан пишиқ ва қаттиқ меҳнат қуроллари, қилич, ханжар, уй-рўзгор буюмлари, зеб-зийнат беклари ясашни ўзлаштириб оладилар. Бу давр бронза даври

деб ном олди. Бронзанинг кашф этилиши metallurg ҳунарманаларни, metallurgия устахоналари ва заргарлик корхоналарини вужудга келтирди. Ҳунармандчиликнинг бу тариқа ихтисослашуви турли ҳудудлар ўртасида маҳсулот айрибошлишга, уларни иқтисодий жиҳатдан боғлайдиган алоқа йўлларининг пайдо бўлишига олиб келади. Бронза даврида яшаган аждодларимиз ҳўкиз, от, эшак ва туюдан транспорт сифатида фойдаланганлар. Ҳайвонлар қўшилган ғилдиракли аравалар вужудга келади. Ўзбекистон ҳудудидан энеолит ва бронза даври одамлари ҳаётини тасвирловчи кўплаб манзилгоҳлар топиб ўрганилган. Бухоро вилояти Қоракўл тумани марказидан 15 км шимоли-шарқдаги Замонбобо кўли атрофида 1950 йилларда Я.Ф.Ғуломов, 1960 йилларда А.Аскаров тадқиқот ишлари олиб бориб энеолит ва бронза даври одамларининг макони ва қабристонини топиб ўрганадилар. Бу Замонбобо маданияти деб аталади. Замонбобо маконидан майдони 170 кв.м бўлган ертўла туридаги уй, икки чайла, кулолчилик хумдони ва бошқа ашёлар топилди. Маконнинг шарқий-жанубий томони сув тошқинидан ҳимояланиш мақсадида дамбага ўхшаш девор билан ўралганлиги маълум бўлди. Қазишлар вақтида ертўла ва унинг атрофидан ўчоқ ўрни, устунлар ўрнатилган чукурчалар, қорамол, эчки ва ёввойи ҳайвонларининг сүяклари, қорайиб кетган буғдой ва арпа донлари, қамиш ва похол қолдиқлари, тошдан ясалган ёрғучоқ синиқлари, чақмоқ тошдан ясалган ўроқ парчалари, тошдан ясалган мунчоқлар топилди. Топилмалар замонбоболикларнинг дехқончилик ва чорваличилик билан шуғулланганини кўрсатади.

Замонбобо кўлининг шимолий соҳилидан топилган қадимги қабристонда 45 та мозор очилиб ўрганилади. Мозорлар ҳозиргидек-лаҳат шаклида бўлиб, мархумлар ўнг ва чап ёни билан она қорнида ётган чақалоқ сингари гужанак шаклида кўмилган. Уликлар ёлғиз, жуфт, баъзан учталаб (эркак, аёл ва бола) кўмилганлиги, бир гўрга такрор кўмилиш ҳоллари бўлганлиги аниқланди. Эркаклар қабридан ўқ-ёй пайконлари, пичоқсимон қуроллар, аёллар қабридан тош мунчоқ, олтин, маржон, сурма, тош ойна ва бошқа буомлар, бир қабрдан кичкина сопол ҳайкалча топилади. Қазилмаларда топилган Бадаҳшон лаълидан ишланган мун-

чоқлар, Туркманистон сопол идишлари замонбоболикларнинг бошқа ҳудудлардаги уруғ жамоалари билан иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлганлигини кўрсатади.

Замонбобо маданияти бир уруғ жамоасининг моддий ва маданий мероси ҳисобланади. Замонбобо макони ва қабристони Ўзбекистон тарихшунослигидагина эмас, жаҳон тарихи фанида ҳам машҳурdir.

Энеолит ва бронза даврига хос яна бир ёдгорлик Зарафшон водийсида Тоҷикистон Республикасининг Ўзбекистон' билан чегарадош қишлоғи — Саразмдан топилди. Бу маконнинг майдони 90 гектар бўлиб, одамлар узоқ йиллар давомида истиқомат қилганлар, дехқончилик билан шуғулланганлар. Саразмда бир хонали ва хом фиштдан ясалган кўп хонали уйлар, иккита ибодатхона ва қишлоқ кўчалари очилди. Қазишмалар натижасида уйлар ўртасида оиласиий эътиқод жойи, думалоқ шаклда ишланган оловхона (алтар), тарози тошлари, тўқимачилик дастгоҳининг қисмлари, урчуқ тошлар, пичоқ, ханжар, қармоқ, нина ва бигизлар, сопол идиш парчалари, мис, ойна, тақинчоқлар топилади. Металл буюмлар ясаши кеңт тарқалганлиги аниқланди. Кулолчиликда чарх дастгоҳи кашф этилган.

Шундай қилиб, Сўғд ўлкасининг Замонбобо ва Саразм ёдгорликлари бободехқонларимизнинг сой ва дарё этакларидаги захкаш срларда юритган дехқончилик хўжалиги хақида қимматли маълумот берувчи маконлардир.

1969-1974 йилларда А. Асқаров раҳбарлигидаги археологлар гуруҳи Сурхондарё вилояти Шеробод чўлида қидирав ишлари олиб бориб, Сополлитепа ёдгорлигини топиб ўргандилар. Сополлитепа 4 гектар чамасидаги тепаликдан иборат бўлиб, унинг марказий қисмини баланд қалъа ташкил этади. Сополлитепанинг марказий қисми квадрат шаклида бўлиб (82x82), атрофи йирик хом фиштлардан қилинган уч қатор мудофаа деворлари билан ўраб олинган, деворнинг қалинлиги ўртача 1,6 м, баъзи жойларда 2 м бўлган. Қалъанинг ўрта қисми бўш майдондан иборатлиги, қалъа ичкарисидаги уйларни 8 кварталга бўлиб турувчи 6 та кўча борлиги маълум бўлади. Қалъа дарвозаси унинг жанубий томонига жойлашганлиги, уйларнинг деворлари ва поли бир неча бор сомон сувоқ қилинганлиги, ҳар бир уйда мўрили

ұчоқ, ұчоқ ёнида супа, баъзи хоналарда сандал үтхоналари борлиги аниқланади.

Сополлитепадан 150 дан ортиқ қабр очилган, улардан сопол идишлар, бронза, кумуш, олтин ва қимматбаҳо тошлардан ясалған безаклар, бронза мәҳнат қуроллари топилған. Сополлитепадан 20 га яқин сопол пиширадиган хумдон, ваза, күза, хурмача, чойнак, пиёла, коса, тоғора, хум, лаган ва бошқа 40 га яқин хилдаги яхши пиширилған нафис, жарангдор, енгил идишлар топилған. Хоналардан тош ёрғучоктар, үғирлар, урчуклар ва пайконлар, арпа, буғдой ва тариқ донлари топилған.

Сополлитепадаги тадқиқотлар одамларнинг буғдой гүжа, умоч, қайнатма шүрва каби овқатлар пишириб истеъмол қилганини, ипакдан ва пахтадан кийимлар тикиб кийишганини күрсатади. Эркаклар ва аසллар ўртасидаги мәҳнат тақсимоти ҳақида маълумотлар олинди, эркаклар ўтроқ деҳқончилик, чорвачилик, кулолчилик, бинокорлик билан шуғулланған, аёллар эса уй ишлари, бола тарбияси билан банд бўлган. Уруг жамоасига эркаклар бөнчичилик қилган.

Сополлитепа маданияти одамларнинг суғорма деҳқончиликни ўзлаштирганини, ўтроқ деҳқончилик маданияти барпо бўлганлигини исботлаб берди. Кулолчилик ривожланниб, нафис идишлар кулолчилик чархидаги тайёрланған. Тўқимачиликда пахта ва табиий ипакдан фойдаланилған. Шунингдек, металл билан ишлаш хунармандчилити ҳам ривожланғанилиги аниқланди. Сополлитепа маданияти ўлкамизда шаҳарларнинг вужудга келиши учун илк заминлар бронза давридаётқ мавжуд бўлганлигини күрсатди.

1953-1961 йилларда М.Э. Воронец бошлиқ археологлар грухи Наманган вилоятининг Чуст шаҳри яқинидаги Буванамозор, деб аталған булоқ ёқасидан мил. ав. 2 мингинчи йиллар охирига оид маконни топиб ўргандилар. Изланиш натижасида яна Далварзинтепа, Коракўрғон, Тўракўрғон, Чимбой, Ашқолтепа ва бошқа ўндан ортиқ ёдгорликлар топиб ўрганилди. Уларнинг барчаси Чуст маданияти номи билан тарих фанига кирди. Чуст маданияти одамларнинг қишлоқ-қишлоқ бўлиб яшаганлигидан далолат беради.

Чуст маданиятига мансуб ёдгорликларда кўлда ясалған гулдоң, сопол товоқлар, лаби букилған турли шаклдаги сопол идишлар, пиёлатар, хурмосимон идишлар кўп учрай-

ди, уларга қызил ва қора рангларда учбурчак, ромб шаклари туширилган.

Тадқиқотлар чустликларнинг асосий машғулоти суғорма дәҳқончилик эканлигини күрсатди. Кетмон, тош ёрғуочқ, ховонча, ўроқсимон пичоқ, бронза ўроқларидан фойдаланишган.

Топилган ашёлар чустликлар бүгдой, арпа, сули экиб дәҳқончилик қилганини, ени кетмон билан ишлаганини, дарёларни бўғиб сунъий каналлар орқали далаларга сув чиқарганини, узунлиги бир неча ўн чақиримдан иборат канал қурганлигини күрсатади. Шунингдек, овчилик ва балиқчилик ҳам қадимги чустликларнинг турмушида муҳим ўрин эгаллаган.

Чуст маданиятида металл билан боғлиқ ҳунармандчилик яхши ривожланғанлигини топилган металл буюмлар яққол күрсатди. Тош қолипларда ойна, ўроқ, пичоқ ва бигизлар куйма ҳолда ясалган. Қазиш вақтида от узангилари ва сувлиги, билагузук, ҳалқа, қармоқ, пайконлар, суяқ ва тошдан ясалган қуроллар топилган. Чустликлар ҳаётида тўқимачилик ҳунармандчилиги ҳам анча ривожланғанлиги маълум бўлди. Буни ёдгорликлардан топилган 13 хил мато, урчуқ тошлар, моки, суяқ тароқлар ва тўқимачилик дастгоҳлардан билса бўлади.

Шундай қилиб, Чуст маданияти Фарғона водийсида қадимги дәҳқончилик маданияти шаклланганлигини кўрсатувчи мисол бўлиб хизмат қиласди. Чустликларнинг оловга эътиқод қилганларлари, уларда диний тасаввурларнинг шаклланганлигини кўрсатади.

Бронза дэврига оид манзилгоҳлар ҳозирги Хоразм ва Коракалпогистон ҳудудларидан ҳам топилиб ўрганилган. Амударё этакларидаги Тозабоғёб канали яқинидан топилган Тозабоғёб маданияти, Амиробод канали этакларидан топилиб ўрганилган Амиробод маданияти шулар жумласига киради. Бу манзилгоҳда яшашан одамлар ўтроқ ҳолда уруғжамоа бўлиб яшаганлиги, суғорма дәҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлиги аниқланди.

Мамлакатимизнинг шимолидаги чўл ва дашт жойларида чорвадор уруғ жамоалаари ва қабилалар яшаган. Уларда чорвачилик хўжаликнинг асосий тармоғи бўлган. От-

лик-чўпонлар қорамол, қўй, эчкилардан иборат подаларни узоқ жойдаги яйловларга ҳайдаб бўрганлар. Чорвадорлар йил фасллариға мос жойларга кўчиб юрганлар, новдадан тўқилган уйлар, хўкизлар қўшилган ғилдиракли араватардан фойдаланиб узоқ жойларга ҳам бора оғланлар. Бу жараён турли қабилаларнинг учрашувини, танишувини таъминлади. Улар ўзаро фикрлашадиган, алоқа қиласидиган бўлдилар, бир-бирини тушуниш учун умумий сўзлар топдилар. Аста-секин бирнечта қабилалардан ўзаро тушунарли тилда гаплашадиган одамларнинг катта гурухи-элатлар шаклланади.

Бронза даври охирларида чорвадор қабилаларнинг ўз подаларини ҳайдаб ўтроқ деҳқон жамоалари яшайдиган воҳаларга тинч ёки зўрлик билан кириб борганилиги ҳам кузатилади. Натижада этник жараёнлар кучайиб шимол ва жануб қабилаларнинг дастлабки аралашуви юз бериб, ҳозирги замон ўзбек ва тожикларнинг дастлабки этник қатлами шакллана бошлайди.

Милоддан аввалги бир мингинчи йилларнинг бошларида аждодларимиз темирдан меҳнат қуроллари, қуроляроқлар, безак буюмлар ясаши ўзлаштирадилар ва мамлакатимизда темирдан фойдаланиш кенг тарқалади. Одамлар ҳётида темир даври бошланади.

Темирдан ясалган омоч, кетмон, белкурак ва бошқа меҳнат қуроллари анча кенг майдонларни ҳайдаш, тўғонлар қуриш, канал ва ариқлар қазиб сув чиқариш имконини беради. Булар деҳқончиликнинг юксалишига олиб келади.

Темирнинг кашф этилиши хунармандчиликни янада юқори поғонага кўтарди. Темирдан қаттиқ ва ўткир пичоклар, ўроқлар ясалиши меҳнат умумдорлигини оширишга ёрдам беради.

Темир даврида кулолчилик чархи, нақш билан безатилган сопол буюмлар кенг тарқалди. Темирчилик босқони, кўл тегирмони вужудга келди, металлга ишлов бериш ривожланди. Хонадонларда ип йигириш ва матолар тўқиши, кийим тикиш тобора кенгайиб борди.

Уй-жой қурилиши бир мунча яхшиланди. 10-20 тадан хонаси бўлган катта майдонли уйлар қурилиши билан бирга, гиштдан, синчдан алоҳида бир оиласига мўлжалланган

уйлар қуриш кенг тарқалди. Шу тариқа одамларнинг турмуш тарзи ҳам ўзгариб борди, яшаш бир мунча яхшиланди, одамлар умри узайди. Булар аҳолининг кўпайишини таъминлади.

Шундай қилиб, мамлакатимиз одам пайдо бўлган ilk минтақалардан биридир. Ватанимизда одамлар қарийб миллион йиллардан бери яшаб келмоқдалар. Улар ўз тараққиётида ибтидоий тўда, ибтидоий жамоа тузумидан иборат узок тарихий йўлни босиб ўтдилар. Яшаш учун курашиб оддий тош қуроллари ясашдан металлни кашф этишгача, металдан меҳнат қуроллари, уй-рўзғор ва турли хил безак буюмлари ясашгача кўтарилилар. Яланғоч ҳолда ясашдан жун, пахта, пилла толасидан кийим тикиб кийишгача, форларда ясашдан уй-жой қуриш, қишлоқ-қишлоқ бўлиб ясашгача бўлган узоқ ижтимоий ривожланиш даврини бошдан кечирдилар. Ибтидоий тўданинг ўсиб уругчилик, ибтидоий жамоа тузумига кўтарилиши инсоният тараққиётида содир бўлган туб ижтимоий ўзгариш бўлди. Одамлар бирбирини танийдиган, мулоқотда бўладиган, бир уругга, аввало, она уруғига, кейинроқ ота уруғига уюшиб бир жойда, биргаликда меҳнат қилиб яшайдиган бўлди, мушкули осонлашиб борди. Турмуш тарзида термачилик ва овчилик ўрнини чорвачилик, дехқончилик, хунармандчилик эгаллади. Меҳнат унумлироқ бўлиб борди.

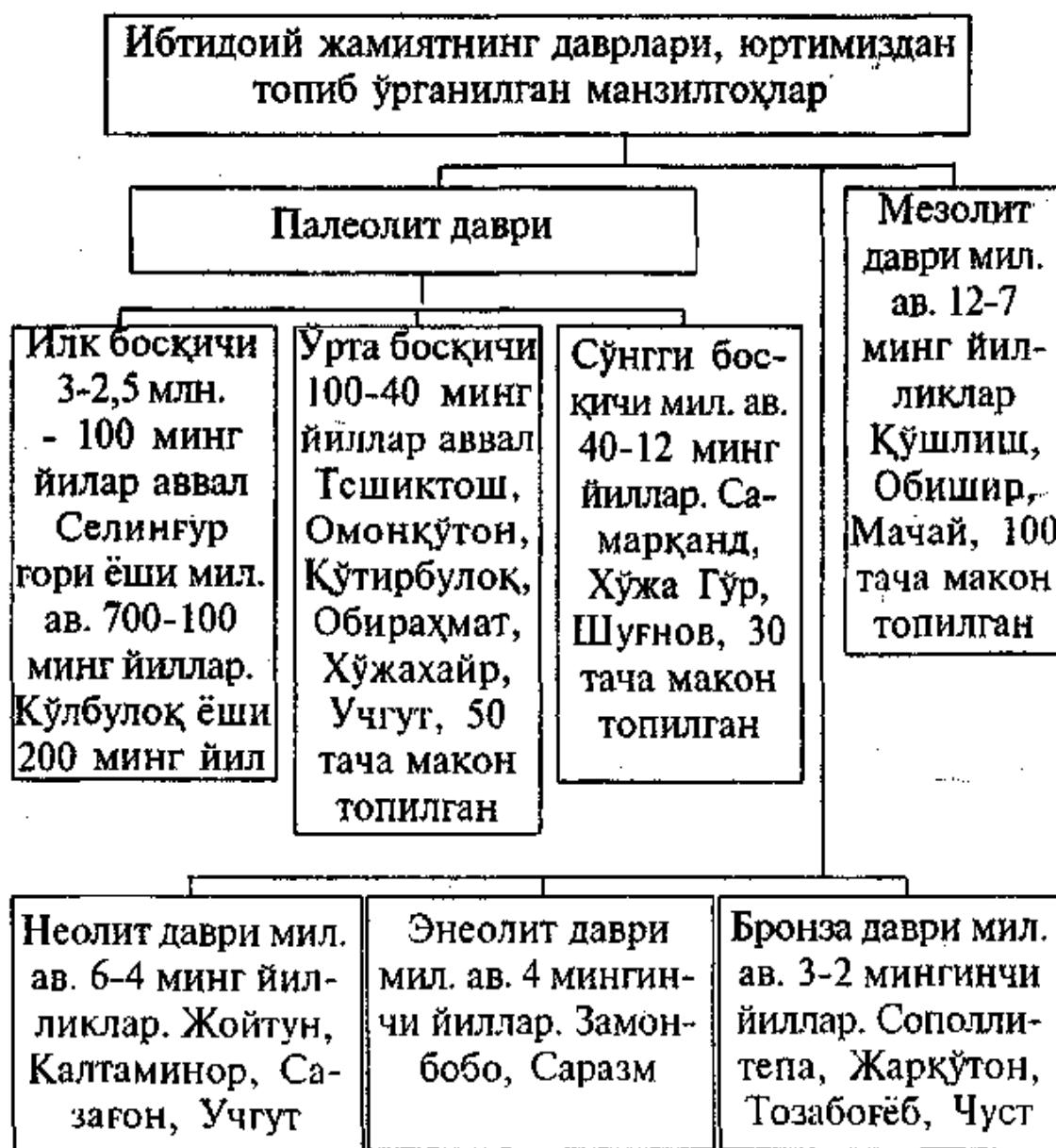
Ибтидоий жамоа тузумида жамоа аъзолари ишлаб чиқариш воситаларига, уй-жойларга, меҳнат қуролларига биргаликда эгалик қилган, меҳнат қилишда ва меҳнат маҳсуларидан фойдаланишда тенг бўлган.

Суформа дехқончиликнинг кашф этилиши натижасида ўтроқ дехқончилик маданияти шаклланди. Чорвачилик дехқончиликдан ажралиб чиқди. Ватанимизнинг кўпгина худудлари — Хоразм, Сурхондарё, Зарафшон, Фарғона ва бошқа воҳалари цивилизация тараққиётининг марказларига айланди. Чўл ва даштларда яшовчи чорвадор қабилалар кўчманчилик турмуш тарзига ўта бордилар ва кўчманчиларга айландилар. Ўтроқ дехқон жамоалари билан чорвадор қабилалар ўртасида алоқалар, маҳсулот айирбошлиш жараёни ўсиб, этник аралашувга айланади. Шу тариқа бир-бiriни тушунадиган ягона тилга эга бўлган, иқтисодий жи-

ҳатдан боғланган элатлар шаклланади, ҳозирги замон ўзбек ва тожикларининг дастлабки этник қатлами шаклана бошлиди. Ишлаб чиқариш хўжалигининг вужудга келиши, меҳнат унумдорлигининг ортиши уруғдошлар ўртасида ижтимоий тенгсизликнинг, мулкий табақаларнинг вужудга келиши, уруғчилик жамоасининг емирилиши учун замин тайёрлади.

1-жадвал

1-2-жадваллардаги маълумотларга эътибор беринг

Давлар	Одамларнинг кашфиётлари
Палеолит	
Илк босқичи	Тош, суяқ, дараҳт шохларидан қуроллар ясалди. Термачилик, овчилик.
Ўрта босқичи	Оловдан фойдаланишнинг ўзлаштирилиши. Тош пичноқ, тош чўқмор, тош ўзаклар.
Сунгги босқичи	Уруғ жамоаси (матриархат) шаклланди, чайла ва ертўлалар қурилди. Нина, найза учлари, қармоқ ясалди. Балиқ овлаш ўзлаштирилди. Ҳайкалтарошлиқ, тасвирий санъат, суяқ тақинчоқлар ясаш вужудга келди.
Мезолит	Ўқ-ёй ясалди. Якка овчилик, дайди ҳаёт юзага келди. Моллар қўлга ўргатила бошланди, бошоқли ўсимликларни ўстириш ўрганилди. Қоятош суратлари пайдо бўлди.
Неолит	Тош болта ва теша, сопол идишлар ясалди. Декончилик, чорвачилик, хунармандчилик вужудга келди. Сувда сузиш мосламалари ясалди. Уй-жой қурилиши ва ўтроклашув бошланди. Жун ва ўсимлик толасидан кийимлар тикилди. Ишлаб чиқариш хўжалиги шаклланди.
Энеолит	Мис кашф этилди, мисдан қуроллар ясалди. Патриархатга ўтилди.
Бронза	Бронза ихтиро қилинди. Металлдан қилич, ханжар, заргарлик буюмлари ясалди. Филдирак, арава ясалди. Устахоналар пайдо бўлди. Ҳайвонлардан транспорт сифатида фойдаланиш ўзлаштирилди. Ёргучоқ, ўғур, чарх-урчук ясалди. Чорвачилик дехқончиликдан ажралиб чиқди. Ўтрок дехқончилик, сугорма дехқончилик, савдо алоқалари вужудга келди.

	Шаҳарлар пайдо бўлди. Тўрли ижтимоий табакалар, мулкий тенгсизлик вужудга келди.
--	--

Синов қаволлари

1. Ватанимиз худудида ибтидоий одамлар манзилгоҳларини топиб ўрганган олимлардан кимларни биласиз?
2. Ибтидоий одамлар ҳайтига оид қандай асарларни биласиз?
3. Ибтидоий жамият қандай даврларга бўлинади ва нима учун?
4. Палеолит даврига доир одамлар манзилгоҳлари қаерларда ва кимлар томонидан топиб ўрганилган?
5. Палеолит даврида одамлар нималарни кашф этишган?
6. Уругчилик жамоаси қайси даврда шаклланди; унинг босқичларини биласизми?
7. Ўқ-ёй қачон кашф этилди, унинг инсон ҳайтидаи аҳамияти нима?
8. Мезолит даврига оид одамлар манзилгоҳлари қаерларда, кимлар томонидан топиб ўрганилган?
9. Неолит даври манзилгоҳларими сананг, уларни топиб ўрганган олимлар кимлар?
10. Неолит даврида одамлар нималарни кашф этишган?
11. Ишлаб чиқариш хўжалиги нима, у қачон шаклланди?
12. Дехқончилик, чорвачилик, хунармандчилик қачон вужудга келди?
13. Бронза даврида одамлар ҳайтида қандай янгиликлар содир бўлди?
14. Ўтрок дехқончилик, сугорма дехқончиликнинг шаклланиши ҳақида нималарни биласиз?
15. Бронза даврига оид манзилгоҳларни, уларни топиб ўрганган олимларни биласизми?

II Боб. ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ. ЧЕТ ЭЛ БОСҚИНЧИЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШ. «АВЕСТО»

1. Давлат тузилмаларининг шаклланиш шарт-шароитлари

Меҳнат куролларининг такомилланиши натижасида ерга ишлов бериш яхшиланиб, экин майдонлари кенгайиб, одамларнинг меҳнати унумлироқ бўлиб борди. Темирнинг кашф этилиши, ундан ясалган меҳнат куроллари қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчиликнинг тез ўсишига олиб келди. Одамларнинг дарёларни бўғиб, тўғонлар куриб, каналлар қазиб ерларга сув чиқариш имконияти кенгайди. Ўргатиган ишчи ҳайвонлари қўшилган темир тишли омочлар билан ерни ҳайдашнинг ўзлаштирилиши ҳосилдорликнинг ошишини, кўпроқ маҳсулотлар етиштиришни таъминлади. Бу одамлар турмушини анча яхшилади, умрини узайтириди, аҳоли сон жиҳатдан кўпайиб борди.

Уруғчилик муносабатлари ҳам ўзгариб боради. Икки уруғ аъзоларидан ташкил топган эр-хотин — жуфт оиласалар вужудга келади. Бирнеча жуфт оиласалар уюшиб катта патриархал оила жамоасини ташкил этади. Катта патриархал оиласи уруғ жамоаларидан ажралиб чиқади, уларга уруғ жамоаларига қарашли ерлардан чек ерлар ажратиб берилади. Шутариқа уруғ жамоасининг умумий хўжалиги оиласалар жамоасига бўлинади. Бундай оиласалар жамоаси ишлаб чиқариш жамоалари деб ҳам аталади.

«Авесто»да таъкидланишича, катта патриархал оила «нмана», бир неча «нмана»ларнинг бирикуви — уруғ жамоаси — «вис»ни ташкил этган. Маълум ҳудуддаги қўшни «вис»ларнинг бирикувидан ҳудудий қўшничилик жамоаси — «варзана», бирнеча «варзана»лар жамоасининг уюшуvidан қабила — «занту» ташкил топган. Бир неча қабилаларнинг бирлашуви натижасида қабилалар иттифоқи — «дахию» вужудга келган. Археолог олим А. Асқаров томонидан толиб ўрганилган Шеробод чўлидаги Сополлитепада бу

ҳолатни айнан кузатиш мумкин. Сополлитепа ўтроқ дәх-
қончилик хўжалиги асосида ташкил топган 8 та катта оила
жамоасининг қишлоғи. Уларни бирлаштирган омил уруғ-
чилик иплари эмас, балки биринчи навбатда ишлаб чиқа-
риш бўлган. Ана шу 8 та катта оила таркибида патриархал
тизим асосида қурилган юздан ортиқ жуфт оиласалар бўлган.
Катта оила жамоасини бошқариш иши улар орасидан сай-
ланган оқсоқол — «нманапати» қўлида бўлган. Демак, Со-
поллитепада 8 та оқсоқол бўлиб, уларни бирлаштирувчи
оқсоқоллар қенгаши бўлган. «Авесто»да айтилганидек, «Нма-
на» — катта оила жамоаси, «нманапати» — катта оила бош-
лиғи. Агар шу тизимдан келиб чиқадиган бўлсак, Сопол-
литепа қишлоғи аҳолиси 8 та «нмана»дан ташкил топган
«вис» дир. «Вис» — уруғ жамоаси «Виспати» эса ана шу
«нмана»ларни бирлаштирган оқсоқоллар қенгашининг бош-
лиғи, уруғ оқсоқоли, катта қишлоқнинг бошлиғи. Демак,
ишлаб чиқариш жамоаларини бошқариш мўътабар зотлар
— оқсоқоллар қўлида бўлиб, улар жамоа ҳаёти билан боғ-
лиқ бўлган барча ишларни оқсоқоллар қенгаши орқали ҳал
қилганлар.

Оқсоқоллар қенгаши қўлида диний ва дунёвий ҳокими-
ят жамланган бўлиб, у жамоанинг кундалик фаолиятидаги
хўжалик масалаларини ҳал қилган. Катта оила жамоасининг
оқсоқоли бир вақтнинг ўзида ўзининг оила жамоаси учун
диний ва дунёвий бошлиқ, пиру устод ва мураббий бўлган.
Уруғ — қишлоқ оқсоқоли эса оқсоқоллар қенгашининг бош-
лиғи сифатида бутун қишлоқ аҳлининг ҳам бошлиғи ҳисоб-
ланган. Мўътабар шахсларнинг топшириқ ва буйруклари
жамоа аъзолари учун мажбурий бўлган.

Ишлаб чиқариш жамоалари таркибини ташкил этган ҳар
бир оила ўз хусусий мулкига эга бўлган. Хусусий мулкнинг
келиб чиқиши, жамоаларнинг ишлаб чиқариш қонун-қоидা-
лари асосида ташкил топиши ўз навбатида мулкий табака-
ланишни келтириб чиқарди. Бойлик аввало жамоа оқсоқол-
лари, ҳарбий бошлиқлар, мўътабар шахслар қўлида тўпла-
на борди. Улар ернинг ҳосилдор қисмини эгалладилар,
қўплаб чорва молларга эга бўлдилар. Оқсоқолларнинг оила
жамоалари, уруғ ва қабила ишларини бошқаришдаги хиз-
матлари учун жамоа аъзолари зиммасига етиштирган ҳосил-

ларининг, чорва молларининг бир қисмини бериш мажбурияти юкланган. Оқсоқоллар ўз истеъмолидан ортиб қолган бундай маҳсулотларни мис, олтин, кумуш буюмларга айирбош қилгандар.

Қабилалар ўртасида яхши ер ва яйловлар учун, чорва моллари учун урушлар келиб чиққан. Қабиладош жангчилар уруш ҳаракатларига бошчилик қилиш учун ўз ҳарбий йўлбошчиларини сайлаганлар. Урушда қўлга киритилган ўлжанинг кўп қисми йўлбошчига ҳамда оқсоқолга берилган. Шу тариқа оқсоқоллар ва йўлбошчилар ортиқча молмулкка ва жамиятда алоҳида, устун мавқега эга бўлиб, уларни задогонлар деб аташган. Кейинчалик, задогонлар ўз ўғилларига нафақат бойлигини, мулкини, шунингдек, ўз лавозимларини ҳам мерос қилиб қолдиргандар.

Ишлаб чиқариш жамоаларининг пайдо бўлиши аста-секин ортиқча маҳсулотларни айирбошлишни ҳамда ижтимоий меҳнат тақсимотини келтириб чиқаради. Жамоа аъзолари ишлаб чиқаришнинг ўзларига кулай соҳасини танлаб оладилар. Шу тариқа дехқончиликдан чорвачилик, кейинроқ хунармандчилик ажралиб чиқади. Айрим ишлаб чиқариш жамоалари дехқончилик билан бошқалари чорвачилик ёки хунармандчилик билан, шугулланадилар. Улар ўртасида дехқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик маҳсулотларини ўзаро айирбошлиш кенгайиб боради. Бу ўз навбатида савдогарлар табакасини, илк шаҳарларнинг белгиларидан бири сифатида бозорларни келтириб чиқаради. Жамиятнинг ижтимоий-иктисодий ҳаётида товар айирбошлиш юз беради, дастлабки шаҳарлар пайдо бўлади.

Археологлар Афросиёб (ҳозирги Самарқанднинг шарқий чеккаси), Еркўргон ва Узунқир (Қашқадарё водийси), Кўзалиқир (Хоразм), Қизилтепа (Сурхондарё) ва бошқа қадимий шаҳарлар харобаларини ўрганишган, уларнинг қиёфаларини тасвирлашган. Қадимги шаҳарлар мудофаа деворлари билан ўралган, уларда саройлар, қалъалар, хунармандчилик устахоналари, бозорлар бўлган. Шаҳарларни шаҳар бошлиқлари — ҳокимлар бошқарган.

Шундай қилиб, жамиятда ижтимоий тенглик барҳам топади, мулкдор бадавлат оилалар, ўз тирикчилигини ўзи кўрадиган табақалар, мол-мулксиз камбағаллар вужудга

келади. Узоқ давом этган бу жараён кўпгина мінтақаларда, шунингдек, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида давлатларнинг ташкил топиши учун ўзарт-шароитларни тайёрлади.

2. Хоразм ва Бақтрия – ўзбек давлатчилигининг илк пойдевори

Ўрта Осиё ҳудудидаги илк давлат тузилмалари тўғрисида қадимги ёзма тарихимизнинг энг ноёб маинбаси ҳисобланган «Авесто» китоби, қадимшунос олимларнинг ўлкамизнинг турли ҳудудларида олиб борган археологик – қиди-рув ишлари, уларнинг муҳим натижалари муҳим манба ҳисобланади. Шунингдек, қадимги Юнон, Рим ва Эрон манбалари асосида бу масалани ойдинлаштириш, старли асосли фикрларни айтиш мумкин бўлади. Бу ўринда Юнон, Рим муаллифларидан Геродот, Полибий, Ктесий, Страбон, Ариан ва бошқаларнинг асарлари, ёдномалари, Форсий миҳнат ёзувлари, шунингдек, ўлкамизда кенг кўлами археологик тадқиқотлар олиб борган Я.Ғуломов, С.Толстов, В.Массон, А.Аскаров, Э.Ртвеладзе, А.Сайдуллаевларнинг илмий тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга моликдир.

Барча далили ашёлар милоддан аввалини сўнгги минг йиллик бошларида, аниқроги VIII-VII асрларда аждодларимизнинг Ватанимиз ҳудудларида Хоразм ва Бақтрия номи билан машҳур бўлган дастлабки давлатларни барпо этганидан, бу давлатлар ўзига хос րивожланиш жараёнини босиб ўтганлигидан гувоҳлик беради.

Хоразм давлати эгаллаган ҳудудлар ҳозирги Хоразм ерлари билан чегараланиб қолмай, балки ундан анча жанубга, яъни Марв (Туркманистон), Хирот (Афғонистон шимоли) атрофларига қадар ҳам ёйилган.

Милоддан аввалини сўнгги минг йилликнинг бошларига тегишли «Амиробод маданияти», куйи Амударё ҳавzasида юзага келган ўзига хос сұкый суториш иншоти гизими ҳамда дастлабки шаҳарсозлик тимсоли бўлган шаҳар-қалъалар – Қалъалиқир, Кўзалиқир ва бошқалар – булар Хоразм воҳасида давлат тузилмалари мавжудлигидан далолат беради. Негаки, бу сингари умумэлатлар, қавм-қабилалар манфаатларига хизмат қиласиган муҳим ўзгаришлар дав-

лат бошқаруви йўли билангина амалга оширилиши мумкин бўлади. Қадимшунос олим Я.Ғуломов томонидан Хоразмда аниқланган 200 км узунликдаги, эни бир неча ўнлаб метрдан иборат бўлган канал ўзани, обод дехқончилик маданияти Хоразм давлати қадимдан инсониятнинг йирик маданий масканларидан бири сифатида шуҳрат топғанигидан гувоҳлик беради. «Авесто»да Хоразм Марказий Осиёдаги ривож топган, ўз худуди, чегараларига эга бўлган ўлка (давлат)лардан бири сифатида тилга олиниши ҳам бежиз эмас. Геродот маълумотича, қадимда Окс дарёси бўйлаб 360 дан зиёд сунъий суғориш каналлари, сув иншоотлари барпо этилиб, чўлли, саҳроли ерларга сув чиқазилиб дехқончилик учун экин майдонлари кенгайтириб борилган. Геродот таас-суротларида Хоразм ўлкасида яшаган аҳоли дехқончиликда катта тажрибага эга бўлиб, улар донли, дуккакли экинлар, чунончи, буғдой, сули, арпа, мева-сабзавотчилик маҳсулотларини мўл-кўл етиштирганиклари қайд этиб ўтилади. Хоразм шаҳарсозлигига хом гишт, пахсалардан кенг фойдаланилган, биноларнинг ташқи ва ички кўринишларига маҳсус ишлов берилиб, уларнинг мустаҳкамлиги, ўзига хос кўркамлиги таъминланган. Бу кўхна худуд бағрида минг йиллар давомида замонлар силсиласидан ўтиб, сақланиб келаётган кўплаб асори атиқалар, шаҳар-қалъалар харобалари, қолдиқлари ҳам буни исбот этади. Хоразм воҳасида ҳунармандчилик, тоғ-кон ишлари анча ривожланган. Бу ердан қазиб олинган қимматбаҳо зумрад тошлар ишлов берилиб, юксак сифат кўрсаткичига етганидан кейингина у муҳим тайёр маҳсулот сифатида фойдаланишга чиқарилган. Хоразм зумради Шарқнинг бир қатор, жумладан, Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Миср сингари мамлакатларига ҳам юборилган.

Хоразмда аҳолининг бир қисми чорвачилик билан шуғулланган, уларнинг тая, от, қўй-эчклилардан иборат сурувлари бўлган. Савдо бозорларида фалла, мева, чорвачилик маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмлари айирбош қилинган.

Афсуски, Хоразм давлатида ҳукмронлик қилган суполалар тўғрисида маълумотлар ҳозирча аниқ эмас. Ривоятларга кўра Хоразмнинг қадимий сиёсий суполаси Сиёву-

шийлар бўлганлиги зикр этилади. «Авесто»да таъкидланишича, Сиёваршон Кавоуснинг ўғли бўлган. Сиёваршон ўли мидан сўнг унинг набираси Кова Хисрав бобоси қотилидан ўч олиб, ҳокимиятни эгаллаб Хоразмда Сиёвушкилар сулоласига асос солган.

Ўзбек давлатчилигининг яна бир асоси — **Бактрия** подшоҳлигидир. Унинг таркибига ҳозирги Сурхондарё, Тоҷикистон жануби, Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисми, шунингдек, Суғдиёна ва Марғиёна ерлари ҳам кирган.

Бактриядаги кўпдан-кўп йирик шаҳарлар орасида Бактра машхур шаҳар бўлиб, мамлакатнинг пойтахти ҳисобланган. Бактра баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган, унда подшоҳ қалъаси алоҳида жойлашган.

Рим тарихчиси Курций Руфнинг шаҳодат беришicha, «Бактра дарёси номидан шаҳар, вилоятнинг номи келиб чиқкан». Умуман тарихий маълумотларга асосланадиган бўлсак, қадимги давлатлар номлари кўпинча дарё, қабила, ҳалқ, ёки шаҳарлар номига киёсан келиб чиқкан бўлади.

Бинобарин, «Бактрияликлар», «Бактрия ҳалқи» иборалари жуда қадимги манбаларда тилга олиниб, битта ҳалқни ёки бир неча қариндош қабилаларни бирлаштирган тушунчани англатади.

«Авесто» китобида ҳам Бактрия «Энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бири бўлган, баланд байроқли, гўзал ўлка» сифатида таърифланган. Бу хилдаги фикр-мулоҳазалар Бактрияниң ўз даврининг йирик давлатларидан бири бўлганлигидан далолат беради.

Ктесий маълумотича, Бактрияга қарашли Вахш-Окс водийси оби-ҳаётга мўл-қўллиги, унумдор ерлари кўп бўлганлигидан, бу ҳудудда дехқончилик маданияти тараққий топган, аҳоли боғдорчилик, мевачилик маҳсулотлари етиштиришда омилкор бўлган. Қашқадарё воҳасининг милоддан аввалги VIII-VII асрларга оид Сангиртепа, Узунқир, Еркўргон; Зарафшон водийсида Афросиёб. Кутепа сингари аҳоли манзилгоҳдарини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу жойларда ўтрок турмуш кечирган қавм, элатлар дехқончилик билан фаол шуғулланганлар. Ҳудди шундай фикрни Суғдиёна ҳудудларига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Бақтрияда олтин, лаъл каби қимматбаҳо маъданлар кўплаб миқдорда қазиб олиниб, улар тегишли ишловдан сўнг юрт эҳтиёжи учун, қолаверса, хорижий эллар учун тайёр маҳсулот ҳолига келтирилган. Бақтрия лаълига узоқ Хитой, Миср, Ҳиндистон сингари мамлакатларда ҳам талаб-эҳтиёж катта бўлган. Бақтрияда қимматбаҳо маъданлар ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилиши бу юртда маҳсус ҳунармандчилик тури — заргарлик, бадиий ҳунар тармоғининг ривож топишига олиб келган. Буни 1877 йилда Кофирниҳонда (Тожикистон) топилган «Амударё ҳазинаси» топилмаси тимсолида ҳам кузатиш мумкин. Топилмалар орасидаги 180 тага яқин заргарлик буюмлари қадимги Бақтрияда нафис ҳунармандчиликнинг ҳийла ўсганлигидан далолат беради. Бу ҳазина аслида Тахти Сонгил ҳаробасида маҳаллий Вахш дарвеш худоси шаънига бағишлиб барпо этилган серҳашам ибодатхонага тегишидир.

Шундай қилиб, Хоразм ва Бақтрия давлатларида кечган сиёсий, ижтимоий-иктисодий, маданий жараёнлар аждодларимизнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлидан илгаришлаб бориб, ўз давлатчилик тузилмаларини вужудга келтириб, бошқарув усусларини такомиллаштириб борганлигидан гувоҳлик беради. Дехқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, шаҳарсозлик, меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш қуролларининг такомиллашиб бориши улуг бобокалонларимиз ўлмас даҳоси, салоҳиятининг ёрқин ифодасидир. Булар қадимги ўзбек давлатчилиги тарихий тажрибасининг муҳим жиҳатлари, намуналари сифатида алоҳида қимматга этадир.

3. «Авесто» — қадимги тарихимизни ўрганишда ноёб манба

Ўз мазмуни, моҳиятига кўра якка худолик, инсонийлик, меҳр-шафқат, меҳнатсеварлик, юртпарварлик ғояларини тараннум этиб, одамзод аҳлини бунёдкорлик, яратувчиликка унданган муқаддас «Авесто» олис тарихимизнинг асл дурдона асарлари сирасига киради¹. «Авесто» китоби мил. ав. сўнгги минг йиллик бошлари ва ўрталарида

¹ «Авесто» сўзи ғурнатилган, қатъий белгиланган қонун-қоидалар деган маънони билдиради.

яшаган ҳудудимиздаги қадимги ҳалқларнинг ўзига хос турмуш тарзи, хўжалик машғулоти, ижтимоий-маданий ҳаёти, урф-одатлари-ю, маросимлари ҳақида маълумот берувчи муҳим тарихий манбадир.

Юртбошимиз уқтирганидек: «Энг мўътабар, қадимги кўлёзмамиз «Авесто»нинг яратилганлигига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий месросидир. «Авесто» айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий хужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди¹.

Модомики, «Авесто» она тарихимизнинг муҳим таркибини ташкил этар экан, бу ноёб манба қачон, қаерда, ким томонидан яратилган? Тарихий манбаларни чукур ўрганиш, энг аввало, «Авесто»да тилга олинган асосли жўкрофий ҳудудлар, юрлар номларини, аҳолининг машғулот турларини, урф-одатларини, дағн маросимларини синчилаб ўрганиш бу буюк таълимотнинг ҳақиқий Ватани Ўрта Осиё ўлкаси, унинг Хоразм воҳаси эканлигини тасдиқламоқда. Гап шундаки, «Авесто»да тилга олинган 16 та йирик ҳудудий номларнинг 9-таси Ўрта Осиёга тааллуқлидир. Булар Гава (Суғда), Хваризам (Хоразм), Баҳди (Бактрия); шунингдек, Ҳисор, Помир, Тангритоғ (Тёншон) тоғлари, чукур кўллар — Каспий, Орол, Иссиқкўл, кенг дарёлари — Амударё ва Сирдарёлардир. «Авесто»да эзгулик, яхшилик ҳудоси Ахурамазда тилидан шундай дейилади: «Мен Ахурамазда энг афзал макон ва мамлакатлар сирасидан Айранамвожони, ...сўнгра сүедлар яшовчи Гавани, кейин эса Моуруни, тўртинчи бўлиб Баҳдини, ...бешинчи бўлиб Монуру ва Баҳди оралиғидаги Нисайани...яратдим»². Ксатирилган бу далил «Авесто»нинг ватани бизнинг юртимиз бўлганилигига ҳеч бир шубҳа қолдирмайди.

«Авесто» таълимотининг асосчиси тарихга пайғамбар номи билан кирган Зардушт исмли шахсадир. Зардушт «Олтин туя-

¹ Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 10-бет.

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., «Шарқ», 2000, 28-бет.

ли» ёки «Олтия түя етакловчи» деган маънони билдиради. Зардуст зардустийлик ғояларини, динини аҳоли ўртасида ташвиқ-тарғибот қилган, бу жараён ниҳоятда қийин, мураккаб кечган, худудма-худуд сарсон-саргардон кезиб юришга мажбур бўлган. Шу боисдан ҳам Зардуст Эронми, Мидия, Месопотомиями ёхуд Ўрта Осиё ўлкаси бўйлабми, ишқилиб кўп юртлар кезиб, ўз таълимотини ёйишга интилганлиги шубҳасиз.

Бунда яна шу нарса эътиборга моликки, Зардустийлик динини биринчилардан бўлиб қабул қилган, уни ўз фуқароларига ёйилишига изн берган ёам Бақтриядир.

Беруний келтирган ривоятга кўра, Зардуст Бақтрия подшоҳи Виштасп (Гуштасп) ва малика Хутаоса ҳузурига келиб, «Авесто» таълимотининг муқаддаслигини исбот этиш учун худога илтижо қилиб, ўз танасига қиздирилган мисни босишни сўрайди. Оловли мис эса унинг танасини заарла-магач, Виштасп ва унинг хотини, улардан сўнг бутун Бақтрия аҳолиси зардустийлик эътиқодини қабул қилади.

Аввал бошда «Авесто» 21 китобдан иборат бўлган. Абу Райхон Берунийнинг «Ўтмиш ҳалқлардан қолган ёдгорликлар» китобида таъкидланишича, Эрон подшоҳи Дородаврида «Авесто» тўлиқ ҳолда 12 минг қора мол терисига зарҳал ҳарфлар билан битилган. Македониялик Искандарнинг Шарққа истилоси даврида унинг буйруги билан зардустийлик ибодат хоналари вайрон қилинганидек, муқаддас «Авесто»нинг 5 дан 3 қисми ҳам куйдириб юборилган. Кейинроқ Парфия подшоҳлари Вологез I ва Вологез V даврида (I-II асрларда) «Авесто»нинг қолган-қутган қисмлари тўпланган. Сосонийлар даврида (III-IV асрларда) «Авесто» қисмлари жамланиб, паҳлавий тилида янгидан китобот ҳолига келтирилган. Ҳозиргacha «Авесто»нинг жами 21 китобидан «Ясна» — «Курбонлик келтириш», «Виспарат» — «Ҳамма ҳукмронлар», «Яшт» — «Қадрлаш», «Видевдат» — «Девларга қарши қонун» номли китоблари етиб келган.

«Ясна» китоби 72 бобдан иборат бўлиб, улардан 17 таси «Готалар», яъни пайғамбар Зардустнинг «Муқаддас қўшиқлари», унинг диний насиҳатларидан иборат. «Виспарат» 24 бобдан иборат бўлиб, зардустийларнинг айrim худоларига бағинланган мадҳиялардир. Улар байрам ва диний маросимларда ижро этилган. «Яшт»нинг 21 бобида ёзувсиз

замонларга оид қабилаларнинг тасаввурлари баён этилган. Унда афсонавий қаҳрамонларга ва улуғ худоларга бағишлиланган мадҳиялар тўпланган. «Видевдат» тўлиқ сақланган қитобдир. Унинг тарихий санаси «Ясна» ва «Яшт» қисмларига нисбатан ёш ҳисобланади. Бу китоб 22 бобдан иборат.

«Авесто» шундай бир тарихий даврда яратилди, бу вақтга келиб, яъни мил. ав. сўнгги минг йиллик бошларида ўлкамизнинг турли ҳудудларида яшаган элатлар, қавм, қабилалар ижтимоий-иктисодий тараққиётда янги босқичта ўта бораётган эди. Минтақанинг Хоразм, Бақтрия, Суғдиёна сингари ўлкаларида уруғ-қабилаларнинг ўтроқлашуви, сунъий сугориш тизимиға асосланган дехқончилик маданиятининг вужудга келиши ва ривожланиши, дехқончиликдан чорвачиликнинг ажраб, мустақил ҳўжалик тармоғи сифатида ўсиб бораётганлиги, қишлоқлардан шаҳар-қалъаларга, сўнгра эса дастлабки давлат тузилмаларининг юзага келиши яққол кўзга ташланмоқда эди.

Тарихнинг бундай кескин бурилиши шароитида шу турли уруғ-қабила ва элатларни маънан ва руҳан бирлаштириш, уларнинг онги, ишурига илғор қарашлар, муштарақлик туйғуларини, эътиқод тамойилларини сингдириб бориши фоятда муҳим эди.

«Авесто» таълимоти, бир томондан, ерли қабила, элатларни турли маҳаллий кўринишдаги бидъат ва хурофотлар таъсиридан халос бўлишига, иккинчидан, маҳаллий этносларнинг чукур илдиз отиб, мустаҳкамланиб, этник шаклланишига ва учинчидан, ишлаб чиқариш жараёнининг тобора кенгайиб, ижтимоий муносабатларнинг такомиллашуви жараёнига сезиларли туртки берарди. Бунинг устига «Авесто»да зардуштийликнинг умумбашарий аҳамияти ва моҳиятидан ташқари, унда ўлкамизда илк бошқарув тизимининг амал қилғанлиги тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар учрайди. Бу эса алоҳида эътиборга лойиқdir. Масалан, «Авесто» жамиятни 4 асосий қисмга бўлади: уй, оила жамоаси — «инмана», уруғ жамоаси — «вис», қабила — «занту», қабилалар иттифоқи — «дахию». «Дахию» тушунчаси вилоят, мамлакат маъносини ҳам ёнглатади. Мамлакатни идора қилган шахс «Кави» деб юритилган.

Оқсоқоллар кенгаши — «варзанапати», «Ханжамана», халқ йиғилиши — въяха дейилган. «Авесто» қадимги жамиятнинг 4 асосий тоифасини алоҳида ажратиб кўрсатади: коҳинлар (руҳонийлар), аскарлар, чорвадорлар ва ҳунармандлар. «Авесто»да жамиятда бинокорлар бўлганлигига ҳам алоҳида ишора бор.

Манбанинг турли маълумотларига кўра, қадимги қишлоқларда заргарлик, кулолчилик, тўкувчилик, темирчилик сингари ҳунармандлар ҳам ўзига хос тарзда ривож топган. «Авесто»даги бош маъбуда — эзгулик, ёруғлик, яхшилик, баҳт-икబол худоси Ахурамазда билан ёмонлик, ёвузлик, қоронғулик, разолат тимсоли — Ахриман ўртасидаги доимий муросасиз кураш ғояси зардуштийлик (оташпарастлик) динининг асосий мазмунини ташкил қиласди. Зардушт пайғамбар сифатида Ахурамазда тилидан ваҳий қилинган муқаддас каломларни, насиҳатлар ва оятларни халқقا, одамларга етказишга даъват эткувчилик. Зеро, Зардушт ҳар бир масалада фикр юритганда Ахурамазда номини тилга олади, унга мурожаат этади. Бир ўринда у бундай хабар беради: «Биз Ахурамаздани улуғлаймиз, у чорвани, сувни ва ўсимликни, ёруғликни ва ерни яратган...». «Авесто»да моддий дунё, борлиқ муқаддаслаштирилади. Ер, сув, ҳавони булғаш, оловга тутириш энг оғир гуноҳ саналади.

«Авесто» аввалги динларда расм бўлган инсонларни курсонлик қилишни қатъян ман этади ва унинг дахлсизлигини ҳимоя қиласди. Зардушт динида таъкидланадики, одамзод яшашга ҳақли бўлиб, бу хукукдан уни маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир.

Зардуштий динида олов муқаддаслаштирилган бўлиб, у инсоннинг баҳту-саодати рамзи сифатида улутланган. Шу боис аждодларимизнинг кўплаб тўй-томушалари, хурсандчилик маросимлари олов ёқиш, уни атрофида кенг давра куриш билан бу одатлар ўтказилган. Бу одатларнинг баъзилари ҳозиргача ҳам сақланиб қолган. Шаҳарлар, аҳоли манзилгоҳларининг энг гавжум жойларида маҳсус курилган оташкадалар бўлиб, улар доимо зиёратчилар билан тўла бўлган.

Зардуштийлик таълимотига кўра, доимий фароғатли ҳаёт инсон учун узоқ нотаниш ҳаёлий жаннатда эмас, балки инсонлар яшайдиган шу тириклик дунёсида бўлади. Бу мақсад,

маррага стиш учун эса одамлар ҳалол ва берилиб меҳнат қилиши, яхшилик ва хайрли иш қилишлари керак бўлади.

Шундай қилиб, муқаддас «Австо» китоби буюк ўтмиш дошларимизнинг кенг қамровли ҳаёт тарзини, умрбоқий урф-одатлари, таълим-тарбияси, бошқарув тизимини ўрганишимизда дастуриламал маңба бўлиб хизмат қиласди. Унда умумбашарий ғояларнинг чукур акс этганлиги сабабидан ҳам бу асар кенг ҳудудлар бўйлаб ёйилиб, Шарқу Farbda эътироф топиб, турли ҳалқларнинг маънавий юксалишига ижобий таъсир кўрсатиб борган.

4. Ватанимиз ҳалқларининг ажнабий босқинчиларга қарши озодлик кураши

Милоддан аввалги VI аср ўрталарида Эронда вужудга келиб кучайиб борган Аҳмонийлар давлати қисқа давр ичida ўз атрофидаги бир қатор давлатлар, ҳалқларни (Ассурия, Урарту, Мидия, Бобил ва бошқ.) ўз таркибига бирлаштириб йирик салтанатга асос соладилар. Бу қудратли давлатнинг асосчиси Кир II ўрта Осиё ерларига юриш қилишга махсус тайёргарлик кўради. Кирнинг шарқий ҳудудларга, жумладан, Ўрта Осиёга ҳарбий юришишарини икки босқичга бўлиш мумкин. Унинг биринчи босқичи мил. ав. 545-539 йилларга тўғри келади. Кир II нинг Ўрта Осиё ҳудудларига иккинчи юриши милли. ав. 539-530 йилларни ўз ичига олади. Ўрта Осиёнинг табиатан эркесвар, юртпарвар, ҳалқлари, қавм-қабилалари аҳмонийларга бўйсунмаслик учун ўз она замини, диёрини ҳимоя қилиб, мардонавор кураш олиб борганлар. Бу эса Кир II ни қайта-қайта бу ҳудудга катта кўшин билан бостириб келишга мажбур этган. Аҳмонийлар подшосининг юришига доир бир қатор ишончли маълумотлар юнон муаллифларидан Геродот, Юстин, Страбонларнинг ёзувларида кўп учрайди. Кирнинг массагетлар¹ юртига бостириб бориши, Эрон шоҳи билан массагетлар маликаси, мард ва жасур аёл Тўмарис ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ўзаро уруши, унинг якунларига оид Геродот маълумотлари алоҳида эътиборга лойикдир.

¹Форс ва Юнон манбаларида Ўрта Осиёда яшаган бизнинг аждодларимиз массагет, сак қабилалари деб қайд этилади.

200 минглик катта жанговар қўшин тузиб, Тўмарис юртига келган Кир II ҳарбий маҳоратда мислсиз бўлган массагет қабилаларини очик жангда енгиш қийинлигини ҳис этиб, аввалда турли ҳийла-найранглар ишлатишга уриниб кўради. Шу мақсадда Тўмарис ҳузурига элчилар юбориб, гўё ўзини маликага жазман эканлигини ва шу боис унга уйланмоқчилигини билдиради. Бу найранг натижасиз чиқади. Кир II шундан сўнг яна ҳийла ишлатиб, Тўмариснинг мард, жасур ўғли Спарганисни асирга олади ва оқибатда у ўзини ҳалок этади. Ягона фарзандидан жудо бўлиб ўртанган онанинг душманга бўлган ўтли нафрати ўн чандон ортади. Бунинг устига элу-юрт эрки, озодлигини ҳар нарсадан аъло билган Тўмарис Кир қўшинига қарши ҳаётмамот жангига ҳозирлик кўради.

Бутун вужудлари ила ғанимларга қарши нафрат олови билан ёнтан массагет қўшинлари босқинчиларга қарши жангта ташланишади. Ниҳоят массагетлар ғалаба қозонадилар. Форс қўшинларининг катта қисми, жумладан, Кир ҳам жанг майдонида ҳалок бўлади. Бу милоддан аввалги 529 йилга тўғри келади.

Тўмарис ҳақидаги ривоятда айтилишича, уруш пирвардида малика ўлдирилган Кир IIning калласини қон тўлдирилган мешга тиқиб шундай хитоб қиласди: — Эй, Кир, умр бўйи жанг қилиб одам қонига тўймадинг, мана энди тўйгунингча ич!

Мил. ав. 522 йилда Аҳмонийлар шоҳи бўлиб кўтарилган Доро I (522-486) даврида эронийларнинг Урта Осиё худудларини узил-кесил кўлга киритиш бобидаги ҳарбий юришлари янада кучаяди. Доро I қўшини мил. ав. 519 йилда сак (шак)лар юртига юриш қилган пайтда маҳаллий аҳолининг уларга жиддий қаршилик кўрсатганлигини ва бунда саклар қабиласига мансуб оддий чўпон Широқнинг мардлик-мангулик жасоратини таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Шу муносабат билан юонон тарихчиси Полиеннинг «Ҳарбий ҳийлалар» китобига кирган Широқ тўғрисидаги ривоятларда накл қилинишича, ўз қавмига, киндик қони тўкилган муқаддас заминга бўлган туганмас садоқат ва муҳаббат туйғуси жисми-жонида жўш урган Широқ душманни ишонтириш учун кулоқ ва бурнини кесиб, танасини қонга бўяган ҳолатда

Доро I қароргоҳига келади ва қабиладошларининг ўзига нисбатан қилган «ёвузликлари»га жавобан, улардан ўч олишга «қарор қилгани»ни айтиб, керак бўлса саклар чекинган Кизилкум барханлари томон Доро кўшинини олиб боришига тайёрлигини билдиради. Бунга ишонган Доро лашкарлари етти кун кимсасиз саҳролар оралаб юриб, охири алданганини англайди ва сувсиз, озиқ-овқатсиз қолиб, беҳисоб талофат кўради. Гарчанд Широқ шаҳид бўлса-да, бироқ у ўз элу юрти, ватани, қабиладошлари олдидаги ҳақиқий фарзандлик бурчини адо этади. Шу боис ҳам унинг ёрқин сиймоси юртпарвар авлодлар хотирасида мангу муҳрланиб қолди.

Тарихий маълумотларга қараганда Доро I 519-518 йиллардаги ҳарбий юришлари давомида сак қабилаларини енгиб, итоатта келтиршлига мушарраф бўлади. Форсларнинг бу юриши тўғрисида Бехистун ёзувларида шундай дейилади: «Шоҳ Доро айтурки: кейин кўшин билан саклар мамлакатига юриш қилдим. Кейин уни ўткир қулок кийиб юрувчи саклар жангга киришдилар. Мен дарёдан ўтгач, сакларни тамоман тор-мор келтирдим, қолган қисмини асрга олдим... Уларнинг Скунха деган бошлигини қўлга тушириб, ҳузуримга келтирдилар. Шунда мен уларга бошқа бошлиқ тайинладим. Мен шундай бўлишини хоҳладим. Кейин бу мамлакат менга тобе бўлди».

Эрон аҳмонийларига қарши Ўрта Осиёда кўплаб халқ кўзғолонлари юз бериб турган. Жумладан, Эрон худудидан топилган Бехистун ёзувларида айтилишича, мил. ав. 522 йилда Марғиёнада кўтарилиган кучли халқ кўзғолонига Фрада деган шахс етакчилик қилган. Доро I кўшини кўзғолончилардан қонли ўч олади. 55 минг кўзғолончилар қатл этилади, 7 мингга яқин киши асир олинади. Фрада ҳам қўлга олинив ўлирилади.

Буларнинг ҳаммаси маҳаллий халқларнинг ажнабий босқинчилар зулмига бўйин эгмай, ўз эрки, озодлиги йўлида тинимсиз кураш олиб борганлигини кўрсатади.

Эрон аҳмонийлари босиб олган мамлакатларни итоатда тутмоқ учун сатрап (вилоят)ларга бўлган. Ўрта Осиё 4 та сатрапликка (вилоят бошқарувига) бўлинган: 1) Каспий бўйларида яшовчи кўчманчи қабилалар 11-сатрапия бўлиб,

у аҳмонийларга 200 талант (бобил кумуш пул бирлиги: 1 талант 30,3 кг кумушга тенг), Бақтрия 12-сатрапия бўлиб, 360 талант, Саклар 15-сатрапия бўлиб 250 талант, Хоразм, Суғд ва Парфия 16-сатрапия бўлиб, 300 талант миқдорида йиллик солиқ тўлардилар. Форс ёзув манбаларига қараганда Ўрта осиёликлар солиқ сифатида қимматбаҳо тошлар, чорвачилик ва дехқончилик маҳсулотларини ҳам аҳмонийларга бериб турганлар. Ҳар бир сатраплик тепасида шоҳ томонидаң тайинланган аҳмонийларга мансуб сатрап, яъни ҳукмдор ҳокими мутлақ сифатида сиёsat юритган ва маҳаллий аҳолини итоатда ушлаб турган. Мил.ав. VI-IV асрларда ҳам Ўрта Осиёнинг Бақтрия, Суғдиёна, Марғиёна ва Хоразм воҳаси ҳудудларида сунъий сугоришга асосланган дехқончилик маданияти тўхтовсиз ривожланишда давом этган.

Ўлканинг ўша даврдаги асосий қон томирлари ҳисобланган Самарқанд (Афросиёб), Марв, Бақтра, Ерқўргон, Кизилтепа, Кўзалиқир сингари шаҳарлари ҳунармандчилик ва савдо-сотик марказлари сифатида қадимги аждодларимиз ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Бу даврда зарб этилиб, муомалага чиқарилган дастлабки танга пуллар ҳам шаҳарлар ҳаётининг ўсганлигидан гувоҳлик беради.

Ўрта Осиё халқарининг ёзув маданияти ҳам анча такомиллашиб боради. Қадимги оромий ёзуви негизида 4 та ёзув тартиби: Парфия, Суғд, Бақтрия ва Хоразм ёзувлари юзага келиб, уларда улуғ аждодларимизнинг бой тарихи, бетакрор маданияти ва маънавиятига доир ноёб асарлар, қимматбаҳо маълумотлар, битиклар ёзилиб, қайд этилиб, борилганлиги шубҳасизdir.

Ўрта Осиё халқарининг төғ-кон саноати ишлаб чиқаришидаги омилкорлиги туфайли ҳам ўлканинг тоғли ҳудудларида қимматбаҳо маъданлар кўплаб миқдорда қазиб олиниб, муҳим саноат ашёлари сифатида хорижий элларга ҳам чиқарилган.

Ўрта Осиё халқарининг юрт озодлиги ва мустақиллиги йўлида олиб борган курашлари нировард оқибатда ўз самарасини бермай қолмади. Мил. ав. IV асрга келиб Эрон аҳмонийлари ҳокимияти кучсизланиб, заифлашиб қолади. Бундай шароитда биринчи бўлиб Хоразм ўз мустақиллигини тиклашга муваффақ бўлади. Уста дипломат, моҳир сиёsat-

чи Фарасман Хоразмда давлат мустақиллигини күлга киритиб, уни мустаҳкамлай борди. Ўлканинг бошқа худудларида ҳам маҳаллий халқларнинг Эрон аҳмонийларидан юртни озод қилиш борасидаги қатъий кураш ҳаракатлари авж олиб борди. Бироқ, афсуски, ўлкамиз халқларини бу даврда тарихнинг яна оғир синов кутмоқда эди. Бу македониялик Искандарнинг Ўрта Осиё ерларига янгидан уюштирган мислсиз қонли истилоси ва унинг ижтимоий-сиёсий оқибатлариdir.

Антик дунё тарихида македониялик Искандар Зулқарнайн оламга довруғ таратган жаҳонгир ҳукмдорлардандир. Юнонистон, Кичик Осиё, Арабистон худудларини кудратли ҳарбий куч билан эгаллаб, ўша жойларда ўз ҳукмронлигини ўрнатган Искандар мил. ав. 331 йил октябрида Гавгамела ёнида (шимоли-шарқий Месопотомия) бўлган жаңгда Эрон қўшинларини енгади. Эрон подшоҳи Доро III Искандардан узил-кесил енгилиб, мамлакат шарқига, Бақтрияга қочади. У ерда эса Бақтрия сатрапи Бесс томонидан ўлдирилади. Гарчи Бесс шундан кейин ўзини Эрон шоҳи деб эълон қилиб, Искандарга қарши куч йигиб курашга чиққан бўлса-да, бироқ у ҳам тез орада ўлим топади. Эрон худудлари бўйлаб шитоб билан кириб келган Искандар қўшини мил. ав. 330-329 йил қишида ҳозирги Афғонистон жанубини эгаллаб, Ҳиндиқуш довони орқали Шимолга томон ҳаракат бошлайди. Тез орада Искандар қўшини ортиқча қаршиликсиз Бақтрия пойтахти – Бақтра (ҳозирги Балх) шаҳрини ҳамда Аорн, Драпсак сингари мустаҳкам қальлаарни эгаллайди. Кўп ўтмай Окс (Аму) дарёси соҳилига этиб келган Юнон қўшинлари дарёдан ўтиб Навтака (ҳозирги Қашқадарё худуди) вилоятига кириб боради. Эндиғи ҳаракат йўналиши Суғдиёна маркази – Мароканд (Самарқанд)га қаратилади. Рим олими Курций Руфнинг мълумот беришича, Искандар армияси Марокандни унча қийналмасдан ва кам талофат билан ишғол этган ва «шахарда ўзларининг гарнizonларини қолдириб, яқин атрофдаги қишлоқларни ёндириб ва вайрон этиб», сўнгра эса шимоли-шарққа қараб ҳаракатланганлар.

Бироқ Мароканддан сўнг юнон-македон қўшинларининг юришлари қийин ва мураккаб кечди. Чунки улар эн-

дилиқда маҳаллий халқнинг қудратли қаршилигига дуч келди. Искандар босқинидан, унинг юртга солаётган қирғини-ю, зулм, асоратидан кўзи фафлат уйқусидан очилган, эрк, озодлик қадрини ҳар нарсадан афзал билган она замин қишилари бир ёқадан бош чиқариб, ажнаабий истилочиларга қарши ҳаракатга келди. Бу эса Искандар ва унинг кўп сонли қўшини олдида ҳар қадамда кутилмаган муаммолар ва қалтис вазиятларни келтириб чиқарди. Шу боисдан ҳам Юнон ҳукмдори шу пайтгача ҳеч қаерда кўрмаган бутун-бутун халқ, элатлар, қавмларнинг қаттиқ қаршилигини, ғазаб-нафрат аллангасини шу худудда учратди. Искандар қадами етган жойларда ёхуд у эгаллаган шаҳар, қишлоқларда, ҳатто баланд тоғли худудларда ҳам юртнинг ватанпарвар ўғлонлари душман билан гоҳ юзма-юз, гоҳ зимдан мардона олишиб, чин фидойилик намуналарини кўрсатдилар. Мил. ав. 329 йил кузиди Суғдиёнада бошланиб Уғта Очиё минтақасининг бошқа худудларида кенг акс садо берган халқ кўзғолони юртимиз озодлиги тарихида чинакам янги саҳифа ёзган. Искандар тажовузи ва зулмига қарши кўтарилиган бу оммавий ҳаракатга сугд халқининг мард ўғлони Спитамен бошлилик қилди. Суғдиёна ва Бақтрияда маҳаллий халқларнинг чукур ишончини қозонган, катта ҳарбий салоҳият соҳиби Спитамен халқдан лашкар тузиб, дастлаб Искандарнинг Марокандда қолдириб кетган ҳарбий гарнizonига хужум қилиб уни янчидан ташлайди. Бу хабар ерли аҳолига катта руҳий қувват бағишлаб, унинг ажнабийларга қарши фаол курашига туртки беради. Искандар ўзининг истеъоддили лацкарбошиси Фарнуҳ бошлилигидаги кўшинни Марокандга юборади. Ўзи ҳам бу даврда Хўжанд-Бекобод ва Уструшона оралиғидаги тоғли ва чўлли худудларда сак қабилалари билан оғир жанглар олиб бораётган эди. Ажойиб жанг тактикасини қўллаган Спитамен Фарнуҳ лашкари Марокандга яқинлашиб келаётганини эшитгач, дарҳол шаҳарни тарқ этиб, Политимет (Зарафшон) дарёсининг қуий оқими томон жанг қилиб чекинади. Сўнгра бу ердаги дашти кўчманчиларнинг отлик аскарлари билан қўшилиб кутилмаганда қарши хужумга ўтади. Бундан саросимага тушган Фарнуҳ кўшини катта талофатга учраб, қолган-кутган жангчилари билан шаҳарга чекинади. Спитамен Марокандни қамал

қилади. Бундан хабар топган Искандар Сирдарё бўйидаги ҳужум ҳаракатларини вақтинча тўхтатиб, ўзи қўшинга бош бўлиб, Спитаменга қарши юриш бошлайди. У Марокандга этиб келганида Спитамен кучлари аллақачон бу жойни тарк этиб, Сугдиёнанинг чўллик қисмига чекинган эди. Искандар Спитамендан ўч ололмагач, бутун қаҳри-захрини Зарафшон аҳолисига қаратади. Кўплаб қишлоқлар, аҳоли манзилгоҳлари вайрон этилади, қанчалаб ҳалқ қасоскорлари кўлга олиниб, қиличдан ўтказилади. Тинч аҳоли ҳам қатлиомдан четда қолмайди. Мил. ав. 328 йилда Сугдиёна ва Бақтриянинг кенг ҳудудларини қамраб олган Спитамен қўзғолони янги босқичга киради. Искандар ўз қўшинларини 5 гурӯҳга бўлиб, уларга истеъододли лашкарбошиларни тайин этиб, турли йўналишларда маҳаллий ҳалқнинг озодлик, қаршилик ҳаракатларига зарбалар беришга, зулм тифини кучайтиришга уринса-да (масалан, у Спитамен қучларини таъқиб қилиб, Мароканддан чўлли ҳудудлар томон борар экан, йўл-йўлакай 120 мингдан зиёд тинч аҳолини қириб ташлагани тарихий манбаларда учрайди), бироқ у барибир маҳаллий ҳалқларни ўзига узил-кесил бўйсундира олмайди. Искандар Доронинг юз минглаб мунтазам лашкарларига қарши жанг олиб борищдан кўра, Спитамен бошлигидаги қўзғолончиларга қарши курашиб қийин эканлигини тушуниб стади. Курций Руфнинг «Македониялик Искандар тарихи» китобида Спитаменинг жанговор фаолиятига оид куйидаги фикрлар келтирилади: «Жангчиларнинг чаққонлиги отларнинг тезлигига мос эди. Спитамен лашкарига ўрмонни қуршаб олишни буюрди ва бир вақтда уларни душманнинг сн томонига фронт орқасидан олиб чиқди. Менедем (юнон) лашкарбошиси қуршовда қолди. ... лекин узоқ вақт қаршилик кўрсатди... Бу жангда 2000 пиёда ва 300 суворийлар ҳалок бўлдилар¹. Искандар бу ҳудудни забт этиш борасида маҳаллий бақтрияликлар, сугдийлар, саклар билан тўқнашиб, гоҳ ғалаба қозонса, гоҳ мағлуб бўлди. Негаки ерли аҳоли ўзининг ҳар бир қарич тупроғи, дарё-кўли, қир-адири, қояси учун душман билан жон бериб, жон олишиб курашган. Искандар армиясининг енгил-

¹ Қаранг, Сулаймонова Ф. Шарқ ва Farb. T., «Фан», 1992, 91-бет.

маслиги тұғрисидаги афсоналар ҳам бизнинг юртимізда бархам топди. Охири шундай бўлиб чиқдики, Ўрта Осиё ерларини куч, қурол билан енга олмаслигига қўзи етган Искандар ақлу заковат, ҳийла йўли билан иш тутиб, маҳаллий аҳолининг юқори табақаси, зодагонлари билан умумий тил топишга, ерли халқнинг миллий удумлари, урфодатлари, маросимларини қабул қилишга мажбур бўлади. Шундай йўл билан Сүгдиёна улуғларидан Оксиарт, Хориен деган маҳаллий аслзодалар унинг томонига ўтади. Искандарнинг Оксиартнинг гўзал қизи Роксанага уйланиши эса, қариндошлиқ алоқаларининг кучайишига хизмат қиласди. У халқ қаҳрамони Спитаменни кўлга тушириб, уни жисмонан йўқ қилишда ҳам маҳаллий зодагонлар хизматидан фойдаланади. Мил. ав. 328 йил кузида Спитамен кучларй билан Искандар қўшини ўртасида Сүгдиёна пойтахти яқинида бўлган ҳал қилувчи жангда Спитамен мағлубиятга учрагач, у саклар юртига чекинади. Бунда маҳаллий зодагонларнинг унга қилган хиёнати Искандарга кўл келади.

Спитаменнинг тез орада ўлдирилиб, унинг боши Юонон подшоҳига тортиқ қилинганилиги факти ҳам қўзголончи кучлар ўртасида бирликнинг бўлмаганлиги аломатидир. Шунга қарамай ажнабий босқинчиларга қарши ҳалқ ғалаёнлари 327 йил бошларига қадар давом этди. Гарчанд Спитамен бошчилигидаги кенг оммавий ҳалқ ҳаракати охир-оқибатда мағлубиятга учраган бўлсада, у улуғ аждодларимизнинг мардлик жасоратини, элу юрт хурлиги, озодлиги йўлидаги фидойилигини ёрқин намоён этди.

Шундай қилиб, муттасил уч йил давом этган шиддатли жанггу жадаллардан сўнг Искандар Бақтрия, Сүгдиёна ва Уструшонанинг фақат бир қисминигина итоат эттириб, бу худудларга ўз ишончи одамларини, ўзига содик маҳаллий амалдорларни (Оксиартга ўхшаш) тайин этиб, мил. ав. 327 йилда Хиндистон томон қўшин торгади. Кези келганда қайд этиш жоизки, Искандар Ўрта Осиёнинг кўп ерларини, жумладан, Фарғона, Шош ёки Хоразм воҳасини ўз тобелигига кирита олмади. Хоразм хукмдори, моҳир дипломат Фарасман Искандарни катта совға саломлар билан сийлаб, турли хил мулозаматлар кўрсатиб, Хоразм мустақиллигини сақлаб қололди.

Юнон-Македон қўшинлари Ўрта Осиё ерларида шу қадар ҳолдан тойиб, ўзининг жанговорлик қобилиятини йўқотдики, бунинг оқибатида улар шимолий ҳинд ерларига аранг кириб бордилар. Бу ҳолатни тан олган Искандар тез орада Ҳиндистондаги уруш мавсумини тугатиб, ортга, икки дарё оралиғидаги Бобил шаҳрига қайтиб кетишга буйруқ беради. Антик олимларнинг яқдил таъкидлашича, Юнонлар подшосининг бу буйруғи унинг руҳан чўккан бутун қўшинида катта қониқиши билан қарши олинган экан.

Шундай қилиб, бутун ер юзини эгаллаб, дунё ҳукмдори бўлишга даъво қилган Искандарнинг шарқий юришлари охир-оқибат кўзланган юксак натижаларсиз тугади. Унинг ўзи мил. ав. 323 йилда Бобилда ҳаётдан қўз юмди. Айниқса, унинг кўп сонли лашкарларининг Ватанимиз сарҳадларида мислсиз халқ қаршилигига дуч қелиб, сон-соноқсиз курбонлар бериши пировардида унинг жаҳонгирилик даъвосини пучга чиқарди.

Ўзгалар юртини зўрлик билан эгаллаш эвазига қудратли салтанат қуриш, бошқаларга ўз иродасини мажбурлаш ёхуд зулм-асоратни кучайтириш пировардида қандай кутилмаган оқибатларга олиб келишини фотиҳ Искандар тимсоли яққол исбот этади. Тарихнинг бу аччиқ сабогини ҳеч маҳал унумаслик керак бўлади. Тўғри, Искандарнинг Шарқа, жумладан, Ўрта Осиёга юришлари бежиз кетмади. Бу эса Шарқ билан Farb ўртасидаги турли муносабатларнинг боғланишига ижобий туртки берди. Кейинчалик эллинизм маданияти деб аталган, турли цивилизацияларнинг ўзаро туташишидан иборат илғор маданий жараён юзага келди. Бу эса турли халқларнинг бир-бирлари билан яқиндан алоқа боғлашларида, биргалашиб умумбашарий қадриятларни қарор топтириб боришида муҳим аҳамиятта эга бўлди:

Искандар вафотидан сўнг кўп ўтмай мил. ав. 312 йилдан бошлиб унинг истеъдодли саркардаларидан Салавқ номи билан аталган салавкийлар сулоласи шарқий худудларга ҳукмронлик қила бошлади. Ўрта Осиё ерлари ҳам унинг таркибиға кирган эди. Бироқ Ватанимиз эркесвар, ҳурриятпарвар халқларининг ажнабийлар ҳукмронлигига қарши олиб борган бетиним курашлари ўз самарасини бермай қолмади. Мил. ав. III аср ўрталариға келиб салавкийлар ҳукм-

ронлиги завол топиб, юртимизда бир қатор мустақил давлатлар вужудга келиб фаолият кўрсата бошлади.

Синов саволлари

1. Одамлар нима учун турли ижтимоий табакаларга бўлинниб кетди?
2. Қандай шарт-шароитлар давлатларнинг шаклланишига сабаб бўлди?
3. Қадимги Хоразм давлати ҳақида нималарни биласиз?
4. Бақтрия давлати, унинг ҳудудлари, ижтимоий-иктисодий ҳаёти ҳақида гапиринг.
5. «Авесто» китобининг Ватани, муаллифи ҳақида нималарни биласиз?
6. Нима учун «Авесто» қадимги тарихимизни ўрганишда муҳим маъба ҳисобланади?
7. Аждодларимизнинг аҳмоний босқинчиларга қарши озодлик кураши ҳақида гапиринг.
8. Тўмарис жасорати қандай манбаларда ёритилган?
9. Фрада қўзғолони ҳақида гапиринг.
10. Сатраплик нима, Ўрта Осиё қандай сатрапликларга бўлинган, қандай солиқлар тўлашга мажбур этилган?
11. Македониялик Искандарнинг Ўрта Осиёга истилочилик юришлари ҳақида нималарни биласиз?
12. Спитамен қўзғолони ҳақида гапиринг.
13. Амударёнинг қадимги номларини биласизми? Сирдарёнингчи?

III Боб. ҚАДИМГИ ДАВЛАТЛАР. УЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ. БҮЮК ИПАК ЙЎЛИ

Искандар вафотидан кейин (323 йил) мил. ав. IV аср охирларидан (312 й) то мил. ав. III аср ўрталаригача Туронзамин ҳудудлари алоҳида сатрапликлар (бекликлар) сифатида салавкийлар сулоласи томонидан идора этилади. Искандарнинг истеъодли саркардаларидан бўлган Салавк ва унинг ворислари икки дарё оралиғи (Тигр ва Ефрат)дан тортиб то Ўрта Осиё, Хитойнинг ғарбий чегаралари, шимолий Ҳиндистонга қадар бўлган катта ҳудудларда ўз хукмронлигини амалга оширган. Юнонларнинг бу ҳудудларни бошқариши, уларнинг халқларини итоатда тутиши фоятда мураккаб шароитларда кечган. Негаки, табиатан эркесвар Ватанимиз халқлари юнонлар зулми ва асоратига қарши тўхтовсиз кураш олиб борганлар. Бунинг оқибатида салавкийлар давлати тобора заифлашиб, ичдан емирила боради. Мил. ав. III аср ўрталарига келиб Туронзамин халқлари салавкийлар хукмронлиги таъсиридан халос бўлишга ва ўз мустақил давлат тузилмаларини вужудга келтиришга муваффақ бўлади. Шу билан биргаликда юнонларнинг шарқий ҳудудларда ҳийла узоқ давом этган хукмронлиги давомида юонон маданияти бу ҳудудларга ёйилиб ва айни пайтда Шарқ халқлари маданияти билан ўзаро сингишиб, бирбирини бойитиб бордики, бу ҳол эллинизм номи билан машхур бўлди. Бақтрияда юонон ёзуви, пул муносабатлари, оғирлик ўлчови бирликлари тарқалади. Шаҳарсозликда янгича йўналишлар ривожланди. Эллинизм маданияти турли халқлар маданиятини ўзида мужассам этган илғор тарихий ҳодиса сифатида ўз даврида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1. Бақтрияда давлат мустақиллигининг тикланини

Ватанимиз халқларининг салавкийларга қарши озодлик кураши муваффақиятли якун топғач, Бақтрия салавкийлар салтанатидан ажралиб чиқади ва Бақтриянинг давлат мустақиллиги қайта тикланади. Унинг таркибига Бақтрия (хозирги Қашқадарё, Сурхондарё, Тожикистон жануби), Суғди-

ёна (Зарафшон воҳаси), ҳозирги Афғонистоннинг шимолий, Туркманистоннинг шарқий ерлари кирган. Бу давлатнинг тарихий манбаларда Юнон-Бақтрия деб аталишининг боиси шундаки, унинг маркази Бақтрия худудлари бўлиб, ҳукмдорлари эса асосан юнон аслзодалари эди. Бақтрия давлати ўзини шоҳ деб эълон қилган Диадот I, унинг ўғли Диодот II даврларида бирмунча юксалади. Бу жараён Евтидем I ва у бошлиб берган евтидемийлар сулоласи бошқаруви даврида янада кучаяди. Кўплаб археологик қазишмалар ва бошқа тарихий манбалар, Юнон ва Рим олимларининг ишончли маълумотлари Бақтрия давлатининг кенг худудларга ёйилиши (масалан, у кейинчалик Шарқий Туркистон, Шарқий Эрон, Шимомий-Фарбий Ҳиндистон, Синд ўлкаси худудларигача кенгайган). Унинг хўжалик, ижтимоий-иктисодий ва маданий ҳаёти ҳам айчада юксак даражага кўтарилганлигидан гувоҳлик беради. Шимолий Афғонистоннинг Ойхонум, Тожикистоннинг Кўҳнақалъа, Кайкободшоҳ, Сурхондарё вилоятининг Далварзинтепа, Зартепа ва бошқа жойларида олиб борилган археологик тадқиқотлар қадимда бу шаҳар-қалъаларда тўлақонли ҳаёт тарзи ҳукм сурганлигидан, уларда савдо-сотик, ҳунарманчilik ва бошқа касб турлари равнақ топганлигидан далолат беради. Шу боисдан ҳам Юнон олими Юстин Бақтрияни минг шаҳарли давлат деб бежиз таърифламаган. Бу давлатнинг пойтахти Балх шаҳри бўлиб, у қадимда Бақтра номи билан аталган. Бу шаҳар ҳалқаро карvon савдоси — Буюк ипак йўлининг муҳим чорраҳасида жойлашганлигидан, унда савдо-ҳунарманчilik соҳалари бир мунча ривож топган. Мамлакатнинг Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Византия сингари ўша даврнинг ривожланган давлатлари билан олиб борган савдо-тижорат муносбатлари асосан мана шу шаҳар орқали ўтган. Шунингдек, Эски Термиз, Марв, Кайкободшоҳ, Кўҳнақалъа, Мароканд (Самарқанд) сингари шаҳарларнинг ҳам савдо-сотиқнинг йирик марказлари сифатидаги мавқеи юксак бўлган. Бақтрия давлати ўзининг пул бирлигига эга бўлган. Олтин, кумуш ва мисдан керакли миқдорда танга пуллар зарб этилиб муомалага чиқарилган. Бу пулларда, шубҳасиз, Юнон худолари — Апполон, Афина, Гелиос, Зевс, Геракл, Посейдон ва ерли ҳукмдорлар-

нинг тасвирлари акс эттирилган. Бақтрия тангаларининг турли давлатлар худудида топилиши — бу мамлакатда савдо-тижоратнинг ўстанлиги, унинг ҳалқаро миқёсда кенгайиб борганлигига ишончли далилдир. Бундан ташқари, юон-рим олимлари бу мамлакатда турли хил дон экинлари, серунум ерларида узумзор боғлар кўп бўлганини ва уларда тилни ёрат узумлар, шарбатли мевалар етиштирилганини баён этадилар. Бу ҳол унда деҳқончилик маданиятининг ўстанлигидан, сунъий-сугориш инишотлари тизими кенг тармоқ отганлигидан яққол далолатдир. Гарчанд Бақтрия давлатида қулдорлик муносабатлари мавжуд бўлса-да, бироқ унда эркин деҳқон жамоалари меҳнати салмоқли рол ўйнаган. Бу эса ишлаб чиқариш жараёнларининг нисбатан тез ўсишига, шаҳарлар ҳаётининг ривожланишига муҳим туртқи берган. Тожикистоннинг Кафирниҳон дарёси бўйида ўтган асрнинг 70-йилларида топилган «Амударё ҳазинаси» (100 дан зиёд олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо буюмлар) намуналари ҳам қадимги Бақтрия давлатига тегишли бўлиб, у маҳаллий ҳалқлар эътиқод қилган куёш худоси Митрага бағишлиланган серҳашам ибодатхонанинг ноёб безаклари сирасига кирган.

Милоддан аввалги II аср ўрталариға келиб бир қатбр ички ва ташқи вазият тақозоси билан юз берган кескин ўзгаришлар оқибатида Бақтрия давлати тушкунликка юз тутди. Бунинг муҳим сабабларидан бири — кўшни Парфия давлатининг кучайиб кетиши ва ўз худудларини Бақтрия ҳисобига кенгайтиришга интилиши бўлди. Бу ҳол Бақтрия давлатини мушкул аҳволга солиб қўйди. Тез орада ҳинд ерлари ҳамда Суғдиёна унинг таркибидан ажралиб кетди. Мамлакатнинг шимолий ва шарқий худудларига эса шарқдан келган кўп сонли катта юэчжи қабилаларининг ҳужуми кучайиб, улар аста-секин Фарғона, Сурхондарё худудлари сари силжий боради. Бунинг натижасида 120 йилча мустақил давлат сифатида мавжуд бўлган Бақтрия давлати ҳало-катга учрайди.

Ўрта Осиёда салавкийлар ҳукмронлигининг инқирози натижасида мил. ав. III аср ўрталарида вужудга келган мустақил давлатлардан яна бири Парфиядир. Бу давлатга парфлар (даҳлар)нинг кўчманчи сак қабилалари йўлбошчиси

Аршак асос солган. Аршакийлар сулоласининг узоқ хукмронлиги унинг номи билан боғлиқ. Аршак мил. ав. 247 йилда салавкийлар сатрапларини енгиб, Гирканияни эгаллайди. Аста-секин унинг худудлари кенгая боради. Бу давлатнинг илк пойтахти ҳозирги Асхабод шаҳри яқинидаги қадимги Нисодир. Бу шаҳар харобаларидан топилган жуда кўплаб ноёб топилмалар, асори атиқалар қадимги Парфиянинг ўз даврида анча тараққий этган, моддий ва маънавий маданийти юксалган давлатлардан бири бўлганлигидан далилат беради. Моҳир саркарда, уста дипломат Аршак ўзининг узоқ йиллик подшолик даврида Парфияни довруғли давлатга айлантириш билан бирга унинг худудларини кенгайтиришга ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Унинг авлодларидан Митридат I даврида (мил. ав. 171-138 й) бу давлат салавкийлар ва Бақтриянинг қатта худудларини ўзига қўшиб олади. 155 йилда Мидия подщолиги босиб олинади. Мил. ав. 147 йилда эса машхур Бобил шаҳри ҳам эгалланади. Митридат II даврига келиб (мил. ав. 128-88) Парфия давлати кудрати бениҳоя кучайиб, у Рим империясининг Шарқдаги асосий рақобатчисига айланади. Давлат худудлари Фарбга томон кентайиб борганлигидан, унинг пойтахти ҳам Ктезафон шаҳрига кўчирилган. Мил. ав. 40 йилларда Кичик Осиё, Сурия ва Фаластин ерлари ҳам Парфия қўл остига ўтган. Бироқ тез орада Рим империяси бу худудларда ўз таъсирини қайта тиклашга муваффақ бўлган. Бунинг сабаби Парфия давлати ичидаги вужудга келиб, кучая борган маҳаллий бошбошдокълик, сулолавий низолар, сўнгра кўчманчи аланларнинг хужумлари — булар пировард оқибатда унинг ички заифлашувига, сиёсий бекарорлигининг кучайишига сабаб бўлди. Бунинг устига тўхтовсиз давом этган ташқи ва ички урушлар мамлакатни ҳолдан тойдириб, уни парчаланишга ва ҳалокатга дучор этди. Милоднинг 207-222 йилларида Парфия хукмдори бўлган Вологез V даврида салтанат иккига, яъни Месопотомия ва Мидия давлатларига ажралади. Худди шу даврда Форс худудларида янгидан вужудга келиб кудрати тобора ошиб бораётган Эрон сосонийлари давлати тез орада Парфияга ҳал қилувчи зарбалар бериб, унинг ерларини ўз таркибиغا киритади. Бу милоднинг III асри 20-йилларида содир бўлди.

2. Милоддан аввалги III-II асрларда Хоразм ва Даван давлатлари

Хоразм салавкийлар даврида ҳам ўз мустақиллигини саклаб қолди ва юксалиб борди. Мил.ав. II асрда Сўғдиёна ва Шош (Тошкент) Хоразм тасарруфига олинади. Бу даврда Хоразм давлати тарихига, ривожланиш жараёнига оид бўлган энг кўп маълумотлар Хитой манбаларида учрайди. Хитой манбаларида Хоразм Қанга давлати деган ном билан тилга олинади¹. Афтидан, Хитойнинг Хан сулоласи ҳукмдорлари Ўрта Осиё ҳалқлари ҳаётига ва бу худуднинг муҳим жўғрофий мавқеи, табиий бойликларига алоҳида қизиқиш билдириб, ўз элчиларини юборганлар ҳамда улар билан яқиндан боғланишга ҳаракат қилганлар. Бугина эмас, ҳатто мил.ав. II аср бошларида бу худудни қўлга киритиш мақсадида катта қўшин тортиб бостириб келганлар ҳам.

Хоразм мил.ав. II аср бошларида янада кенгайиб, Шарқда Фарғона, щимолий-шарқда усун, юэчжи қабилалари билан, щимолий-ғарбда Сарису дарёси бўйлаб чегараланган. Жанубда Бақтрия ва Парфия чегараларига етиб борган. Бошқача қилиб айтганда, Аму ва Сирдарё оралиғидаги катта худудлар шу давлат таркибига кирган. Унинг йирик шаҳарлари сирасига мил.ав. II-I асрларда Арис дарёси соҳилидаги Ўтрор ва ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққўрғон тумани худудида жойлашган Қанқа шаҳарлари ҳам кирган. Бу шаҳарлар ўша давр шаҳарсозлигининг юксак намуналарини ўзида мужассамлаштирган. Давлатни бошқаришда подшоҳнинг роли ва ўрни катта бўлган. Шу билан биргаликда давлат ва жамият ҳаётига оид кўплаб муҳим масалаларни ҳал этишда уруғ ва қабила оқсоқолларидан иборат Олий Маслаҳат кенгашининг мавқеи ҳам алоҳида ўрин тутган. Бино-барин, подшоҳ ўз ички ва ташқи сиёсатини юритишда мазкур кенгаш билан маслаҳатлашган. Вилоят бошлиқлари туркӣ мақомда жобу ёки ёбулар деб аталганлар. Улар ўз худудларини бошқаришда бир мунча мустақилликка эга бўлиб, марказий ҳокимиятга бож тўлаб турганлар. Давлат ҳукмдорлари минтақадаги сиёсий вазиятга ҳам фаол арала-

¹Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., «Шарқ», 2000, 32-бет.

шиб, ундаги мувозанатни сақлаш бобида изчил сиёсат олиб борганлар. Айниқса, улар Хитойга нисбатан мустақил сиёсат юритганлар. Ўз кўшнилари — Довон, Қашгар, Ёркент сингари мустақил худудларга нисбатан Хитойнинг даъвоси ва истилочилик юришларига кескин қарши чиққан ва лозим бўлганда ўз ҳарбий кучлари билан уларга ёрдамга келган. Мамлакат аҳолисининг асосий таркибини туркӣ этнослар ташкил этган. Улар асосан ўтрок ҳаёт кечиргандар. Аҳолининг маълум қисми кўчманчилик билан шуғулланган. Дарё ва сойларга туташ воҳаларда дехқончилик маданияти ривожланган. Чунончи, Тошкент воҳасида бошоқли, дуккакли ўсимликлар кўп микдорда ўстирилган, ширин-шарбат мевалар етиширилган. Шаҳарларда савдосотик, хунармандчилик ривож топган. Маҳаллий хунармандлар тайёрлаган уруш куроллари (қилич, ханжар, ойболта, ўткир учли найзалар ва бошқ.), хўжалик асбоб-ускуналарига талаб-эҳтиёж катта бўлган. Қорамозор, Курама ва Чотқол тоғларида темирчилик, мискарлик хунарини ривожлантириш учун керак микдордаги мис, темир, кумуш, кўроғшин сингари маъданлар қазиб олинган. Тошкент атрофидаги Оқтепа 1, Оқтепа 2, Чоштепа, Қовунчитепа, шунингдек, Ўтрор, Сирдарё ҳавzasида топилган кўплаб ноёб далиллар юксак моддий ва маданий ҳаёт тарзи мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Буни «Қовунчитепа маданияти» номи билан тарихга кирган қадимги маданият намуналари ҳам исбот этади. Чорвачилик ва йилқичилик тўғрисида ҳам алоҳида фикр айтиш мумкин. Хитойликларни мафтун этган зотдор, тулпор отлар худди мана шу худуд ва қўшни Даван яйловларида боқилган. Хитой солномачилари чорва молларининг мўл-кўллигини, сут-қатиқларнинг ғоятда мазали ва тўйимлилигини таъриф этганлар. Хоразм давлатининг халқаро карvon савдосидаги мавқеи ҳам баланд бўлганки, бунда Буюк ипак йўлининг роли катта бўлган.

Даван ёки Паркан номи билан машхур бўлган, аждодларимиз томонидан Фарғона водийсида барпо этилган яна бир давлат Ватанимиз худудидаги қадимги давлатлардан саналса-да, бироқ унинг ҳаққоний тархи хусусида ҳозиргача тўла маълумотлар топилмаган. Хитойлик элчи Чжан Цян ёзма манбаларида Фарғона водийсидаги давлатни Да-

ван (улуг Ван) деб аталган. Ваҳоланки, Фарғона воийси ҳам аждодларимизнинг маданий, ўтрок ҳаёт кечган, ўз давлатчилигига эга мустақил ҳудуд сифатида Хоразм, Бақтрия сингари қадимги давлатлар билан тенглаша олишига ҳеч бир шубҳа йўқ. Буни мил. ав. II аср бошларида бу ўлкага ташриф буюрган Хитой элчиси Чжан Цян ёзиб қолдирған эсдаликлар ҳам исбот этади. Манбаларда айтилишича, бу даврда Фарғонада 300 минг нафар аҳоли яшаган. Унинг 70 дан зиёд катта-кичик шаҳарлари бўлиб, уларда савдо-ситик, ҳунармандчилик юксак даражада ривожланган. Мамлакат пойтахти Эрши (ҳозирги Андижон вилоятнинг Марҳамат туманида жойлашган) ўз даврининг обод, қўркам ва аҳолиси гавжум шаҳарларидан саналган. Қадимги Ўзган, Косон ҳам Даванинг энг машхур шаҳарлари сирасига кирган. Даван ҳудудида 10 дан ортиқ йирик дехқончилик манзилгоҳлари мавжуд бўлиб, уларда ерли миришкор аҳоли шоли, буғдой, пахта ва бошқа дехқончилик экинлари стиштириш билан шуғулланган. Булағга Аравонсай, Оқбўра, Султонобод, Кўргонтепа, Андижонсой, Мойлисой, Улугнор, Йилғинсой, Шаҳрихонсой каби дехқончилик маконларини нисбат бериш мумкин. Хитой сайёҳи водийда узумчилик ниҳоятда ривожланганига, шу билан бирга ундан ноёб шарбат ва узоқ муддат сақланадиган, куввати ўткир винолар тайёрлаш юксак даражада йўлга қўйилганлигига алоҳида ургу беради. Давандаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг яна бир муҳим жиҳати — бу аёлларнинг жамиятда тутган мавқеининг алоҳидалигидир. Чжан Цяннинг эътирофича, бу ернинг эркаклари аёлларга алоҳида ҳурмат кўрсанганлар. Бошқача қилиб айтганда, хотин-қизларнинг ҳар қандай топшириғи эрлар томонидан бажарилиши шарт ҳисобланган. Давлат ҳукмдори мамлакат ҳаётига оид ҳар қандай ички ва ташки масалаларни ҳал этишда Оқсоқоллар кенгашига, унинг маслаҳатлари ва йўл-йўриклирига суюн ян Айниқса, уруш ва тинчлик, элчилик алоқалари масаласида Оқсоқоллардан иборат Олий кенгаш алоҳида ваколатларга эга бўлган ҳукмдор буни эътироф этишга мажбур бўлган.

Хитой Фарғона давлатининг бой-бадавлат турмушига, унинг бойликлариға кўз олайтириб, унга қарши бир неча бор катта кўшин тортиб бостириб келган. Чунончи, мил. ав.

II аср охирларида (104 йилда) ва милодий I асрнинг 80-йилларида хитойликлар Даван давлатини ўзларига бўйсундириш учун у билан шиддатли урушлар олиб борганлар. Даванликлар ўз қўшнилари — Хоразм ва Кушонларнинг ҳарбий ёрдами билан юрт мустақиллигини сақлаб қолишга муваффақ бўладилар. Ўрта Осиё ҳудудларини куч билан эгаллаш мумкин эмаслигини тушунган Хитой томони шундан сўнг Даван давлати билан шартнома тузади. Бунга кўра иккала давлат ўртасида дипломатик ва савдо-сотиқ муносабатларини йўлга кўйиш, жумладан, Фарғонанинг учкур аргумоқларини Хитойга сотишга келишиб олинади. Фарғона ҳудуди Ўрта Осиё ижтимоий сиёсий ҳаётида содир этилган кейинги муҳим ўзгаришлар жараёнида ҳам ўзининг нисбий мустақиллигини бир мунча сақлаб қолишга муваффақ бўлган.

3. Кушонлар даврида ўзбек давлатчилигининг салтанат мақомига кўтарилиши

Мил.ав. II асрнинг иккинчи ярмида Шарқий Туркистон ҳудудларида яшовчи туркий қавмлар қўшниси хунлар тазиикiga учраб, уларнинг сиқувига бардош беролмай Фарбга томон силжийдилар. Хитой манбаларида улар юечжилар деб аталган. Юечжилар Иссиққўл атрофида сак қабилалари билан тўқнашиб, уларни жанубий-гарб томонга сурадилар. Бироқ юечжилар усун қабилалари зарбасига учраб жанубга силжиб, мил.ав.130 йилларда Суғдиёна ҳудудига кириб келадилар. Юечжилар, Хитой тарихчиси Чжан Цян таъкидлашича, Суғдиёнадан Бақтрияга юрадилар ва Бақтриядаги юононлар хукмронлигини афдарадилар. Юечжилар Фарғона водийсини ҳам эгаллайдилар.

Хитой манбаларида таъкидланганидек, юечжилар бешта сиёсий хонадонга мансуб эдилар: Гуйшуан (Кушон), Хюми, Шуанми, Хисе, Хуанми. Уларнинг ҳар бири қарийб 100 йилча алоҳида-алоҳида сиёсий куч, ҳокимлик бўлиб, ягона хукмдорга бўйсунмаган ҳолда фаолият юритадилар. Милоднинг I асрида Кушонлар хонадони бошлиғи Кужула Кадфиз (Киоцзюкю) барча юечжи қабилаларини бирлаштиради ва бутун Бақтрияда сиёсий ҳокимиятни эгаллайди.

Кужула Кадфиз қўшни худудларга юриш уюштириб Суғдиёна, Марғиёна, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмини забт этади. Кужула Кадфиз кейинчалик Амударё бўйлари, Қобул ва Қандаҳор худудларини ҳам эгаллайди. Бу даврда мамлакат пойтахти Далварзинтепа (ҳозирги Сурхондарё вилоятига) шаҳри бўлган, Шу тариқа, Кушонлар сулоласи даврида ўзбек давлатчилиги салтанатлик босқичига кўтарилади.

Кушон хукмдорлари тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, бунда бу давлатга асос солган Кужала Кадфиз (милоднинг биринчи асли бошлари), унинг ўғли Вима Кадфиз (милоднинг I асли ўргалари), Канишка (78-123 йй.) ва уларнинг авлодлари — Васишка, Хувишка, Канишка II, Васудева, Канишка III, Васудева II номларини тилга олиб ўтмоқ жоиз бўлади.

Кадфиз I даврида зарб этилган тангаларда «Кужула Кадфиз Ябгу» деган ёзувлар учрайди. Унинг ўғли Вима Кадфиз даври ҳам муҳим ўзгаришлар билан боғлиқ. Бу даврга келиб шимолий Ҳиндистоннинг бир қатор муҳим худудлари эгалланади. Вима Кадфиз мамлакатда пул ислоҳоти ўтказиб, вазни 8 гр оғирликдаги олтин тангаларни зарб қилдириб муомалага чиқартиради. Бу эса ҳалқаро савдода давлат обрўсининг кўтарилишига сабаб бўлади. Худди шу вактда Рим империяси билан савдо-сотик алоқалари кучаяди. Кушонлар мавқеининг кучайиши Канишка даврига тўғри келади. Бу пайтга келиб Ҳиндистоннинг Пешовор, Панжоб, Кашмир ва бошқа марказий худудлари, шунингдек, Шарқий Туркестоннинг анча қисми салтанат таркибиға киритилади. Бу даврда мамлакат пойтахти ҳам Пешоворга кўчирилган. Уста сиёsatчи, стук саркарда бўлган Канишка мамлакат ички ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий ва маънавий ўзгаришларни амалга ошириш баробарида ташки сиёsatда ҳам ғоятда улдабуролик билан фаолият юритади. Унинг дин соҳасида ўтказган ислоҳоти муҳим аҳамиятга эга бўлди. Гарчан унинг даврида Будда дини давлатнинг расмий дини даражасига кўтарилсада, бироқ мамлакатнинг турли худудларида маҳаллий аҳоли олдиндан эътиқод қилиб келган бошқа динлар эркинлиги ва даҳксизлиги сақланиб қолди. Ҳатто зарб этилган олтин ва кумуш танга пулларда Будда худоси билан бир

қаторда маҳаллий халқлар эътиқод кўйиб келган худолар — Анахита, Митра, Веретрагна, Вахш ва бошқаларнинг ҳам тасвиirlари туширилғанлиги бунга ёрқин далилдир. Бу даврда зарб этилган таингалар аввалгидек юонон тилида эмас, балки маҳаллий Кушон — бақтрий тилида чиқарилғанлиги алоҳида эътиборга лойикдир. Бундай узоқни кўзлаб оқилона юритилған сиёsat турли аҳоли қавмлари, ижтимоий гуруҳлари ўртасида тинчлик, осойишталик ва барқарорликни тъминлашта хизмат қилган. Бироқ Канишқадан сўнг ҳокимиётга келган Васишка, Хувишка, Васудевалар даврига келиб Кушонлар сулоласи бир қатор объектив ва субъектив сабаблар орқасида аста-секин инқирозга учрай бошлигарди Айниқса, III аср ўрталарига келиб қўшни давлат — Парфия ўрнида янгидан вужудга келиб, тобора кучая борган Эрон сосонийлари хукмдорларининг тўқтосиз олиб борган уруш ҳаракатлари натижасида Кушонлар мавқеи заифлашиб, ҳудудлари кичрайиб борди. Жанубда ҳинд ерларининг Кушонлар тасарруфидан мустақил бўлиб ажралиб чиқиши жараёни кучайди. Кейинчалик Хоразм, Суғдиёна сарҳадлари ҳам ўз мустақилларини қўлга киритади. Бунинг оқибатида Кушонлар сулоласи охир-оқибатда ҳалокатга учради.

(Кушонлар сулоласи хукмронлиги даври қўҳна тарихимизда катта из қолдирган экан, буни унинг таркибиға кирган ҳар бир худуд ёхуд элатлар ҳаёти мисолида яққол кўрса бўлади. Унинг дастлабки пойтахти Далварзинтепа (Сурхондарё), унга туташ Халчаён (Денов), Зартепа, Фаётепа, Коратепа, Айритом (Термиз атрофлари) ва бошқалар Кушонларнинг энг ривож топган савдо-сотик, ҳунармандчилик соҳалари ўсган гавжум шаҳарлар ҳисобланганц. Ўлкамизда сунъий сугоришга асосланган дехқончилик маданияти ниҳоятда тараққий этган, кўплаб сугориш иншоотлари барпо этилган. Сурхондарё воҳасида Эски Ангор, Занг, Сўғидаги Дарғом каналлари шулар жумласидандир. Ватанимиз ҳудудида шаҳарсозлик, меъморчилик, ҳайкалторошлик, кулолчилик сингари ҳунармандчилик турлари юксак даражада тараққий этган. Буни қўҳна Тупроққалъя, Айритом, Термиз, Ахсикент шаҳарлари ўрнида олиб борилган тарихий тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Айни чоғда Кушонлар даврида мад-

дий ва маънавий маданият ёнма-ён тарзда ривожланиб борган, деб хулоса чиқаришга тўла асослар бор. Масалан, Айритом кўхна шаҳридан топилган уйлар, муҳташам саройлар, уларнинг пештоқига ишланган тасвиirlарда гулларга бурканган, ҳар хил мусиқа асбобларини чалиб турган қизлар, дўмбира чалаётган болаларнинг тасвири акс этган. Қазиб топилган ибодатхона ва бошқа иншоотлар қолдиқлари ҳам ўзининг юксак меъморий ишлови билан ажралиб туради. Ҳалчаён ёдгорлиги мажмуасидан топилган, лойдан ишланган нафис, чиройли ҳайкаллар, ҳукмдор саройини безаб турган бадиий тасвиirlар (милоднинг I асрга оид) маданиятнинг юксаклигига ишорадир. Шунингдек, кўхна Даlварзинтепадан 1972 йилда археологлар томонидан топилган, умумий оғирлиги 30 кг. дан ортиқ тилла буюмлар хазинаси алоҳида қимматга эгадир. Ундан жой олган 115 та билаг-узук, ҳалқалар, тўғалар, бўйин тақинчоқлари, олтин қуймалар аждодларимиз маҳоратидан нишонадир.

Кушонлар даври маданиятининг муҳим катта ютуқларидан бири шундаки, бунда турли қутб ва минтақада яшаган ҳалқларнинг маданиятлари ўзаро яқинлашиб, бир-бирларини тўлдириб, бойитиб борган. Бу эса уларнинг бир бирлари билан турли-туман соҳаларда яқиндан ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик қилишларига кенг йўл очган, умумий юксалишига туртки берган. Масалан, Ҳиндистондан Ўрта Осиё ҳудудига Будда динининг кириб келиши ва ёйилиши, ўлканинг турли жойларида ҳашаматли Будда ибодатхоналарининг барно этилиши, будда ҳайкаллари ва ҳайкалчаларининг яратилиши — булар улур аждодларимиз маънавий ҳаётидаги жиддий ўзгаришларданdir. Уларнинг тимсолида ҳинд ва Ўрта Осиё ҳалқларининг бир-бирларига маънан яқинлаштирган муҳим омилни кўриш мүмкин. Термиз, Айритом, Эски Кува ва бошқа жойлардан топилган, буддизмга оид ашёи далиллар, будда ибодатхоналари намуналари, ҳайкаллар, уларнинг юксак маҳорат билан яратилганлиги — булар Кушонлар даврида Ватанимиз ҳудудида моддий ва маънавий маданият ривож топганлигининг яққол ифодасидир.

4. Буюк Ипак йўли

Буюк Ипак йўли тўғрисида фикр юритар эканмиз, бу Қадимий йўлнинг неча асрлар давомида не-не мамлакатлар ва халқларни бир-бирига боғлаш, алоқаларини мустаҳкамлашдаги мислсиз хизматини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз бўлади.

Илк бор Хитой ҳудудидан бошланиб гарбга томон мингларча километр масофага чўзилган (12 минг км), Шарқ билан Фарбни туташтирган бу ноёб савдо йўли улуғ аждодларимиз саъй-ҳаракатлари самараси ўлароқ умумбащарият тадрижий тараққиётида ёрқин из қолдирган Айниқса, бу йўлнинг Ватанимиз сарҳадларидан ўтганлиги унинг тарихий тақдирида, иқтисодий-маданий юксалишида ҳамда бошқа хорижий эллар билан изчил ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликда бўлишида катта ижобий рол ўйнаган.

Буюқ ипак йўли тушунчасини биринчи бўлиб фанга таникли немис олими Фон Рихтофен олиб кирган. У XIX асрнинг 70-йилларида ёзган «Хитой» номли классик асарида бу терминни чукур илмий асослаб берди.

Маълумки, Хитойнинг Сиан шаҳридан бошланган Ипак йўли Ланжоу орқали Дунхуанга (Шарқий Туркистон) келиб, бу ердан у иккига ажralади. Ипак йўлининг жанубий-гарбий тармоғи Таксамакон саҳроси (Мўғулистон) орқали Хўтанга, ундан Ёркентга келиб, ундан Балхга томон ўтади. Балхда йўл яна уч тармоққа ажralади. Гарбий тармоғи Марвга, жанубий тармоғи Хиндистонга, шимолий тармоғи Термиз орқали Дарбент, Наутак ва Самарқандга томон йўналади. Ипак йўлининг шимолий-гарбий тармоғи эса Дунхуандан Ҷами, Турфон орқали Тарим воҳаси – Қашқарга боради. У ердан Тошкўрғон орқали Ўзган, Ўш, Кувга, Ахсиент, Попга, Ашт сюқали Хўжанд, Зомин, Жиззахга, сўнгра Самарқандга бориб туташади. Самарқанддан эса бу йўл яна давом этиб Дабусия, Малик чўли орқали Бухоро, Ромитонга, ундан Варахша орқали Форобга бориб, Амул шаҳрига ўтади. Амулда эса бу йўл Марвдан Урганч сари йўналган йўлга кўшилади. Марв шаҳри ўрта асрлар даврида Буюк ипак йўли чорраҳалари кесишган энг муҳим ҳаётий нуқта бўлган. Энг муҳими шундаки, Буюк ипак йўлининг Фарбдан келадиган

савдо карвонлари, айтайлик, Италия, Испания ва бошқа Ўрта ср денгизи мамлакатларининг савдогарлари ҳам ўз молларини Тир, Дамашқ, Анатолия, Боғод орқали Парфия давлати ҳудудлари бўйлаб яна Ўрта Осиёнинг йирик савдо маркази — Марвга олиб келар, шу ердан Шарқ томон йўлларини давом эттирардилар. Шу маънода Марвнинг турли динлар илдиз отган, турли маданиятлар туташтан жой бўлганилиги алоҳида аҳамиятга моликдир.

Буюк ипак йўли Шарқу Фарбни боғловчи, турли мамлакатларнинг савдо-сотик тижорат алоқаларининг энг асосий воситаси бўлганидан, бу йўналишда жойлашган давлатлар ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ёхуд бу борада ўз мавқенини мустаҳкамлашга интилганлар. Шу боис турли тарихий босқичларда турли давлатлар бунга интилиб, Буюк ипак йўли устидан ўз назоратларини ўрнатганлар. Масалан, мил. ав. VI-IV асрларда Эрон аҳмонийлари, мил. ав. IV асрда эса македониялик Искандар, мил. ав. II-I асрларда Рим-Парфия давлатлари ўртасида бу борада қаттиқ рақобат кетган. Ёхуд Араб халифалиги вужудга келгунга қадар бу йўлнинг Эрон ва Суғдиёна ҳудудларидан ўтган қисмида Эрон ва Суғд савдогарлари етакчилик ролини ўйнаганлар. Араб халифалиги кучайиб, кўплаб ҳудудларни кўлга кириштади, бу йўл араб савдогарлари тасарруфига ўтади. Чингизийлар даврида Буюк ипак йўлининг тасарруфи бутунлай уларнинг кўл остида бўлади. Буюк соҳибқирон Амир Темур даврига келиб унинг қудратли салтанати вужудга келгач, Буюк ипак йўли сарҳадлари янгидан кенгайиб, катта миқёслар касб этиб, янада ривож топади.

Ватанимиз сарҳадлари ижтимоий-иқтисодий ва маданий юксалишининг Буюк ипак йўли билан бевосита боғлиқлик жиҳатлари жуда қадим замонларга бориб тақалади. Юнон-Рим олимлари Геродот, Ктесий, Арриан маълумотларига, Эрон миххат ёзувларига асосланиб фикр юритадиган бўлсак, мил. аввал IV асрда Ўрта Осиё ҳудудларида сугорма дехқончилик маданияти, ҳунармандчилик, чорвачилик, тоғ-кон ишлари анча ривож топган. Ўрта Осиё лаъли, Хоразмнинг қимматбаҳо феруза маъдани, Сўғд олгини кўплаб микдорда қазиб олиниб, ишлов берилиб, хорижий элларга ҳам чиқарилган. Жумладан, Ўрта Осиё лаълига (лазурити) Эрон, Ҳиндис-

тон, Миср, Месопотамия ва Хитой сингари мамлакатларда қизиқишиш ва талаб ғоятда катта бўлган Мил. ав. II аср бошларида Даван ва Қанғ давлатларига ташриф буюрган Хитой элчиси ва сайёҳи Чжан Цян сафаридан сўнг Хитой билан Ўрта Осиё давлатлари ўртасидаги дипломатик ва савдо-сотиқ алоқалари янги босқичга кўтарилади. Элчининг бу юртда кўрган-кечиргандар, айниқса, узумчилик, вино тайёрлаш, рангли щишалар ишлаб чиқариш, заргарлик, зотдор, учкур отлар Хитой ҳукмдорларини қизиқтирган. Бу эса икки ўртадаги алоқаларга кенг йўл очган. Хитой Ўрта Осиёнинг зотдор отлари, рангли щишалари, заргарлик моллари, лаълига харидор бўлса, айни чоғда Хитойдан юртимизга кўпроқ ипак ва ипак моллари, чинни буюмлар, чой маҳсулотлари келтирила бошлаган. Шунингдек, Япониядан гуруч, Ҳиндистондан ип газлама, зиравор ва доривор маҳсулотлар, мушк-анбар ва шу каби нарсалар келтирилган. Айни чоғда ўзбек диёридан бу мамлакатларга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, мевалар, чорва моллари, отлар, гиламлар, заргарлик маҳсулотлари, нафис жунили матолар чиқарилган. Ўрта Осиё ҳукмдорлари Буюк ипак йўлида савдо карвонларининг тинчлиги, хавфсизлиги ва уларнинг бехатар, мунтазам ҳатновини таъминлаш борасида ҳам доимий чора-тадбирлар кўриб борганлар. Шу мақсадда керакли нуқталарда, аҳоли сийрак бўлган жойларда карвонсаройлар, емакхоналар барпо қилинган, сув оладиган қудуқлар қазилган, чор атрофи шинам бино шаклига келтирилиб курилган работу сардобалар тикланган. Ҳозирда ҳам Қизилқум, Мирзачўл, Малик чўли сарҳадларида ўтмиш архитектурасининг ноёб намуналари саналган шундай меъморий обидалар харобалари кўплаб учрайди. Айниқса, Сомонийлар, Қорахонийлар ва Фазнавийлар сулолалари ҳукм сурган, Мовароуннаҳр худудлари жиддий иқтисодий ва маданий юксалиш жараёнини бошдан кечирган даврларда халқаро карвон савдоси юртимиз ижтимоий таракқиётida мухим рол ўйнаган. Ўша даврда Мағрибу Машриққа маълум ва машҳур Бухоро, Самарқанд, Марв, Шош, Балх, Исфижоб, Термиз сингари шаҳарларда ўнлаб ҳашаматли карвонсаройлар, савдо бозорлари барпо этилиб, уларда тижорат ишлари авжида бўлган, турли мамлакат туж-

жорлари уларда туну кун турфа ранг молларини сотганлар ёхуд мол айирбош қылғанлар.

Буюк ипак йўлининг шуҳрати айниқса, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда, яъни Амир Темур ва темурийлар даврида янада ортди. Бунинг боиси аввало шундаки, Амир Темур қудратли марказлашган давлат барпо этиш барабарида унинг барча ҳудудларида тинчлик ва осойишталик ўрнатди. Унинг ўзи тузукларида: «Дунёнинг ярмини олдим, салтанатимнинг у четидан бу четига бирор болакай бошида бир лаган тилло кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам заرار етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим», деб айтган сўзлари бежиз эмасдир. Катта салоҳият эгаси бўлган Соҳибқирон мамлакатнинг юксак ривожида ҳалқаро савдонинг нечоғлик улкан аҳамият касб этишини билғанигидан, бу соҳани бутун чоралар билан ўстиришга алоҳида эътибор берган. Бунда юрт тинчлиги, улус фаровонлиги масалалари ҳар доим унинг диққат марказида турган. Шу боис улут Амир савдо йўлларини кўриқлаш, одамлар, мусофиirlар, турли юрт савдогарлари манфаатларини босқинчилар, қароқчилар тажовузидан муҳофаза қилишни муҳим давлат аҳамиятига молик вазифалардан деб ҳисоблаган. Тузукларда: «... яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинласинларки, йўлларни кўриқлаб, ўткинчилар, савдогарлар, мусофиirlарни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилга етказиб кўйсингилар. Йўл устидаги бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа кор-хол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг зиммасида бўлсин..»¹ деб бежиз таъкидлаб ўтилмаган.

Амир Темур ташаббуси билан мамлакатнинг ҳар бир йирик шаҳарларида савдо карвонларининг кириши ва чиқишини назорат қилувчи давлат назорат хизмати ва маҳсус божхоналар ташкил этилган. Савдо карвонларидан молларнинг ҳажми, миқдорига қараб бож тўловлари ундирилган. Бу даврда пойтахт Самарқанд дунё савдогарларининг йирик марказига айланди. Унинг кенг кўчалари бўйлаб маҳсус қурилған мұхташам карвонсаройлар, савдо бозорлари, рассталарда туну кун савдо-сотиқ ишлари тўхтамаган. Турли мам-

¹ Темур тузуклари. Т., Ғафур Ғулом номли нацриёт, 1991, 94-95-бетлар.

лакатлардан келган савдогарлар ўз молларини харидорларга сотганлар ёхуд ўзларига керакли молларни харид қилғанлар.

Самарқанд қоғозининг машҳурлиги етти иқлимга маълум бўлган. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари Буюк ипак йўлининг энг қайноқ нуқталарига айланган. Бу ерга Ҳиндистондан жуда кўплаб тижорат карвонлари келиб туарди. Ҳитой бу ҳудудларга ипак газламалари, чинни косалар, билур қадаҳлар, қимматбаҳо тошлар юборарди. Шимолдан ноёб пўстинлар, мўйналар келтириларди. Ушбу турли иқлимларнинг моллари Самарқанд ва бошқа Ўрта Осиё шаҳарларида той-той бойланиб, Осиёнинг йирик шаҳарларига ва Европага жўнатиларди. Савдогарлар бир йўл билан Генза кўлига борарди. Иккинчи йўл Хирот, Казвин, Табриз, Трабзон орқали генуяликлар, венецияликлар, пизаликларнинг кемаларига тушиб Европага етарди.

Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамиш устидан қозонган зафарлари туфайли Буюк ипак йўли шимолий тармоқларининг жанубий бош йўлга қўшиб юборилиши орқасида Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларининг халқаро карвон савдосидаги нуфузи ва мавқей янада ортган. 1402 йилда машҳур Анқара жангига Туркия устидан қозонилган ажойиб ғалабадан сўнг Амир Темур давлати билан Фарбий Европа давлатлари ўртасида турли хил алоқалар, яқинликлар янги паллага кирди, бунда айниқса, халқаро савдо алоқалари, шубҳасиз, биринчи даражали аҳамият касб этди. Хуллас, Амир Темур ва унинг авлодлари замонида давлатлар ўртасидаги ўзаро савдо-тижорат алоқалари янги ҳудудий кенгликлар касб этиб борди, бу бир томондан, юртимизнинг иқтисодий-маданий, маънавий юксалишини таъминлаган бўлса, иккинчидан, унинг хорижий эллар, халқлар билан яқинлашуви, ҳамкорлигига кучли тургки берди. Бу эса Буюк ипак йўли шухратининг янада ортишига олиб келди. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек, «Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жўғрофий-сиёсий маконда эканликларини ҳис этди».¹

¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Асарлар 4-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996, 342-бет.

Шу тариқа, Амир Темур ва Темурийлар даврида Буюк ипак йўлиниң довруғи бекиёс катта бўлганлиги, у мамлакатларнинг умумий юксалишига, бир-бирлари билан яқиндан боғланишларга жиддий ижобий таъсир ўтказганлигига шоҳид бўламиз.

Буюк ипак йўли XVI асрдан эътиборан ўз аҳамияти ва ролини йўқотиб, тушкунлик сари юз тутди. Бу ҳолларни қандай сабаблар билан изоҳлаш мумкин. Табиийки, бу жараён ўз-ўзидан, бир лаҳзада тўсатдан содир бўлиб қолгани йўқ, албатта. Бизнинг назаримизда, Буюк ипак йўли аҳамиятининг сўниб, пасайиб бориши бир қатор объектив ва субъектив сабаблар орқасида, тарихий жараёнларнинг мураккаб, зиддиятли кечиши давомида юз берганлиги шубҳасиз.

Биринчидан, Амир Темур ва Темурийлар сулоласининг пировард оқибатда чукур инқирозга йўлиқиши ва тарих саҳнасига бошқа ҳукмрон сулолаларнинг, чунончи, Шайбонийхонлар, Аштархонийлар сулоласининг чиқиши ҳамда уларнинг бошқарув усулининг фойтда мураккаб кечганлиги, марказий ҳокимиятнинг кучсизланиб мамлакат худудларининг тарқоқ ҳолатда учраши, ўз қобигига ўралиши ва ҳоказо ҳоллар бу худуднинг ташқи дунёдан тобора ажралишига боис бўлди!

Иккинчидан, Туркистондаги хонликлар, амир-беклар, сultonлар ўргасида ҳокимият талашиб одиб борилган ўзаро жанг жадаллар, доимий қон тўкишлар натижасида ўйка тобора иқтисодий бўхронларга дуч кела борди, сиёсий бекарорлик авж олди. Мамлакат ташқи давлатлар билан алоқалар боғлаш, иқтисодий, савдо-сотик бобида ҳамкорлик қилиш имкониятларидан маҳрум бўлди.

Учинчидан, үлғор Европа олимлари, сайёҳлари томонидан XV-XVI асрлардан эътиборан бошланган буюк географик кашфиётлар, буларнинг натижасида жаҳоннинг турли кутблари томон янги, кулай сув йўлларининг очилиши, шу жумладан, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа шарқий-жанубий мамлакатларга томон шундай йўлларнинг кашф этилиши, булар Буюк ипак йўли шуҳратининг пасайиши ва сўниб бориша олиб келди.

Ўзбекистоннинг миллий истиқболга Эришуви ва ўз мустақил давлатчилигига эга бўлиши унииг олдига кенг истиқбол уфқларини очиб берди. Мустақиллик тұфайли Ўзбе

кистон янгидан юз очиб жаҳон афкор оммасининг нигоҳига тушди. Айни чоғда у БМТнинг тенг ҳукуқли аъзоси сифатида турли ижтимоий тузумдаги давлатлар билан ўзаро фойдали, манфаатли асосларда ҳамкорлик қилиш, алоқалар боғлашга муваффақ бўлди. Ўзбекистоннинг дунё учун очиқлиги, бутун дунёда кенг илдиз отган демократик таъмойилларни ўзининг ички ва ташқи сиёсатига асос қилиб олганлиги — булар унинг жаҳон мамлакатлари билан яқинлашувига, улар билан ҳамкорлик алоқаларининг ҳар жиҳатдан мустаҳкамлашига ишончли кафолат бўлиб хизмат қилмоқда. Айниқса, бунда Буюк ипак йўли анъаналарини янгидан тиклаш борасида ҳозирда жаҳон миқёсида олиб борилаётган давлатлараро ҳаракатда Ўзбекистоннинг алоҳида ташаббус кўрсатаётганлиги боиси ҳам мана шундандир. Зоро, қадимдан Шарқ билан Фарбни бир-бирига боғлаган, ҳалқаро савдонинг қайнок, туаш нуктаси ҳисобланган Ўзбекистон ҳудуди ва унинг қадимий шаҳарлари бугун ҳам мустақил давлатимизни кенг хорижий давлатлар билан боғловчи муҳим восита ролини ўйнамоғи айни муддаодир. «Қадим замонларда Шарқ билан Фарбни боғлаб турган Буюк ипак йўли, — деб таъкидлайди Юртбошимиз, — Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтган. Бу ерда савдо йўллари туашган, ташқи алоқалар ҳамда турли маданиятларнинг бир бирини бойитиш жараёни жадал кесчган. Бугунги кунда ҳам Европа ва Яқин Шарқдан Осиё-Тинч океани минтақасига олиб борадиган йўллар шу ерда кесишади»¹.

Ўзбекистон раҳбари Ислом Каримовнинг 1999 йил апрел ойида АҚШга қилган расмий сафари чоғида Америка томонининг Ўзбекистон билан ҳар томонлама иқтисодий, маданий, савдо-сотиқ алоқалар боғлашга, хусусан Буюк ипак йўли фаолиятини тиклашга фаол кўмаклашишга тайёр эканлигини билдирганлиги муҳим аҳамиятта эгадир.

Шунингдек, ЮНЕСКО раҳбарияти билан ҳамкорликда «Ипак йўли — мулокот йўли» мавзусида ўтказилаётган амалий тадбирлар ҳам муҳим аҳамият қаёб этади. Ўзбекистоннинг сўнгги пайтлардаги фаол хатти-ҳаракатлари Шарқ

¹ Кағимов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Ўзбекистон, 1997, 227-228 бетлар.

ва Фарбга ҳамда Жанубга бевосита чиқиши учун қулай йўлларга эга бўлиш, ўз маҳсулотларини жаҳон бозорига олиб чиқиши ва давлатлараро кенг мулоқотларга эришишга қаратилган. Бу борада Тажик-Сарахс-Машҳад темир йўли биринчи навбатининг қурилиши мухим аҳамиятга эгадир. 2000 йилда Пекин-Истамбул йўналишида ҳаракатланиш имконияти туғилади. Ҳозирда Хитой ва Покистонга олиб борадиган Андижон-Ўш-Эргаштом-Қашқар, шунингдек, Бухоро-Сарахс-Машҳад-Техрон ва Термиз-Хирот-Қандаҳор-Карочи автомобилий йўлларини қуриш ва қайта таъмирлаш ишлари амалга оширилмоқда. Бу бизни музламайдиган қулай Ҳинд океанига чиқишимизга имкон тудиради. Бу эса ЭКО мамлакатларига олиб борадиган йўлни уч бараварга қисқартиради. Ҳуллас, Ўзбекистон ўз миллий манфаатлари устуворлигидан келиб чиқиб, дунёга чиқишига, ҳалқаро бозор учун рақобатбардош маҳсулотлар, моллар ишлаб чиқариши ҳамда Фарб билан Шарқ ўртасида азалдан давом этиб келган мухим воситачилиқ — кўприклиқ ролини ўйнашга фаол интилмоқда. У шу олижаноб мақсадлар йўлида актив изланишлар олиб бормоқда. Бу эса Ўзбекистоннинг ҳалқаро майдондаги позициясини янада мустаҳкамлаб, унинг нуфузи ва обрўсининг кўтарилиб боришига хизмат қиласди.

Синов саволлари

1. Эллинизм нима?
2. Қайси олимнинг китобида Юнон-Бақтрия «Минг шаҳарли давлат» деб таърифланган?
3. Юнон-Бақтрия давлатига қарашли йирик шаҳарларнинг номарини айтинг?
4. Қандай сабаблар Юнон-Бақтрия давлатиги ҳақиқатта олиб келди?
5. Парфия давлати ҳақида нималарни биласиз?
6. Қанғ давлатига қачон, кимлар асос солган, унинг таркибига қайси худудлар кирган?
7. Қанғ давлатининг бошқарув усулини білласизми?
8. Чжан Цян ким, у Қанғ ва Даван давлатлари ҳақида нималарни ёзиб қолдирган?
9. Өччут қабилалари қаерда яшаш ан, нима сабабдан Ўрта Осиёга кириб келиди?
10. Күшон давлатининг ташкил топиши ҳақида нималарни билласиз?

кистон янгидан юз очиб жаҳен афкор оммасининг нигоҳига тушди. Айни чоғда у БМТнинг тенг хуқуқли аъзоси сифатида турли ижтимоий тузумдаги давлатлар билан ўзаро фойдали, манфаатли асосларда ҳамкорлик қилиш, алоқалар боғлашга муваффақ бўлди. Ўзбекистоннинг дунё учун очиқлиги, бутун дунёда кенг илдиз отган демократик таомойилларни ўзининг ички ва ташқи сиёсатига асос қилиб олганлиги — булар унинг жаҳон мамлакатлари билан яқинлашувига, улар билан ҳамкорлик алоқаларининг ҳар жиҳатдан мустаҳкамлашига ишончли кафолат бўлиб хизмат қилмоқда. Айниқса, бунда Буюк ипак йўли анъаналарини янгидан тиклаш борасида ҳозирда жаҳон миқёсида олиб борилаётган давлатлараро ҳаракатда Ўзбекистоннинг алоҳида ташаббус кўрсатаётганлиги боиси ҳам мана шундандир. Зоро, қадимдан Шарқ билан Фарбни бир-бирига боғлаган, ҳалқаро савдонинг қайноқ, туташ нуқтаси ҳисобланган Ўзбекистон худуди ва унинг қадимиш шаҳарлари бугун ҳам мустақил давлатимизни кенг хорижий давлатлар билан боғловчи муҳим восита ролини ўйнамоги айни муддаодир. «Қадим замонларда Шарқ билан Фарбни боғлаб турган Буюк ипак йўли, — деб таъкидлайди Юртбошимиз, — Ўзбекистон худуди орқали ўтган. Бу ерда савдо йўллари туташган, ташқи алоқалар ҳамда турли маданиятларнинг бир бирини бойитиш жараёни жадал кечган. Бугунги кунда ҳам Европа ва Яқин Шарқдан Осиё-Тинч океани минтақасига олиб борадиган йўллар шу ерда кесишади»¹:

Ўзбекистон раҳбари Ислом Каримовнинг 1999 йил апрел ойида АҚШга қилган расмий сафари чоғида Америка томонининг Ўзбекистон билан ҳар томонлама иқтисодий, маданий, савдо-сотик алоқалар боғлашга, хусусан Буюк ипак йўли фаолиятини тиклашга фаол кўмаклашишга тайёр эканлигини билдирганлиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Шунингдек, ЮНЕСКО раҳбарияти билан ҳамкорликда «Ипак йўли — мuloқот йўли» мавзусида ўтказилаётган амалий тадбирлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг сўнгги пайтлардаги фаол хатти-ҳаракатлари Шарқ

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 227-228-бетлар.

ва Фарбга ҳамда Жанубга бевосита чиқиш учун қулай йўлларга эга бўлиш, ўз маҳсулотларини жаҳон бозорига олиб чиқиш ва давлатлараро кенг мулоқотларга эришишга қаратилган. Бу борада Тажан-Сарахс-Машҳад темир йўли биринчи наубатининг курилиши мухим аҳамиятга эгадир. 2000 йилда Пекин-Истамбул йўналишида ҳаракатланиш имконияти туғилди. Ҳозирда Хитой ва Покистонга олиб борадиган Андижон-Ўш-Эргаштом-Қашқар, шунингдек, Бухоро-Сарахс-Машҳад-Техрон ва Термиз-Хирот-Қандаҳор-Карочи автомобили йўлларини куриш ва қайта таъмирлаш ишлари амалга оширилмоқда. Бу бизни музламайдиган қулай Ҳинд океанига чиқишимизга имкон туғдиради. Бу эса ЭКО мамлакатларига олиб борадиган йўлни уч бараварга қисқартиради. Ҳуллас, Ўзбекистон ўз миллий манфаатлари устуворлигидан келиб чиқиб, дунёга чиқишига, ҳалқаро бозор учун рақобатбардош маҳсулотлар, моллар ишлаб чиқаришига ҳамда Фарб билан Шарқ ўртасида азалдан давом этиб келган мухим воситачилиқ — кўприклиқ ролини ўйнашга фаол интилмоқда. У шу олижаноб мақсадлар йўлида актив изланишлар олиб бормоқда. Бу эса Ўзбекистоннинг ҳалқаро майдондаги позициясини янада мустаҳкамлаб, унинг нуфузи ва обручининг кўтарилиб боришига хизмат қиласди.

Синон саводлари

1. Эллинизм нима?
2. Қайси олимнинг китобида Юнон-Бақтрия «Минг шаҳарли давлат» деб таърифланган?
3. Юнон-Бақтрия давлатига қарашли йирик шаҳарларнинг номарини айтинг?
4. Қандай сабаблар Юнон-Бақтрия давлатини ҳаюватга олиб келди?
5. Парфия давлати ҳақида нималарни биласиз?
6. Қанғ давлатига қачон, кимлар асос солган, унинг таркибига қайси худудлар кирган?
7. Қанғ давлатининг бошқарув усулини білласизми?
8. Чжан Цян ким, у Қанғ ва Даван давлатлари ҳақида нималарни ёзib қолдирган?
9. Ёечкти қабилалари қаерда яшашан, нима сабабдан Ўрта Осиёга кириб келиши?
10. Күшон давлатининг ташкил топиши ҳақида нималарни биласиз?

11. Күшонлар даврида Ўрта Осиё ижтимоий-иқтисодий ҳаётида қандай ўзгаришлар содир бўлди?
12. Күшонлар салтанатидаги йирик шаҳарларнинг номларини биласизми?
13. Буюк ипак йўлиниң шаклланиши, ривожланиши босқичлари ҳақида қандай ривоятлар бор?
14. Буюк ипак йўлиниң инсоният тараққиётидаги аҳамияти нималардан иборат?
15. Бугунги кунда Буюк ипак йўлини тиклаш борасида қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?

ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ

IV Боб. ИЛК ЎРТА АСРЛАР ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ: ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

1. Эфталийлар сулоласи. Эфталийлар даврида ижтимоий-иктисодий ва маданий ҳаёт

Эфталийлар, уларнинг этник таркиби, давлат ташкил этишлари хусусида тарихий манбаларда турли хил қарашлар мавжуд. Рим ва Византия тарихчилари Марцелин (IV аср), Прокопий Кесарийский; Феофан Византийский (VI аср), арман тарихчилари Лазар Парбский (V аср), Фавст Бузанд (IV аср), хитой солномаларидан Бей-ши (VI аср) берган маълумотлар шулар жумласидандир. Масалан, эфталийлар Хитой манбаларида «и-да», «е-да», арманларда идал, хептал, арабларда ҳайтал, Сурия ва лотин манбаларида эптал, абдал деб номланади. Бундай турлича атамалар ҳар бир тил ва ёзувнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқкан. Рус ва Византия тарихчиларининг аксарияти эфталийларни туркӣ қабила-массагетларнинг сўнгги бўғинидан келиб чиқкан деб фикр билдирадилар. Муқаддас «Авесто»да эса улар татлар номи билан тилга олинади. Ф. Византийский эса эфталилар номини V асрнинг иккинчи ярмида подшоҳлик қилган Вахшунвор Эфталон номи билан боғлади. Бироқ нима бўлганда ҳам шу нарса фактки, эфталийлар Туркистон минтақасида яшаб келган туркӣ қавмлардандир.

Эфталийлар хукмдори Вахшунвор Эфталон 457 йилда Чағаниён (ҳозирги Сурхон ерлари) Тоҳаристон ва Бадахшонни ўзига бўйсундиради. Сўнгра Эфталийлар Суғдда ҳам мустаҳкамланиб олади. Улар кўп ўтмай ўз ҳудудий ерларини кенгайтиришда давом этиб, Қобул ва Панжоб водийсими, Кучу, Қашқар ва Хўтонни (Шарқий Туркистон) забт этадилар. Хуллас, улар аввалда Кушонлар сулоласи эталлаган ҳудудларни бирин-кетин кўлга киритиб, ўз сиёсий ҳокимиятини янада мустаҳкамлайдилар.

Эфталийлар бир неча бор ўзларининг ғарбий-жанубдаги қўшниси ва энг кучли рақиб — Эрон сосонийлари билан ҳам урушлар олиб борадилар. Хусусан Эрон шоҳи Пероз билан бўлган урушларда уларниң кўли баланд келиб, Эрон ҳукмдори икки бор асирикка тушади. Катта тўлов ва мажбуриятлар эвазига аранг қутилган Пероз ўғли Ковадни узоқ муддат Эфталийларга гаровга беришга мажбур бўлади. {Пероздан сўнг ҳокимиятга келган Ковад (488-551) даврида ҳам Эрон эфталийларга хирож тўлашга мажбур бўлган} VI аср бошларига келиб Эфталийлар сулоласи шу қадар кучайиб кетдики, улар 502 йилда Византияга ҳам юриш қилиб, унга катта талофат етказадилар. 506 йилда иккى ўртада тузилган сулх шартномаси бўйича Эфталийлар Византиядан катта микдорда ўлжа олиб қайтганлар. Коваднинг ўгли Хусрав I Ануширвон ҳам 554 йилга қадар Эфталийларга ҳар йили хирож тўлаб турган. Кейинроқ Турк хоқонлигининг Эфталийларга берган кучли зарбаси натижасидагина Эрон Эфталийлар таъсиридан қутилишга муваффақ бўлган.

Эфталийлар даврида давлат якка ҳукмдор томонидан бошқарилган, бироқ таҳт отадан болага Қолмай, сулоланинг энг лойиқ деб топилган кишисига берилган. Мамлакатни марказий ҳокимият ноиблар орқали идора этган. Давлатни бошқариш қонун-қоидалари бўлган. Мамлакат лашкарини асосан отлиқ аскарлар ташкил этган.

Эфталийлар даврида аста-секин ерга эгалик қилиш тартибида янгича муносабатлар шаклланиб борди. Бу даврга келиб синфий табақаланишнинг кескин кучайиши орқасида айrim мулкдорларнинг мавқеи кўтарилиб, улар жамоанинг оддий аъзоларини ўз қўл остига киритиб, мулкларини улар ҳисобига кенгайтириб борганлар. Ўзининг чек еридан ажралиб, бу хил мулкдор деҳқонлар таъсирига тушиб, уларниң ерларида ишлашга мажбур бўлган кишилар кадиварлар, яъни ижарадорлар деб аталган. Шунингдек, эркин жамоа асосида деҳқончилик қилувчи аҳоли — кашоварзлар ҳам мавжуд эди. Шу тариқа, кадиварлар бой деҳқонлар фойдасига маълум тўлов ва мажбуриятлар асосида ишлаб берганлар. Шу билан биргаликда бу давлатда ҳали патриархал-қулчилик муносабатларининг қолдиқлари ҳам мавжуд эди. Чунончи, бой деҳқонлар мулкларида жуда

кўплаб қуллар бўлганлиги, улардан турли юмушларда кенг фойдаланилганлиги тарихий манбаларда тилга олинади

Бу даврда Эрон ва Турон ҳудудларида синфий зиддиятлар кучая борди. Йирик мулкдорлар, зодагонлар зулми ва асоратининг ортиши, аҳоли қуи табақалари хукуқининг поймол этилиши, уларнинг аёвсиз эксплуатация қилиниши пировардида ижтимоий адолат ва ҳаққоният йўлидаги ҳалқ ҳаракатлари, ғалаёнларининг юзага келишига сабаб бўлди. VI аср биринчи чорагида юз берган Маздак кўзғолони бунинг яққол ифодасидир. Маздакчилар «З» ҳарфи билан бошланадиган 4 нарсанинг аҳоли ўртасида тенг баҳам кўрилшини ёқлаб чиққандилар: Замин (ер), Зар (олтин бойлик), Зўрлик (куч-ҳокимиёт) ва Зан (хотин). Маздакчилар илгари сурган бу хил ғоялардан шуни англаш мумкинки, улар ижтимоий адолат тушунгчасини биринчи ўринга қўйиб, бунда ер-мулк, бойликларни аҳоли ўртасида баровар тақсимлаш талабини илгари сурганлар. Улар давлат ҳокимиёти томонидан фуқароларнинг дахлизлиги ва қонуний ҳукуқларини ҳимоя қилинишини, аёллар тенглигини ёқлаганлар. Бироқ ўша даврда, синфий табақаланиш тобора кучайиб, мулкий тенгсизлик авж олаётган бир пайтда маздакчилик ғояларининг тантана қилиши ёхуд ҳаётга татбиқ этилиши мумкин эмас эди. Шу боис ҳам Маздак кўзғолони тез орада ҳукмрон тузум кучлари томонидан бостирилди. Маздак ва унинг кўплаб тарафдорлари қўлга олинниб қатл этилди. Шунга қарамай Эрон ва Турон аҳолисининг кенг қатламлари орасида Маздак ғоялари узоқ вақт сақланиб, уларнинг ҳақ, адолат йўлидаги курашларига хизмат қилди.

Эфталийлар даврида аҳолининг бир қисми кўчманчи чорвадорлар бўлиб, улар чорвачилик, йилқичилик билан шуғулланган. Сув ҳавзаси, дарё бўйларига яқин ҳудудларда деҳқончилик ривож топиб борди. Жумладан, Хоразм, Суғд, Чаганиён ва Тошкент воҳасида деҳқончилик маданияти салмоқли ўрин тутган. Дарғом канали, Эски Ангор, Занг каналлари сингари сув иншоатлари деҳқончилик тармоқларини ривожлантиришга хизмат қилган.

Бу даврда янги типдаги кўркам ва гавжум шаҳар-қалъалар вужудга келади. Хоразмдаги Беркутқалъа, Бозорқалъа, Тошкентдаги Оқтепа шулар жумласидандир. Бир неча оила-

лардан ташкил топган мазкур манзилгоҳлар қалин пахса деворлар билан үралган. Уларда хукмрон табака қишилариға хос ҳашаматли, безакли арк-қасрлар, күп хонали бинолар билан биргаликта оддий фуқароларга мос қилиб курилган одмироқ турар жойлар ҳам ўрин олган. Эфталийлар пойтахти Пойканд ўз даврининг энг кўркам, обод шаҳарларидан саналган. Бу ерда ҳунармандчиллик, савдо-сотик, қурилиш ишлари анча ривожланган. Шаҳар Буюк ипак йўлида жойлашганлигидан, унда турли мамлакатларниң савдо карвонлари хилма-хил моллари билан келиб савдо қилганлар. Бунинг учун шаҳарда кўплаб бозору расталар, карвонсаройлар мавжуд бўлган. Мамлакатнинг савдо-сотик ишларида Эроннинг танга пуллари билан бир қаторда бухорхудотлар тангаси, Суёдий ва Хоразм тангалари ҳам кент муомалада юрган. Эфталийлар Эрон, Ҳиндистон, Хитой ва узоқ Византия давлатлари билан ҳам қизғин савдо алоқаларида бўлганларки, бу эса уларга фойда, манфаат келтирибгина қолмай, айни чоғда уларнинг ўзаро яқинлашувларида ҳам мухим рол ўйнаган.

Эфталийлар даври маданияти хусусида гап боргандашуни қайд этиш лозимки, бу пайтларда ўлкада жуда кўплаб моддий ва маънавий ёдгорликлар бунёд этилади. Варахша шаҳри обидалари, Термиз яқинидаги Болалик тепадан топилган сарой, унинг дсворларига ишланган бетакрор тасвирлар, ўймакорлик ва ганжкорлик намуналари — булар аждодларимиз бадиий маҳоратидан ёрқин далолатdir.

Бу даврнинг моддий маданиятига оид ёдгорлик сифатида Хоразмдаги Тупроқалья тўғрисида маълумот келтириб ўтиш жоиздир. Унинг тузилиши тўғри бурчакли бўлиб (500 x 360 м), гумбазсимон йўлакли ва буржли мудофаа девори билан үралган. Деворнинг жанубий қисмидаги дарвозадан ибодатхонага томон асосий кўча ўтган. Кўндаланг тушган кўчалар шаҳарни 10 та мавзега бўлган. Тупроқкальянинг шимолий-ғарбий қисмida маҳсус кўтарма супа устига хом ғиштдан сарой курилган. Унга ёнма-ён арк биноси жойлашган. Бундан ташқари, 100 га яқин турар-жой, хўжалик бинолари ва 8 та сарой зали мавжуд бўлган. Қалъанинг жанубий-шарқий бурчагидаги 4 та хонада тери ва ёғочга ёзилган қадимги Хоразм ёзувидаги 80 дан ортиқ хужжатлар топилган.

Бу даврда ўлкамизда ёзув маданияти ҳам ривож топган. Аҳоли ўртасида кенг тарқалган сүғд ёзуви билан биргаликда ундан бир қадар фарқ қилувчи хоразм ва эфталий ёзувлари ҳам кўлланилган. Бу ёзувларда аждодларимизнинг тарихи, тақдирига оид кўплаб қимматли битиклар, маълумотлар баён қилинган. Шунингдек, Эфталийлар даври қўшиқлари ва эпослари Фирдавсийнинг машхур «Шоҳнома»сида ҳам ўз ифодасини топган. Эфталийларда кишилар турли динларга эътиқод қилганлар. Энг кенг тарқалган дин-зардуштийлик билан бир қаторда будда дини ҳам анча расм бўлган. Бундан ташқари, бу ердаги маҳаллий аҳоли аввалдан эътиқод қилиб келган Вахш, Митра, Анахита (куёш) худоларига ҳам сифинганлар. Шарқда қадимдан нишонланиб келинган «Наврӯз» ва унга хос маросимлар Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ва аҳоли туар жойларида кенг байрам қилинган. Эфталийларнинг урф-одатларида патриархал-уругчилик тузумининг қолдиклари сакланиб қолган. Чунончи, Хитой манбаларида айтилишича, уларда бир неча ака-укада битта умумий хотин бўлган. Шунингдек, хукмрон табака вакилларида эса бунинг акси ўлароқ кўп хотинлийлик хукм сурган. Агар бой-бадавлат оила вакили вафот этган бўлса, уни барча расм-руsumлар билан, тантанали суратда тош дахмага, оддий кишилар мурдаси эса тупроқдан ясалган қабрга қўйилган. Эфталийлар шаҳарларида мангуб олов уйлари бўлиб, улар зардуштийлик динининг муқаддас масканлари сифатида аҳоли томонидан зиёрат этиб борилган. Хуллас, Эфталийлар даврида ўлкамиз одамлари ўзига хос бой маданий ва маънавий турмуш тарзини яратиб, ундан бахраманд бўлишга ҳаракат этганлар. Айни чоғда улар ўзларидан кейинги авлодлар учун ҳам муносиб из қолдиргандарки, бунга уларнинг даврига оид турли худудлардан топилган кўплаб ноёб топилмалар, асори атиқалар гувоҳдир.

2. Турк хоконлиги. Хоконлик даврида Ўрта Осиё халиқларининг иқтисодий ва маданий ривожи

Туркий элатларнинг кенг ҳудудларда қадим-қадим даврлардан буён яшаб, ўзларидан муносиб маданий из қолдириб келганлигини жуда кўплаб тарихий манбалар тасдик этади. Мўътабар Хитой манбалари, машхур «Ўғизнома»,

Урхон-Энасой ёзувлари, Култегин битиклари бунга ишончли гувоҳдир. Олтой, Тува ҳамда уларга туташ худудларда турли туркий қабилалар, чунончи, Ашин, Арғу, Ўғиз, Тўққиз ўғиз, Ўттуз татар, Карлук, Китан, Толис, Турк, Уйғур, Тўқри (тоҳарлар), Куриқан, Дуба (туба-тува) ва бошқалар яшардилар.

VI аср бошларида Олтойда сиёсий жараёнлар фаоллашади. Ўша пайтда ҳозирги Мўгулистон ва қисман Хитойнинг шимолий ҳудудлари устидан Жужан хонлиги ҳукмронлик қиласди. Шарқий Туркистон, Фарғона, Суғдиёна, Хоразм, Бақтрия, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Эрон ҳудудларида эса эфталийлар ҳукмронлик қиласди. Манбаларда таъкидланишича Хитойнинг щимолий қисмида ҳукмронлик қилувчи Вэй сулоласи (386-558) хонадонларининг келиб чиқиши ҳам туркий тилли халқларга бориб тақаларди. Шундай қилиб, VI аср бошларида Узоқ Шарқдан Каспий дengizgacha бўлган ҳудудларда ҳокимият тепасида туркий судолалар турган.

VI аср бошларида Олтойдаги туркий қавмлар орасида Ашин уругининг мавқеи кўтарилади. Ашин уруғидан Асан ва Туу 460-545 йилларда бошқа уруғларни ўзларига бўйсундирадилар ва Олтойда туркий қабилалар иттифоқига асос соладилар. Туу ўғли Бумин Теле қабиласини ҳам бўйсундиради. Бумин Жужан хонлигига тобелиқдан чиқиш учун курашади ва 551 йилда Жужан хони қўшинларини енгиги, уларни ўзига бўйсундиради. Бумин 551 йилда янги давлат — Турк ҳоқонлигига асос солади. Унинг пойтахти Олтойдаги Утукан шаҳри эди. Ҳоқонлик тез орада кучайиб, унинг довруғи ортиб борган. У кўп бор Хитойга юришлар қилиб, унинг бир қанча ҳудудларини босиб олган. Хитой подшошлиги Турк ҳоқонлигига ҳар йили ўлпон тариқасида йилига юз минг бўлак ипак мат ериб туришга мажбур бўлган. 552 йилда Буминхон вафот этгач, ҳокимиятга унинг ўғли Муғанхон (553-572) ўтиради. Муғанхон 558 йилда жўжанларга сўнгти бор қақшатқич зарба бериб, ўз давлати ҳукмронлигини Тинч оксанингача бўлган ҳудудларда мустаҳкамлайди. Унинг амакиси Истами (унга «Ябғу» — баҳодир унвони берилган эди) бўлса, бу даврда ҳоқонлик ҳудудини гарбга томон кенгайтириб, Еттисув, Қашқар, Урал, Волга бўйлари ва бошқа ҳудудларни эгаллайди.

563-567 йиллар давомида Истами Ябгу қўшинлари эфталийларга кетма-кет зарбалар бериб унинг худудларини, яъни ҳозирги Ўрта Осиё ва Каспий дengизигача бўлган ерларни эгаллашга муваффақ бўлади. Бунинг оқибатида Эфталийлар ҳокимияти қулайди. Турк хоқонлиги Ўрта Осиё ерларини ишғол этгач, унинг худудлари бевосита Эрон чегарасига туташади. Дастреб хоқонлик Эрон билан яхши кўшничилик, савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатишга интилади. Эрон шоҳи Хусрав I Ануширвонга турк маликаси узатилади, Эронга элчилар юборилади. Бироқ Турк хоқонининг Эронга икки бор юборган элчилари фаолияти муваффақиятсиз чиққач, Эроннинг турклар билан муросага бормаслиги, унинг қатъий душманлиги рўйирост маълум бўлади. Бунинг боиси Эрон шоҳининг Ўрта Осиё худудларига даъвогарлигига эди. Бу эса, шубҳасиз, бир неча бор хоқонликнинг Эрон билан урушлар олиб боришига сабаб бўлади. Истами қўшинлари Эрон шоҳи Хисрав I ни енгади. Эрон шоҳлари Турк хоқонлигига 400 минг Византия тилласи ҳажмида товон тўлаш мажбуриятини олишга мажбур бўлади. Муганхон ва унинг авлодлари гарбда қора дengизгача бўлган худудларни забт этиб, ўзларига бўйсундирадилар.

Турк хоқонлиги 568-569 йилларда ўша даврнинг құдратли давлати – Византия билан иқтисодий ва савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатишга интилиб, Сўғд савдогари Маниах бошчилигидаги элчиларни у ерга юборади. Элчилар император Юстиниан II қабулида бўлади. Шундан сўнг Византияниң Земарх бошлиқ элчилари хоқонлик давлатига келади. Бу эса шу давлатлар ўртасида ўзаро ишонч ва савдотижорат муносабатларини ўрнатишда муҳим аҳамият касб этган дейишга асос беради.

Турк ҳоқонлигига бошқарув тартиблари ҳақида гап боргандан шуни таъкидлаш керакки, Турк хоқонлари Ўрта Осиё худудларида ҳукмронлик қилса-да, бироқ ўзлари бу худудга кўчиб келмадилар. Улар Еттисув ва бошқа худудлардаги марказий қароргоҳларида қолиб, бўйсунган худудларни маҳаллий ҳукмдорлар орқали бошқариб, улардан олинадиган солик-ўлпонлар ва тўловлар билан кифояланганлар. Бундан кўринадики, Турк хоқонлиги даврида бу худуддаги мавжуд маҳаллий давлат тузилмалари, уларнинг бошқарув ти-

зимлари сақланиб, ички сиёсат бобидаги мустақил фаолиятлари давом этган. Ҳоқонлик истисно ҳоллардагина ўлканнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралашарди. Бу нарса кўпроқ ташқи сиёсат, ҳалқаро савдо-сотиқ масалаларига дахл этарди. Хитой манбаларида таъкидланганидек, Зарафшон, Амударё ва Қашқадарё воҳаларида бу даврда 9 та мустақил ҳокимлик-давлатлар мавжуд бўлган: Самарқанд, Иштихон, Маймурға, Кеш, Наҳшаб, Кушон, Бухоро, Амул ва Андхой шулар жумласидандир. Айниқса, Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва Чоч (Тошкент) ҳокимликлари ўзларига анча мустқил бўлганлар. Бухорхудотлар зарб этган танга пуллар кенг муомалада бўлган. Шу билан бирликда бу давлат ҳокимликлари ўртасида ўзаро адоват, кураш, ички зиддиятлар тўхтовсиз бўлиб турган. Бу эса маҳаллий аҳоли ҳаёти, турмушини ночор аҳволга дучор этган. 585-586 йилларда Бухорода зодагон дехқон ва бой савдогарларга қарши қўзғолон кўтарилади. Унга Обрўй бошчилик қиласи. Коқон Қорачурин кўшинлари қўзғолонни бостириб, қўзғолончиларни қаттиқ жазолайди.

Турк ҳоқонлигининг фарбий (Ўрта Осиёning катта қисмини ўз ичига олган) ва шарқий (Еттисув, Шарқий Туркистон, Олтой) ҳудудлари тобора бир-биридан узоқлашиб, алоқалари узилиб борганки, Арслон Тўба ҳоқон даврида — 581 йилда Турк ҳоқонлиги икки қисмга — фарбий ва шарқий Турк ҳоқонликларига бўлиниб кетган. Фарбий ҳоқонлик ҳукмдори Қорачуриннинг 588 йилда Эрон билан бошлаган уруши кутилмаганда унинг ўлими ва мағлубияти билан яқун топади. Бу ҳол фарбий Турк ҳоқонлигининг кескин заифлашувига сабаб бўлади. Фақат VII аср бошларига келибгина фарбий ҳоқонлик яна янгидан ривожланиш сари юз тутади.

Хитойда Тан сулоласи (618-907 йил) ҳукмронлиги даврида Турк ҳоқонлиги билан Хитой ўртасида фойдали алоқалар кенг йўлга кўйилади. Масалан, 627-644 йилларда Ўрта Осиёдан Хитойга 9 марта савдо карвонлари юборилган. VII асрнинг 30-йилларида ҳоқонлик ҳудудларини кезган хитойлик сайёҳ Сюан Цин Иссиққўл, Чу водийси, Чоч, Самарқанд, Бухоро каби жойларнинг анча гавжум ва обод

бўлганлигини қайд этади. Тан сулоласи 659 йилда Шарқий Турк хоқонлигини ўзига бўйсундиради.

VII асрнинг иккинчи ярмида анча кучайиб кетган Хитой Ўрта Осиё худудларини ҳам ўз кўл остига киритиш пайига тушади. Бироқ 670 йилда тибетликлар бош кўтариб, шарқий Турк хоқонлигини янгидан тиклаганларидан сўнг ва бу давлат Хитой учун кутилмаган хавф-хатарни келтириб чиқаргач, эндиликда Хитой Ўрта Осиёга бўлган ўз даъвосидан воз кечиб, бутун диққатини Тибетга қаратади. Бу даврда Ўрта Осиё худудларида Турк хоқонлиги таъсири тобора заифлашиб боради. Бунга маҳаллий ҳокимликлар ўртасидаги ички зиддиятлар, ер-мулк учун ўзаро курашлар ҳам сабаб бўлади. Бу эса пиравард оқибатда бу худудларнинг араб истилочилари томонидан босиб олинишига сабаб бўлди.

Энди хоқонлик даврида Туронзаминда кечган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётга назар ташлар эканмиз, шунарса аён бўладики, Турк хоқонлигининг шарқий ерларидан фарқли ўлароқ, бу худудда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзи, маданий даражаси нисбатан юқори бўлган. Гап шундаки, шарқий худудларда яшаган кўпчилик кўчманчи туркларда уруғ-қабилачилик муносбатлари ҳамон кучли сақланган. Аҳолининг куйи табақаси будун ёки қора будунлар деб аталган. Уруғ-қабиланинг номдор вакиллари «беклар» деб юритилгац. Жамоани хоқон ва зодаганлар кенгаши — «курултой» бошқарган. Катта патриархал оиласлар хўжаликларнинг бошликлари «Кадхудолар» деб аталган. Ўрта Осиё ерларида эса бу даврда деҳқончилик, боғдорчилик ва узумчилик соҳалари юксак даражада ривожланган. Ўлканинг Фарғона, Хоразм ва Зарафшон воҳаларида кўплаб сув айриғичлар, каналлар, сув ҳавзалари бунёд этилган. Фарғона ва Суғдда аҳолининг бир қисми тоғ-кон ишлари билан ҳам машғул бўлган. Бу ерларда олтин, мис, темир эритиш, улардан керакли асбоб-анжомлар ишлаш яхши йўлга қўйилган. Шунингдек, Илокда қўргошин, кумуш, Шахрисабзда эса қизил туз қазиб олинган.

Хоқонлик даврида шаҳарлар ҳаёти хийла ривож топган. Хитой манбаларида тилга олинган Хоразм, Фарғона, Суғд, Чу водийсида Тупроққалъа, Бухоро, Самарқанд, Иштихон, Тошкент, Исфара, Кубо (Кува), Косон каби ўша давр-

нинг ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ тармоқлари гуркираб ривожланган шаҳарлари бўлган. Буюк ипак йўли бу шаҳарларнинг халқаро савдода фаол иштирок этишини таъминлаган. Ўрта Осиёлик кўли гул ҳунармандлар, тўкувчилар, заргарлар, мискару тесмирчилар, кўнчию куролсозлар ишлаб чиқарган нафис, харидоргир буюмлар, асбоб-анжомлар дунёning турли нуқталарига юборилган. Маҳаллий ҳунармандлар ишлаб чиқарган рангли шишалар, қимматбаҳо қоғозлар, зотдор отларга халқаро миқёсда талаб катта бўлган. Бу даврнинг ўзига хос муҳим ўзгаришларидан яна бири –бу Ўрта Осиё кулолчилиги ҳунарининг юксак санъат даражасида ривожланганлигидир.

Бу даврда ҳам юртимизда моддий ва маънавий маданиятнинг янги-янги бетимсол намуналари яратилди. Турли олимлар, мутахассислар баҳсига сабаб бўлган Турк-руин, Урхон-Энасой ёзуви, Култегин битиклари, Билга хоқон ёдномаси ва шу сингари ноёб топилмалар турк ёзма маданиятининг қадимийлиги ва ранг-баранглигига гувоҳлик беради. 1970 йилда Алмати яқинидаги «Иссик» деган жайдан топилган ва фанга «Иссик ёзуви» номи билан кирган туркий ёзув ҳам бизнинг ёзув тарихимизга оид қарашларимизни янада бойитади. Эндиликда топилган ноёб ашёи далиллар асосида туркий ёзувнинг тарихи милоддан аввалги II-I асрларга бориб туташиши маълум бўлди.

Туронзаминда туркий ёзув билан бир қаторда сўғд ва хоразм ёзувлари ҳам кенг кўлланилган. Сўғд ёзуви 22 та белгидан иборат бўлиб, чапдан ўнгга қараб ёзилган. Шаҳарларда сўғд-турк икки тиллилиги расмий одат бўлганлиги ҳақида Маҳмуд Кошгариининг «Девони лугатит турк» (XI аср) асарида қайд этиб ўтилган. Бу ёзувларда улуғ аждодларимизнинг катта тарихи, бой маданиятига оид мислсиз маълумотлар акс этган. Яна шу нарса диққатга сазоворки, ўша даврларда улуғ аждодларимиз ўз навқирон насллари тўғрисида ҳам муттасил қайғурганлар. Шу боисдан ўсмир 5 ёшта тўтиши билан уни илм олишга йўллаб, даставвал, хат-савод ва ҳисоб-китобни ўрганишга жалб этганлар. Бола ўсмир-балоғат ёшига еткач эса уни дунёни таниш, савдо-тижорат ишларини ўрганиш учун хорижий элларга юборганлар.

Турк хоқонлигига яшаган халқларнинг диний тасаввурлари ҳам турлича бўлган, кўп худолилик ҳукм сурган. Бу эса уларда турли хил осмоний ва ер жисмларига — қўёш, ой, ер-сув, ҳайвонлар ва бошқа нарсаларга сифинишиликни келтириб чиқарган. Осмон худоси Тангри турк қавмларининг энг олий худоси ҳисобланган. Ҳозирда «Тангри» ибораси Оллоҳ номига нисбат сифатида қўлланилади.

Ўрта Осиё халқлари орасида зардуштийлик дини билан бир қаторда кўпгина жойларда буддизм, монизм ёки христианлик динларига эътиқод қилишилик кенг ёйилган. Бу нарса қадимги аждодларимизнинг тор, биқиқ ҳолда ҳаст кечирмасдан балки, бошқа кўплаб қавмлар, элатлар билан боғланниб, аралашиб, маънавий жиҳатдан яқинлашиб ҳёт кечирганликларидан далолат беради. Ўрта Осиё халқлари орасида тасвирий санъат ўзига хос услубда ривожланган. Жумладан, Варахша харобаларидан топилган сарой бинолари деворлари, пештоқларига битилган ранг-баранг, бирбиридан нафис ва жозибадор расм-суратларни (куролланган ёхуд ов қилаётган жангчи аскарлар, оқ филлар, туялар, отлар ва бошқа хил ҳайвонлар, паррандаю даррандалар ва.х.к.) кўздан кечирар эканмиз, бунда аждодларимизнинг ноёб истеъоди ва ақл-заковатига тан берамиз ва ўзимизда гуур туюмиз.

Шундай қилиб, Турк хоқонлиги ўз даврида энг йирик давлат эди. Турон хонлари Хитой, Эрон ва Византия билан муносабатларда узоқ йиллар ўз ҳукмини ўтказғанлар, Хоқонлик даври моддий ва маънавий маданияти, унинг нодир намуналари Туронзамин халқларининг тўлақонли турмуш тарзини ўзига хос йўсинда акс эттириб қолмасдан, улуғ бобокалонларимиз даҳосининг теранлигидан, уларнинг юксак ижодкорлиги, изланувчанлигидан ҳам шаҳодат беради.

3. Ўрта Осиё халқлари араблар истилоси ва ҳукмронлиги даврида

Ўрта асрлар дунёсида жуда катта из қолдирган, Мағриб ва Машриқнинг кўплаб давлатларини ўзига бўйсундириб, қудратли салтанат даражасига кўтарилган Араб халифалиги ўзининг ижтимоий-тадрижий тараққиёти давомида мурак-

каб, зиддиятли тарихий жараёнларни босиб ўтган. Энг муҳими, унинг вужудга келиши, ривожланиш сари йўл тутиши ҳам фоятда зиддиятли, алғов-далғовли кечган. Бунинг боиси шуки, VI-асрнинг ўрталарига қадар Арабистон ярим оролида яшаган қабила, уруғларнинг ҳаёт тарзи қолоқ бўлиб, уларнинг мутлақ кўпчилигига ибтидоий-патриархал тузум муносабатлари ҳукм сурган. Кўчманчи бадавий оиласлари, уруғлари ўз чорва моллари учун ер-сув ўтлоқ қидириб, кенг сахроларни кезиб юрганлар. Фақаттина ярим оролнинг Кизил денгизга туташ Ҳижоз воҳаси ва жанубий Яманда аҳвол бирмунча бошқачароқ бўлиб, бу худудларда араб қабилалари асосан ўтрок ҳаёт кечирган, савдо-сотик, ҳунармандчилик анча ғивож топган эди. Айниқса, Ҳижознинг бош шаҳри — Макка ҳалқаро карвон савдосининг муҳим мағкази ҳисобланган. Маккалик қурайш қабиласи савдогарларининг турли минтақалар билан боғланганлиги, савдо-тижорат ва ҳунармандчилик ишларининг кучайиб бориши пировардидан бу худуднинг ҳар жиҳатдан мавқенини кўтарибгина қолмай, шу билан бирга унинг тарқоқ қабила, уруғларни бирлаштириш, марказлашган кучли давлат тузишдаги етакчилик ўрнини ҳам тайин қилиб берган. Хусусан Макка аҳолиси теварагида кўчманчи араб қабилаларининг бирлашуви жараёнига туртки берган яна бир муҳим омил — бу шу ерлик қурайш қабиласининг ҳошимийлар уругидан чиққан пайғамбаримиз Мұҳаммад Алайҳи вассаллам номи билан пайдо бўлиб, кенг ёйла бошлаган ислом дини ва таълимоти бўлди. Гап шундаки, ўзида якка худолик ғоясини мужассамлаштирган, ҳалқларни бирлик, аҳиллик, биродарлик, ҳамжиҳатлик, ўзаро меҳр-муруватлик, дўстлик сингари олижаноб фазилатларга давлат этувчи ислом ғоялари ҳар қандай тўсикларни, қийинчиликларни бартараф этиб, турли-туман араб қабила-қавмлари онги, қалбига йўл топиб, уларни ўзининг яшил байроғи остига бирлаштира борди. Мұҳаммад ибн Абдуллоҳ (570-632) ҳаётининг охирларига келиб кўп сонли араб қабилаларининг ислом байроғи остида бирлашуви негизида Араб халифалигига асос солинди. Бу давлатнинг қудрати Пайғамбаримиз ноиблари-чориёлари — Абу Бакр Сиддик (632-634), Ҳазрати Умар (634-644), Ҳазрати Усмон (644-656) ва Ҳазрат Али ибн Абу

Толиб (656-661) даврида янада ортиб, ҳудудий чегаралари кенгая борди. Халифалик таркибига Шом, Ироқ, Яман ва бошқа ҳудудлар қўшиб олинди. Уммавийлар даврида (661-750) Араб халифалиги ҳукмронлиги шу қадар катта ҳудудларга ёйилдики, унинг таркибига Фарбда Миср, шимолий Африка ерлари, Андалузия (ҳозирги Испания), шимоли шарқда Кичик Осиёнинг катта қисми, Эрон ва Ўрта Осиё, шимолий-фарбий Ҳинд сарҳадлари кирап эди.

Араб халифалигининг истилочилик юришларида Ўрта Осиё ерларини босиб олиш ва унинг ҳалқларини итоатга келтириш, бу ҳудудда ислом динини ёйиш алоҳида ўрин тутади. Негаки, бизнинг ўлкамиздек, бой-бадавлат юртни кўлга киритиш, унга ҳукмронлик қилиш, беҳисоб моддий ва маънавий бойликларини тасарруф этиш — бу араб ҳукмрон доираларининг энг асосий истилочилик мақсадлари бўлган. VII аср ўрталарига келиб Эрон ҳудудлари эгаллангач, энцилиқда халифалик эътибори Хуросон ва Ўрта Осиё ерларини босиб олишга қаратилади. Бунда Ватанимиз сарҳадларида араблар истилоси жараёни икки босқичда амалга оширилганлигини таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Унинг биринчи босқичи — VII асрнинг иккинчи ярмiga тўғри келиб, бу даврда айрим араб лашкарбошлари қўшини Амударё атрофидаги ҳудудларга бир неча бор ҳужумлар уюштириб, бу ерларнинг бойликларини талаб, маълум ўлжаларни кўлга киритиб, ортга қайтганлигини кузатиш мумкин. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад — бу ҳудудларни яқин келажакда босиб олишга тайёргарлик кўриш бўлган. Масалан, араб лашкарбошилари Зиёд бин Абу Сүфиённинг 666 йилда Марвга юриши, 670 йилда унинг ўғли Убайдулла ибн Зиёднинг Амудан ўтиб Бойканд, Ромитон ерларини эгаллаши, сўнгра Бухоро ҳукмдорини енгиб ўз фойдасига сулх тузиб, катта ҳазина, бойликларни қўлга киритиши ва ниҳоят, 675-676 йилларда Саид ибн Усмоннинг янгидан Бухоро ва Самарқанд томон қўшин тортиб келиши ва маҳаллий ҳукмдорларни енгиб, катта бойлик ва қўп сонли асрлар билан Арабистонга қайтиб кетиши — булар Ўрта Осиё ҳудудларини эгаллаш борасидаги дастлабки уринишлар эди.

Ўлкамизни босиб олишнинг иккинчи, ҳал қилувчи босқичи VIII асрнинг биринчи чорагига тўғри келади. Ҳусу-

сан, 704 йилда Кутайба ибн Муслимнинг Хурросон ноиби этиб тайинланиши билан унинг зиммасига бутун Ўрта Осиё худудларини узил-кечил босиб олиш вазифаси юкланди. Истеъдодли лашкарбоши Кутайба катта тайёргарлик кўргандан сўнг 706 йилда Жайхун (Амударё)дан утиб Бойкандини эгаллаш сари ҳаракатланади. Араблар маҳаллий халқ қаршилигини енгиб шаҳарни кўлга киритадилар, унинг бойликларини талайдилар. Ўлжа олинган бойликлар тортиб кўрилганда уларнинг оғирлиги 150 минг мисқол (бир мисқол – 4,240 гр) чиқади. 707 йилга келиб Кең, Нахшаб ҳам оғир жанглар билан фатҳ этилади. 708-709 йилларда Кутайба кўшини Варданзе, Ромитон ва Сўғд ерларини ишғол қиласди. Фоятда уста дипломат ва моҳир саркарда саналган Кутайба маҳаллий хукмдорларнинг ўзаро келишуви ва итифоқига изи бермай, бу худудларни бирин-кетин эгаллайди. Сўғднинг бош шаҳри — Самарқанд босиб олингач, кўлга киритилган олтин бутлар ва хазиналарнинг умумий оғирлиги 50 минг мисқолни ташкил этган. Самарқанд ҳокими Гурак (709-738) билан тузилган Шартномага биноан у арабларга Йилига 2200000 дирхам товон тўлаши, 30 минг бакувват йигитларни кул ўрнида бериши кўзда тутилган эди. Бунинг устига Самарқанднинг энг гавжум мавзеси – Афросиёб келгинди араб аҳолиси учун турар жой сифатида берилади. Унинг туб аҳолиси эса ўз жойидан маҳрум этилади. Самарқанддан сўнг араб лашкарлари Бухорони босиб олиб унинг бойликларини талайдилар. Бироқ Кутайба тобе Бухорони бошқаришни Бухоро хукмдори Хотун подшонинг ўғли Тоғшода измида қолдиради. Кутайба ибн Муслим 711-715 йилларда Тошкент, Хўжанд, Шарқий Туркистон ерларини босиб олиб, бу ерларда ҳам ўз хукмронлигини ўрнатади. Шу тариқа, араблар Мовароуннахр (дарё орти) деб ном берган Ўрта Осиё худудлари VIII асрнинг дастлабки ўн йилликлари давомида босиб олинди. Араблар истилочилик сифатида бу худудда маҳаллий аҳолига чисбатан мисливиз зулм ва зўравонлик ўтказдилар. Халқ томонидан асрлар давомида яратилган ноёб моддий ва маънавий бойлийлар, асори атиқалар таланди, яксон қилинди. Маҳаллий ёзувларда битилган нолир китоблар, кўл ёзмалар ёндирилди. Зардуштийлик, буддизм динининг кўплаб ибодатхоналари, му-

Қадлас қадамжолари кунпая-кун этилди. Улуғ бобокалонимиз Беруний ўзининг «Ўтмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар» асарида аччиқ атам билан таъкидлаганиде⁴, араблар маҳаллий дин, санъат, адабиёт намоиндаларини, олимларни ўлдирдилар, асарларини эса оловда ёндирилар. Сўнгра улар аждодларимизнинг бебаҳро бойлиги ҳисобланган маҳаллий ёзувлар, тарихий хужжатларни йўқ қилдилар. Мусулмончилик динига, ислом әқидаларига зиҳеладиган жамики нарсалар уларнинг назарида ғайри абиий ҳол ҳисобланиб, улар аёвсиз йўқ қилинди. Буларнинг ўрнига араблар аҳолидан олинган мўмай даромадлар, тўловлар эвазига ҳашаматли, сервиқор масжиду мадрасалар, хонақолар, мақбараалар барпо этиб, одамларни уларга даъват этдилар. Юриимиз жиловини қўлга олган араб ҳукмдорлари ҳалққа зулму, асборатни кучайтириш мақсадида турли хил солик, ўлпонларни жорий этдилар.

Араб халифалиги хазинасига тўланиши мажбурий бўлган марказлаштирилган солик турлари қўйидагилардан иборат бўлган:

- хирож, даромаднинг учдан бир қисми миқдорида йиғилган;
- ушр, давлат идора ишлари учун даромаднинг 10 фоизи миқдорида олинган;
- жузъя-жон солиги, озиқ-овқат, хомашё ёки пул ҳисобида йиғилган;
- закот, мол-мулкнинг 2,5 фоизи миқдорида олинган. Аҳолидан олинадиган марказлашган соликлар ҳажми даромаднинг қарниб ярмини ташкил этарди. Бундан ташқари аҳолига маҳаллий ва мавсумий солик ва мажбуриятлар ҳам юқлатилган.⁵ IX аср араб тарихчisi Хўрдодбехнинг кўрсатишича, халифаликка фақат хирож солиги ҳисобига Сўғд вилояти 326 минг, Фарғона 280 минг, Шош 607 минг, Уструшон 50 минг дирҳам тўлаган. Бухоро ва Самарқандга белгиланган хирож солиги миқдори булардан ҳам кўп бўлган, албатта. Шу боисдан истилочилар «Куч хирожда» деганлар. Маҳаллий аҳоли кўзда тутилган бу соликларни мунтазам тўлааб боризига мажбур этилган. Бордию бунга курби етмаса ўша шахснинг ери, мулки тортиб олиниб, ўзи эса оиласи билан кўчага улоқтирилган. Араблар дастлаб жузъя солиги-

ни мусулмон динига кирмаган одамларга жорий этганлар. Бирок кейинчалик ҳамма исломга кира бошлагач, бу солик яғында барча ерли аҳолига баб-баравар солина берган. Айникса, улка аҳолисини исломлаштириш жараёни фоят мураккаб кечган. Араб маъмурлари бу соҳада кўп ҳолларда зўрлик, зўравонлик ва куч ишлатиш йўли билан маҳаллий ҳалқ вакилдарини, исломни қабул қилишга унданганлар. Бунга кўнмаганилар ёхуд бош тортганлар эса шафқатсиз жазолантган. Кўп жойларда маҳаллий кишилар ноиложликдан, қийин-қистов асбсида мусулмончиликни мажбуран қабул этган бўлсаларда, бироқ араблар кўздан нари кетиши билан улар яна бу диндан қайтиб ўзларининг эски диний ақида ва маросимларига амал қила берганлар. Ҳатто, араблар ишончини қозониб мусулмон динини тантановор қабул қилиган Бухорхудот Тоғшода ҳам ислом динини хўжа кўрсинга юзаки қабул қилиган бўлиб, аслида зардуштийлик аҳкомларига амал қилиган. У вафот этганда ҳам аждодлари диний маросимларига кўра дағи этилган. Бундан кўринадики, ислом дини ва унинг рукнларининг маҳаллий ҳалқ орасида ёйилиши ниҳоятда қийин, мураккаб кечган. Бу жараёнда беҳисоб қурбонлар берилган. Арабларнинг ўзларини хўжалар, саҳобалар, саййидлар, оқ суяклар деб атаб, маҳаллий ҳалқقا нисбатан менсимаслик, калондимоғлиқ билан қарашлари ҳам маҳаллий аҳолида уларга нисбатан нафрат туйғусини кучайтирган. Сўнгра арабларнинг ўз юртларидан кўп минглаб қабила, уруғларни Ўрта Осиёга кўчириб келтириб энг яхши жойларга жойлаштириш, маҳаллий оиласаларни ўз ер-мулкидан маҳрум этилиши ҳам уларга қарши оммавий норозиликларнинг кучайтиб боришига боис бўлди. Масалан, дастлабки пайтлардаёқ қурайш қабиласининг 5 мингдан зиёд аҳолиси Самарқандга жойлаштирилган. Бухоро, Марв, Пойканд ва бошқа шаҳарларда ҳам масжид ва мадрасалар қуриш баҳонаси билан ерли аҳоли суриб чиқарилиб, уларнинг ерларига ҳам араб қабилалари олиб келиниб жойлаштирилган. Бунинг асл сабаби шундаки, босқинчилар бу бегона ҳудудда кучли ижтимоий таянч нуқтани яратиш йўли билан ўз хукмронлигини кучайтиришга уринганлар.

Арабларнинг Ватанимиз ҳудудида юргизган зўравонлик ва мустамлакачилик сиёсати, шубҳасиз, ерли аҳолининг

турли ижтимоий қатламларининг кескин норозилигига сабаб бўлди. Бунинг натижасида араблар хукмронлиги давомида ўлканинг турли ҳудудларида ҳалқ ғалаёнилари юзага келиб, алангалиниб борди. 720-722 йилларда Сўғдиёнада юз берган Fўрак (Самарқанд хукмдори) ва Деваштич (Панжикент ҳокими) бошчилигидаги қўзғолон араблар хукмронликлигига қарши йўналган дастлаўки шиддатли ҳалқ ҳаракатларидан бири бўлган. Унда араблар сиёсати ва зулмидан ғазабга келган ўн минглаб маҳаллий ҳалқ вакиллари иштирок этган. Хурросоннинг янги тайинланган ва золимлиги билан ном чиқарган ноibi Ал-Хороший, унинг лашкарбоси Муссайёб ибн Башир Ар Риёҳийлар катта мунтазам ҳарбий куч билан мазкур қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиришга муваффақ бўладилар. Қўзғолон раҳбарларидан бири Дивашти ҳам ушланиб қатл этилади. 725-729 йиллар давомида халифаликнинг оғир солиқ сиёсатига қарши Самарқанд, Бухоро, Хутталон вилоятларида кўтарилиган қўзғолонлар ҳам ҳалқ озодлик курашида сезиларли из Қолдирди. Қўзғолончиларнинг анча қисми араб маъмурлари сиёсатига норозиллик билдириб, ислом дининидан чиқадилар. Кеш атрофида юз берган маҳаллий аҳолининг араблар билан тўқнашуви ростмана жанг жадал тусини олган. 736-737 йилларда Тоҳаристон ва Сўғдда янгидан кўтарилиган кучли қўзғолон ўз сафига аҳолининг турли ижтимоий қатламларини жалб этганди. Фақат Хурросон ва Мовароуннахрнинг янги хукмдори, уста дипломат, ўткир сиёсатчи Наср ибн Сайёр (738-748)нинг уддабурон сиёсати, низоли масалаларни ҳал этиш борасидаги эпчил тадбирлари туфайлигина Қўзғолон ҳаракатларини бартараф этиш, ўлкада мувозанатни сақлаш мумкин бўлди. Бунда у маҳаллий аҳолига, айниқса, унинг нуфузли қатламига муайян ён беришга мажбур бўлди. Жумладан, у арабларнинг маҳаллий аҳоли билан қон-қардошлиқ алоқаларини кучайтиришга интилди. Ўзи ҳам Бухорхудот Тоғшоданинг қизига уйланди. Исломни қабул қилган кишилар жузъядан озод этилди ва барча мусулмонлар ҳукуқий жиҳатдан тенглаштирилди. Хирож солиги тўлаш барча учун баравар деб эълон қилинади.

Муқанна қўзғолони. Ватанимиз ҳалқлариниг араблар асроратига қарши олиб борсан кураши тарихда алоҳида ўрин ту-

тади. 769 йилда бошланган бу кўзғолон ўзининг мақсад, вазифалари, йўналиши, жуфрофий кўлами ва оммавийлиги билан кескин фарқланиб турди. Гап шундаки, кўзғолон шундай бир пайда бошланиб, кенг ҳудудий чегараларни қамраб, аҳолининг янги-янги қатламларини ўзига жалб этиб бордики, унинг курдатли оқими, наъраси ажнабий ҳукмдорларни ҳам саросимага солиб кўйди. Улар жорий этган тузум ва тартибларни қақшатишга олиб келди. Тарихда «оқиийимлилар» номи билан машҳур бўлган бу кўзғолонга ўз замонасининг ҳар томонлама етук кишиси, ҳалқ дарди, қайғуси ва мақсадларини чукур тушунган, асл исми Ҳошим ибн Ҳаким, аммо, Муқанна (яъни юзига ниқоб кийган маънода) номи билан танилган буюк шахс раҳнамо бўлди. 776 йилда Марвда бошланган ҳалқ кўзғолонига қадар ҳам Муқанна ҳаётнинг катта машакқатли йўлини босиб ўтган, оддий кир юувчидан вазирлик даражасига кўтарилиган (757-759), уммавийлар сулоласи инқирозига кучли таъсир кўрсатган Абу Муслим кўзғолонида фаол иштирок этган, ижтимоий тенглик, эркин ҳаёт ва адолат ғояларини ўзига сингдирган таниқли сиймо бўлган. Шунинг учун ҳам унинг янгидан ҳалқ курашига бош бўлиши бу ҳаракатнинг кенг қулоч ёзишига, узоқ чуддат давом этишига (14 йил) сабаб бўлибина қолмай, айни чоғда араб ҳукмрон лоиралари учун ҳам куттилмаган оқибатларни вужудга келтириб, уларга катта ҳаётий сабоқлар берди. Кўзғолон Маръда бошланган бўлса-да, у тез орада Мовароуннахрнинг ҳенг ҳудудларига ёйилди. Муқанна кўзғолони давомида Самарқанд, Бухоро, Нахшобу, Кеш ҳудудлари аҳолиси ҳам фаол ҳаракатга келди. Уни Илоқ, Шош, Фарғона водийсинини кўп сонли ҳалқи ҳам қувватлаб чиқди. Кўзғолоннинг бош ғояси — Ватанимиз ҳалқлари, уларнинг асл фарзандларининг муқаддас юртни ажнабий ҳукмронлардан озод қилиш, унинг мустақиллигини курашиб кўлга киритиш ғояси тўла куч билан намоён бўлади. Мана шу юксак ватанпарварлик, юртпағарлик туйғуси кўзғолончиларга ҳаётий руҳ, маънавий маддат бағишилаган, уларнинг узоқ вақт давомида арабларнинг катта ҳарбий кучлари билан жон бериб, жон олишиб кураш оли б боришига, мислсиз курбонлар беришига сабаб бўлган. Бироқ шу билан бирга кўзғолонга тортилган аҳолининг ҳамма ижтимоий табакалари ҳам шу

улугвор гояга содиқ бўлган, унга охиригача амал қилган, деб хулоса чиқариб бўлмайди, албатта. Негаки, қўзғолон кучайган кезларда ундан ўз худбин мақсадлари йўлида фойдаланишни кўзлаб халқ курашига кўшилган юқори табақа намояндадари ҳам бўлган. Улар кейинчалик қўзғолон насиyiши ва мағлубият сари юз туттан кезда дарҳол хиёнат йўлини тутиб, ажнабийлар билан тил топиб, уларнинг томонига ўтиб кетганлиги фактдир. Аммо, бундай истиснолардан қатъи назар, бир неча йиллар давом этган «Оқ кийимлилар» қўзғолони юртимизнинг озодлик кураши тарихида катта довруғ таратди, араб босқинчиларини ларзага солди, уларга сезилари зарбалар берди. қўзғолон Муқаннага катта мададкор, жанговар сафардош бўлган Ҳаким ибн Аҳмад, Хишрий ва Боний, Гирдак, Сұғдиён деган халқ қаҳрамонларини ҳам ётишиб чиқарди. Улар охирги томчи қонлари қолгунга қадар босқинчиларга қарши мардонавор курашлилар. 780-783 йиллар қўзғолон ҳаракатлари сўнгти ҳал қилувчи паллага киради. Бу даврда Муқанна кучлари Қашқадарёнинг Кеш воҳасида тўпланган эди. Қўзғолоннинг бош таянч нуқтаси – Сом қишлоғи ҳам шу жойда бўлган. Албатта, бу вактга келиб халифалик кўшинлари катта устуныликка эга бўлиб, улар маҳаллий ахолининг юқори табақаларини ўз томонига жалб этиб, қўзғолончиларни табора сиқиб бораётган эди. Муқанна Сомда мустаҳкамланиб, ўз тарафдорлари билан сўнгги нафасигача курашли. Пировардида эса душман қўлида мағлуб бўлмай, ўзини ёниб турган оловга отиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлади. Бу воҳса Беруний маълумотига кўра, 785 йилда содир бўлган. Гарчанд Муқанна қўзғолони енгилган бўлсада, бироқ у буюк халқ қудратини, агар у бирлашса, уюшса нималарга қодирлигини намоён этди. Қўзғолон айни чоғда халифаликнинг Мовароуннаҳрдаги мустамлакачилик ва босқинчилик илдизларини ҳам қақшатди. Унинг ҳукмронлиги давомини шубҳа остига солиб қўиди. Энг муҳими, у эрк, ҳурлик ва озодлик учун талпинаётган юртимиз кишиларида ватанпарварлик туйғусини жўш урдирди, уларни ажнабий золимларга қарши янада шиддаткорлик билан кураш олиб боришга даъват этди. Бунинг самараси эса IX асрнинг бошларига келиб юртимиз устидан халифалик ҳукмронлигининг

узил-кесил ағдарилиши ва бир қатор мустақил миллий давлатларнинг юзага келишида тўла намоён бўлди.

Араблар истилоси ва ҳукмронлиги Ватанимиз худудида қанчалик мураккаб ижтимоий-сиёсий оқибатлар билан боғлиқ бўлмасин, шу билан биргаликда яккахудолик ғояси, илғор ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларни ўзида мұжассам этган ислом дини на таълимотининг ўлкамизда астасекин илдиз отиб бориши улуғ аждодларимиз ҳаёти ва тафаккурида катта аҳамиятга эга бўлди. Бутун араб дунёсини бирлаштириш, унинг маънавий қудратини кучайтиришда етакчи омил ролини ўйнаган ислом дини ва унинг мұқаддас китоби — Куръони карим ғоялари ва оятларининг маҳаллий ҳалқларнинг онги, шуурига сингиб, уларнинг турмуш ва фикрлаш тарзининг ажralmas бир қисмiga айланиб бориши, шубҳасиз, уларнинг маънавий оламига ҳаётбахш таъсир кўрсатди ҳамда юксак моддий ва маънавий маданият намуналарини ижод қилиб боришларида янги уфқулар очиб берди. Бунинг асосий боиси шундаки, Оллоҳнинг ягоналигига имон келтириш, унинг юксак инсонларварлик ғояларига, олижанаб шахсий фазилатларига ишонч ва эътиқод — булар юрт қишиларида бир-бирларини кувватлаш; бирлашиш, ўзларини ягона маконда ҳис қилиш, ўзаро ҳамкорликда, кенг саъй-ҳаракатларда бўлиш туйғусичи шаклантириб борди. Негаки, ислом таълимoti, Куръони карим ғоялари негизида таркиб топган мусулмончилик аҳкомлари ва руқнларининг ўлкамизга ёйилиши исломни қабул қилган ўтмишдошларимизнинг Оллоҳ буюрган олижаноб амалларга риоя этиб, руҳий-маънавий покланиш сари ҳаракатланиши, шубҳасиз, жамият ҳаёти ва унинг асосий таъмойилларининг соғлом негизларда ривожланиб, такомилашиб боришига сезиларли ижобий таъсир кўрсатди. Шу маънода Ўртбошимиз: «Биз ота-боболаримизнинг мұқаддас дини бўлган ислом динини қадрлаймиз, хурмат қиламиз, одамзод руҳий дунёсида имон-эътиқодни, инсоний фазилатларни мустаҳкамлашда унинг ўрни ва таъсирини юксак баҳодаймиз»¹ деб таъкидлаганлиги бежиз эмасдир.

¹Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қўнгиз билан курмоқдамиз. Т.7, Т., «Ўзбекистон», 1999, 300-бет.

Зеро, ўлканинг маънавий юксалишини таъминлаш, одамларниң бир-бирига қон-қардошлиги, ҳамжиҳатлигини жисплаштиришда муҳим омил бўлган асрий бебаҳо қадриятларимизни ўзида мужассам этган исломий аҳкомларнинг буғунда ҳам ҳаётимиизда ўз муносиб ўрнини топаётганлиги исломнинг жамият тараққиётидаги муҳим омил эканлигидан далолат беради.

Дарҳақиқат, ислом дини ва мусулмончилик тамойилларининг Ўрта Осиё ҳудудида тарқалиши, чукур илдиз отиши баробарида ўлкамиз халқлари кенг мусулмон олами билан тулашиб, унинг бой диний ва дунёвий маданияти, илму фани билан яқиндан ошно бўлиб борди. Айни чоғда азалдан илму маърифат ўчори бўлиб келган кўхна юртимиз бағридан бу даврда жаҳонга довруғ солган, дунё маданиятига салмоқли ҳисса қўшган кўплаб номдор алломалар, буюк муҳаддис олимум уламолар етишиб чиқдики, уларнинг улкан юлмий ва маънавий мерослари хусусида кези келганда тўхталиб ўтамиз.

Синов саволлари

1. Эфталийлар давлатининг юзага келиши, унинг ҳудуди кенгайиши тўғрисида нималарни биласиз?
2. Эфталийлар даврида ерга эгалик қилиш муносабатларида қандай ўзгаришилар бўлди?
3. Эфталийлар даврига оид моддий ва маънавий ёдгорликларни биласизми?
4. Маздакчилар қандай ғояларни илгари сурғанлар?
5. Турк хоқонлигига қачон ва кимлар томонидан асос солинган?
6. Турк хоқонларининг ҳарбий юришлари ва забт этган ҳудудларни айта оласизми?
7. Турк хоқонлиги тарихига оид қандай муҳим тарихий манбаларни биласиз?
8. Турк хоқонлиги даврида Ўрта Осиё ҳудудидаги давлат-бошқарув тизими қандай бўлган?
9. Ўрк хоқонлигининг иккига бўлинниб кетишининг асосий сабаблари нимада?
10. Ғарбий ва Шарқий хоқонликларда яшаган аҳоли ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги муҳим тафовутлар нималарда кўзга ташланади?

II. Араб истилочиларининг Ўрта Осиёга юришлари ҳақида сўзланг.

12. Араб босқинчиларига қарши Ҷатанимиз худудида қандай халқ кўзғолонлари бўлган?

13. Ўрта Осиё худудларида исломлаштириш жараёни қандай кечди?

14. Араблар жорий этган солик турлари, уларнинг миқдорларини биласизми?

15. «Куръони Карим» ғояларининг ҳаётйилиги ва яшовчандигини нимада, деб биласиз?

V Боб. IX-XII АСРЛАРДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ. СИЁСИЙ, ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ

I. Тоҳирийлар ва Сомонийлар

Арабларнинг Ўрта Осиё худудларидағи деярли бир ярим асрлик ҳукмронлик даври, бу худуднинг эркесвар ҳалқларининг ўз эли, Ватанининг мустақиллиги йўлидаги жўшқин курашини, интилишини сўндира олмади.

Дарҳақиқат, IX аср бошларига келиб Араб халифалигидан юзага келган бўхронли вазият, сиёсий танглик, Хуросон ва Мовароуннахрда кечётган зиддиятли жараёнлар, энг муҳими, бу худудда юз берган Рофе ибн Лайс қўзғолони (806-810) мазкур ўлка ҳалқлари учун халифалик тобелигидан кутилиш, юрг мустақиллигини қўлга киритиш йўлида кулай имкониятларни вужудга келтиранди. Гап шундаки, машҳур халифа Хорун ар-Рашид (786-809) вафотидан сўнг халифалик тахтини эгаллаш учун унинг ўғиллари — Амин ва Маъмун ўртасида қизғин кураш бошланган эди. Бир неча йилга чўзилган бу сиёсий можаро нафақат халифалик марказини тант аҳволга солиб қолмасдан, балки унга тобе бўлган худудлардаги воқеалар ривожи ҳам сезиларли таъсир кўрсатган.

Хуросон ноиби Маъмун ўз курашида Хуросон ва Мовароуннахрнинг нуфузли кучларига таяниб, ниҳоят, 813 йилда халифалик ҳокимиятини эгаллайди. Бундан аввалроқ Маъмун бу ўлкада хийла узоқ давом этган Рофе ибн Лайс қўзғолонини бостиришда маҳаллий феодал кучлар мададидан фойдаланганди. Маъмуннинг халифалик тахтига чиқишига катта ҳарбий ёрдам кўрсатган Хуросон нуфузли доиралирининг йирик намояндаси Тоҳир ибн Ҳусайн бир қанча муддат Бағшодда халифалик қўшинларига ҳам бошчилик қилган эди

Халифа Маъмун Хуросон ва Мовароуннахрда давом этадиган арабларга қарши кучли муллифатчилик ҳаракатларини бартараф этиш қийинлигини англаб етганидан, бу хулудларни бошқариш ҳуқуқини маҳаллий задоганлар вакилари ихтиёрига бернишга мажбур бўлади. Шу йўл билан

у мазкур ўлкаларнинг халифаликка тобелигини сақлаб қолмоқда шинтилади.

Маҳалий хукмдорлар эса улдабуронлик билан, халифаликнинг заифлашганлигидан, шунингдек, янги халифа Маъмуннинг «илтифоти»дан фойдаланиб, бошқарув жиловини қўлга киритгач, ундан юрт мустақиллиги, унинг равнақи ва Кудратини ошириш йўлида фойдаланишга қатъ-иян йўл тутдилар.

Хурросонда Тоҳир ибн Ҳусайн ва унинг авлодлари, Мовароуннахрда эса Сомон Худот ва унинг ворислари томонидан сиёсий ҳокимиятни қўлга киритилиши мана шу тарзда амалга ошди.

Тоҳирийлар сулоласининг асосчиси Тоҳир ибн Ҳусайн 821 йилдан эътиборан Хурросон ноиблигини қўлга киритади. Дастреб Мовароуннахрнинг кўпгина вилоятлари ҳам унинг тасаруфида эди. Бунинг боиси, иккала ўлканинг ноиблик маркази Хурросоннинг Нишопур шахри бўлган. Тоҳир ибн Ҳусайн давлат ишларини мустақил идора этиш мақсадида 822 йилда халифа номини хутба намозидан чиқариб ташлашга амр килади. Бироқ тез орада унинг сирли ўлими бу борада катта-ишлар қилинишига имкон бермайди. Унинг ворислари Талҳа (822-828), Абу і Аббос Абдуллоҳ (830-844), Тоҳир ибн Абдуллоҳ (844-862), Муҳаммад ибн Тоҳир (862-873) даврида тоҳирийлар сулоласининг мустақиллиги хийла таъминланди. Тоҳирийлар ижтимоий-иктисодий ва маданий ҳаётни, мулкий муносабатларни ривожлантириш, қишлоқ хўжалигини тартибга келтириш, сув ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, суънишоотларини барпо этиш, шунингдек, фуқаролардан сливадиган соликларни мўътадиллаштиришга аҳамият берадилар. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг чиқарган бир фармонида «дехқонларни хафа қилмаслик», дехқонларсиз хазинага етарли миқдорда солик тушмаслиги алоҳида уқтирилган. Шунингдек, Тоҳирий хукмдорлар йирик мулқдорлар, савдо-гарлар манфаатларини ҳам ҳимоя қилардилар. Тоҳирийлар даврида оддий аҳоли, айниқса, дехқонлар оғир асоратда яшаш, ҳаддан зиёд солик-ўлпонлар тўлашга мажбур этилганди. Биргина 844 йилда улардан олинган солик миқдори 48 млн. дирхамни ташкил этган. Бу ўша давр шароити учун мислсиз воқеа эди. Шунинг учун ҳам мамлакатнинг Сейистон ва бошқа вилоятларида дехқон ғалаёнлари юзага келиб, кучайиб борган.

Мамлакатнинг шарқий ҳудудларида юзага келган ғозилар ҳаракати ва деҳқончилик воҳаларидаги ғалаёнлар қўшилиб, кенг миқёслар касб этиб борди. Бу ҳаракатларниң етакчиларига айланган, асли келиб чиқишлири хунарманд-мискар бўлган ака-ука Ёқуб ва Амр ибн Лайслар 873 йилда тоҳирийлар сулоласини ағдариб ташлашга муваффақ бўлдилар. Бунинг натижасида Ёқуб ибн Лайс асос солган саффорийлар (мискарлар) сулоласи ҳокимиятга келди.

Бироқ янги ҳукмдор Ёқуб щахсий ҳаётда қанчалик оддий турмуш тарзига амал қилиб яшамасин, ўз армиясининг жанговарлигини кучайтириш, аскарларни маош билан таъминлашга уринмасин, бари-бир оддий меҳнаткаш халқнинг майиши аҳволи, интилиши, мақсад-гоялари унга бутунлай бегона бўлиб қолаверди.

Шунинг учун саффорийлар сиёсати фақат майдада ва ўрта мулқдорлар манфаатларига дахл этгани ҳолда оддий меҳнатчиларниң аянчли қисматини четлаб ўтганди. Ўинобарин, бу сулола ҳукмронлиги даврида ҳам халқнинг оғир соликлар тўлаши, бошқа тўловлар ва мажбуриятларни ўтаси аввалгидек ўзгармай қола берди. Бу ҳол Амр ибн Лайс (879-900) ҳукмронлиги даври учун ҳам хос бўлди. Бунинг оқибати ўлароқ, мамлакатда халқ норозилик ҳаракати, деҳқон ғалаёнлари тўхтовсиз кучайиб борди. Бу ҳол охир оқибатда саффорийлар сулоласи ҳукмронлигининг ижтимоий-иқтисодий илдизларини қақшатиб, уни ҳалокатга маҳкум этмай қолмади.

Мовароуннаҳрда сомонийлар сулоласи ҳукмронлигининг юзага келиш жараёни ҳам IX аср бошларига тўғри келади. Бунда ҳам халифа Маъмун ўзига содик хизмат қилган маҳаллий ҳукмдорлардан Сомонхудот¹ авлодлари (унинг набиралари)га Мовароуннаҳр ҳудудларини бошқариш хукукини топширади. Чунончи, Асад ибн Сомон ўғилларидан – Нуҳ Самарқандга, Аҳмад Фарғонага, Яҳъё Шош ва Уструшонага, Илёс Ҷағаниён ва Ҳиротга ҳокимлик қиласидилар.

¹ Сомон қишлоғи оқсоқоли. Манбаларда мазкур қишлоқ Балъ, Самарқанд ёки Термиз атрофига жойлашган деган маълумотлар учрайди. Сомонийларниң қайси этносга мансублиги ҳам аниқ эъас.

IX аср ўрталариға келиб Аҳмад ва унинг катта ўғли Наср Сомонийлар Мовароунахрнинг кўпчилик ҳудудларини бирлаштиришга муваффақ бўладилар. Наср Сомоний (856-888) даврида Мовароуннахр мавқеи янада кучайиб борди. Хурросонда Тоҳирийлар сулоласи ағдарилгач (873 й), унинг таркибиға кирган Бухоро ерлари Сомонийлар тасарруфига олинади. Наср үкаси Исмоилни Бухорога ноиб этиб тайинлайди (874 й) ва Сомонийлар хукмронлиги деярли Мовароуннахрнинг барча ҳудудларига ёйлади. Аммо, кўп ўтмай Исмоил ўз ҳокимиятини кучайтира боргач, у ўзининг вассаллик мавқеини тан олмай, Наср ҳокимияти хазинасига тўлайдиган йиллик даромад миқдорини кескин камайтиради. Бунинг натижасида ака-укалар ўртасида узоқ муддатли ўзиро кураш боғланади. Оқибатда 888 йилда улар ўртасида катта уруш бўлиб, унда Исмоил ғолиб чиқади ва ҳокимиятни ўз қўлига олади. Акаси Наср вафотидан сўні (892 й) Исмоил Сомоний Мовароуннахрнинг ягона хукмдорига айланади. Шу тариқа, ўзбек давлатчилиги қайта тикланади ва юксалиб боради. Мамлакат аҳолисининг мутлақ кўпчилиги туркий қавмлардан иборат бўлиб, давлат ишларини юритища туркий қўшинлар ва лашкарбошиларнинг мавқеи юқори бўлган.

Исмоилнинг 893 йилда шарқдаги туркий қабилаларга қарши қилган муваффақиятли юриши, Тарозни эгаллаб, катта ўлжа, асиirlар билан қайтиши ҳам Сомонийлар қудрати юксаклигидан яққол далолат беради. Исмоил Сомоний қудратининг ўсиб боришидан чўчиган ва уни заифлаштиришни кўзлаган Бағдод халифаси Мұтазид (892-902) Хурросондаги Саффорийлар хукмдори Амр ибн Лайсга Хурросон билан бирга Мовароуннахр устидан ҳам хукм юритиш хукуки берилгани ҳақида фармон чиқаради ва уни Исмоилга қарши гиж-гижлайди. Бу эса 900 йилда улар ўртасида катта урушга сабаб бўлади. Уруш натижаси Исмоил Сомоний фойдасига ҳал бўлиб, бунинг оқибатида Хурросон ерлари Сомонийлар кўл остига ўтади. Халифаликнинг эса бу ердаги таъсири кескин пасаяди. Исмоил Сомоний узоқ йиллик давлатчилигимиз тажрибасига таяниб, марказий давлат бошқаруви тизимини ва шунга мувофиқ келдиган маҳаллий идора органларини вужудга келтиради. Бу

тизим унинг ўғли Наср II даврида (914-943) ҳам тақомиллашиб боради.

Бунга кўра, давлат бошқаруви олий даргоҳ ва девонлар (вазирликлар)га бўлинади. Бунда энг асосий сиёсий-мъмурий ва хўжалик бошқаруви вазир девони тасарруфида бўлган. Бошқа девонлар эса унга бўйсунган. Мамлакат ҳаётида муҳим рол ўйнаган бу девонлар қуидагилардан иборат: Мустафий девони – давлат хазиначиси; девони Амид ал-мulk – давлатнинг муҳим ҳужжатлари билан, бошқа хо-рижий эллар билан, давлатлараро дипломатик муносабатлар ўрнатиш ишлари билан шуғулланган.

Соҳиб аш-шуърат девони – ҳарбий иш, кўшиннинг озиқ-овқати, маоши ва ҳоказо соҳаларни ўз тасарруфига олган. Соҳиб ал-барид девони почта-алоқа хизмати соҳаси вазифалари билан шуғулланган. У айни чоғда давлат сирлари, масъул лавозимдаги ходимларнинг иш фаолияти билан ҳам машғул бўлган (яъни миллий хавфсизлик хизмати – бизнинг изоҳ). Бу девон бошлиғи фақат марказий ҳокимиётга бўйсунган.

Давлатнинг муҳтасиб девони эса бозорлардаги савдо-сотиқ, тошу тарози ўлчовлари назорати билан шуғулланган.

Мушрифлар девони давлат ишлари назорати, хазина-нинг даромад ва ҳаражатларини текшириб бориш билан банд бўлган.

Шунингдек, Давлат мулклари (ерлари) девони, қози-лик (суд ишлари) девони, Вакф (диний муассасалар мулклари) девони сингари девонларнинг ҳам марказий давлат бошқаруvidаги роли ва ўрни алоҳида бўлган.

Почта-алоқа хизматидан бошқа ҳамма девонларнинг маҳаллий бўлимлари мавжуд бўлиб, улар маҳаллий ҳокимлар, уларнинг идораларига бўйсунган. ҳар бир шаҳарда шаҳар бошлиғи – раис маъмурияти мавжуд бўлган.

Давлатда ислом динининг таъсири ғоятда катта бўлганигидан олий диний мансаб – Шайхул-исломнинг роли юқори даражада эътироф топган.

Сомонийлар марказий ҳокимиёт бошқарувини қанчалик тақомиллаштириб бормасинлар, бироқ улар мамлакатнинг ҳамма ҳудудларида ҳам ўз ҳукмронлик таъсирини бирдек ўtkаза олмаганлар. Масалан, Хоразм, Чаганиён, Хутталон вилоятларининг ички мустақиллиги буни исбот этади.

Сомонийлар даврида қишлоқ хўжалиги, маҳаллий ишлаб чиқариш, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ муносабатлари, шаҳарлар ҳаёти анча юксалди. Мамлакат мустақиллиги таъминланган, нисбий ички сиёсий барқарорлик, кучли марказий ҳокимият тизими мавжуд бўлган бир шароитда жамиятнинг барча ҳаётий соҳаларида сезиларли ўзгаришлар, ижтимоий силжишлар юз бериб борган. Ўлканинг Шош, Фарғона ва Хоразм воҳаларида турли хил фалла экинлари етиштириш, боғдорчилик, соҳибкорлик, полизчилик, пахта етиштириш анча кенгайиб борди. Кўплаб сув иншоатлари барпо этилади.

Кишлоқ аҳли хомашёдан турли ишлов бериш йўли билан ҳар хил матолар ишлаб чиқара бошлади. Жумладан, Зандона қишлоғида сифатли бўз тўқиши (у четга ҳам чиқарилган), Самарқанд яқинидаги Вадар қишлоғида сарғиш тусли чиройли юмшоқ, пишиқ матолар тайёрлаш йўлга кўйилган. Бу срдаги тўқилган матодан олий амалдорлар ҳам кийим тиктирищда фойдаланганлар.

Шаҳарларда кўплаб ҳунармандчилик корхоналари, ўнлаб карвонсаройлар, бозор расталари мавжуд бўлиб, доимий равишда ишлаб турган. Шаҳар бўлиш учун мазкур жойда камида 32 хил ҳунар-касб турлари бўлиши кераклиги ўша давр учун хос бўлган.

Сомонийлар даврида Самарқанд, Бухоро, Марв, Шош, Исфижоб, шунингдек, Фарғона, Хоразм воҳаси шаҳарлари савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик марказлари сифатида ғоятда равнақ топган.

Буюк ишлаб чиқаришни шаҳарларни халқаро карвон савдоси билан туташтириб, уларда етиштирилган барча ноёб мато-ю маҳсулотларнинг жаҳон бозорига чиқишини таъминлаган.

Металл ишлаш, нодир металлардан, чунончи, олтин, кумуш, мис ва бошқа маъданлардан қимматли, бозакли буюмлар, асбоб-анжомлар тайёрлаш шаҳарларда кенг ривожланган. Уч жойда (Бухоро, Самарқанд, Фарғона) кумуш пуллар зарб этилган. Шошда чарм маҳсулотлари, Фарғона ва Илокда қурол-яроғлар юқори даражада тайёрланган. Шунингдек, Фарғона водийси, Оҳангарон, Самарқанд, Ўрота туманларида кон-руда ишлаб чиқариши тараққий гопди. Ип йигириш, тўкувчилик ва тўқимачилик (гилам-

лар, поёндозлар ва бошқ.) ҳунарлари ривожланган бўлиб, бу соҳа юмушларига хотин-қизлар ҳам жалб қилинган.

Сомонийлар даврида мулк шакллари уч хил бўлиб, биринчиси — мулки сultonий, яъни давлат ерлари, иккинчиси — мулклар (хусусий мулклар) ва учинчиси — вақф мулкларидан иборат эди. Сомонийлар даврида давлат бошлиғи ўз фарзандлари, яқинларига, амирлар, ҳокимлар, лашкарбошиларга уларнинг хизматлари эвазига туман, шаҳар, ҳатто вилоятларни ҳам инъом қилган. Бундай мулк иқтоъ, уларнинг эгалари эса иқтадорлар деб аталган. Иқтадорлар ўзига инъом этилган ҳудудларда яшовчи аҳолидан олиандиган солиқлар эвазига даромад олган. Аҳоли иқтадорга буғдой, пахта, куруқ мева, газмол ёки пул шаклида солиқ тўлаған. Иқтадан фойдаланиш муддати давлат бошлиғига боғлиқ бўлган. Авваллари иқтоъ вақтинча берилган, иқтадор бундай мулқдан маҳрум ҳам этилган, айримлари иқтадан умрбод фойдалангандар.

Сомонийлар давлати ўзининг муайян босқичларида ижтимоий-сиёсий ва бошқа соҳаларда қанчалик юксалиш, муҳим ўзгариш жараёнларини бошдан кечирмасин, бироқ кейинчалик аста-секин тушкунлик, пароқандалик сари юз тутиб борди. Хасрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, хусусан кейинги Сомоний ҳукмдорлар: Нуҳ ибн Носир (943-954), Абдул Малик (954-962), Мансур ибн Нуҳ (961-971), Нуҳ II ибн Мансур (997-999) даврида мамлакат олий ҳокимияти ичидаги ҳам, маҳаллий феодал беклар, амалдорлар ўртасида ҳам ўзаро ички низолар, зиддиятлар тўхтовсиз кучайиб борди. Давлатнинг ҳарбий таянчи ҳисобланган турк қўшинлари лашкарбошилари ҳам олий ҳукмдор салтанатига бўйсунмай, айрим вилоятларни эгаллашга кўз тика бошладилар (Масалан, Алпегин, Абу Али ва бошқ.). Маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалик, бошбошдоқлиқ хатти-ҳаракатларининг авж олиши, уларни жиловлашга марказий ҳокимиятнинг ожизлиги — булар давлатнинг янада заифлашувига сабаб бўлди. Ҳалқ норозилик ҳаракати шу қадар алангаланиб бордик, ҳатто, амир Абдумалик вафоти баҳонаси билан бошланган қўзғолон амир саройини босиб олиб, уни яксон қилиш билан туталланди.

Бундай жиддий низолар, зиддиятли жараёнлар пировард оқибатда Сомонийлар сулоласи таназзулини тезлаштиришга олиб келди. Бунинг натижасида шарқдан келган қорахонийлар сулоласи Сомонийлар ҳукмронлигини барҳам топтириб, унинг худудларини ўз таркибиға кўшиб олади.

2. Қорахонийлар

Марказий Осиёning ўрта асрлар тарихида муҳим ўрин тутған ва хийла узоқ давр ҳукм сурган (Х-ХII асрлар) Қорахонийлар сулоласи тўғрисида сўз юритар эканмиз, бунда шу нарсани чуқурроқ англамоқ жоизки, ҳозирги Марказий Осиё мінтақасининг Еттисув ва Қошғар қисмида янги бир сиёсий сулола кучайиб боради. Булар туркий қабилалар, элатлар орасидан етишиб чиққан Қорахонийлардир. Минтақанинг шарқий қисмида яшаган бу элатлар Мовароуннаҳрдаги ҳалқлар билан доимо ёнма-ён яшаб, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳамкорлик ва алоқаларда бўлиб, биргалашиб тарих яратганлар, ижтимоий тараққиёт жараёни тезлашувига муносиб таъсир кўрсатганлар.

Туркий элатларга мансуб қорлуқлар, чигиллар, яғмоллар, тўхсилар, тургашлар, аргулар, ябакулар; ўғизлар, қирғизлар, қипчоқлар ва бошқалар нафақат Шарқий Туркистон ва Еттисув кенгликлари бўйлаб, балки шунингдек, Фарғона, Шош воҳаларида, Туркистоннинг бошқа худудларида ҳам истиқомат қилганлар.

Қорлуқлар тарихига оид «Худуд ал-Оlam» қитобида нақл қилинишича, туркий элатлар яшаган худудларда гавжум қишлоқлар билан биргаликда ўзига хос юксак маданий ҳаётга эга бўлган кўплаб шаҳарлар ҳам мавжуд бўлган. Қорлуқларда ривожланган дехқончилик билан бирга ҳунармандчилик, чорвачилик, савдо-сотиқ соҳалари ҳам анча тараққиёт топган. Бошқа туркий қавмлар ҳам ўзига хос ижтимоий ривожланиш даражасига ва турмуш тарзига эга бўлганлар. Бу эса уларда давлатчилик тизимининг хийла мустаҳкам негизда вужудга келиб, такомиллашиб боришида муҳим аҳамият касб этди. Минтақамизнинг шарқий худудида, ҳозирги Еттисув, Шарқий Туркистон ўлкаларида X аср ўрталарига келиб турли туркий қавмлар, элатларнинг ўзаро би-

рикуви ва қўшилуви давомида қорахонийлар давлатининг юзага келганлиги бунинг яққол ифодаси бўлди. Бу давлатнинг таянч негизининг яратилишида айниқса, қорлук, чигил ва яғмо элатларининг роли ва таъсири катта бўлган. Мазкур давлатга асос солган сиймо Сатук Абдулкарим Буғрохон (қорахон) яғмолар қавмига мансуб бўлган. Қоғизон сўзининг лугавий маъноси эса туркӣ қабилаларда «улуг», «буюқ» деган тушунчани англатган.

Бу давлатнинг қудрати юксалиб, у тез орада катта худудларни ўз қўл остига кирита боради. Унинг пойтахти Шарқий Туркистоннинг Боласофун шаҳри бўлган. Абдулкарим Буғрахон вафотидан кейин (955 й) унинг ворислари даврида Марказий Тёншан ва Еттисув ўлкалари эгалланди. Эндиликда Қорахонийлар Сомонийлар хукмронлик қилаётган Мовароуннаҳр ерларини бутунлай эгаллашга киришадилар. Бу даврда Сомонийлар сулоласи чукур ички зиддиятлар гирдобита тушиб қолган эди. Маҳаллий хукумдорлар ва олий руҳонийлар табақаси орасида ҳам самонийлар сиёсатидан норозилик кучайган эди. Маҳаллий хукумдорлар хайриҳоҳлигидан фойдаланган Қорахонийлар сулоласининг хукумдорлари — Ҳасан ва Наср Буғрахонлар етакчилигидаги кўшин сомонийлар қаршилигини қийинчилексиз енгиб, икки бор (992-999 йилларда) пойтахт Бухорони эгаллади. Оқибатда бутун Мовароуннаҳр худудлари қорахонийлар тасарруфига ўтади. Бу воқеа XI аср бошларида содир бўлади. Бу жараённи халқ ҳокимият тепасига бир сулола ўрнига иккинчи бир сулоланинг келиши қабилада эътироф этади. Шу тариқа, қорахонийлар хукмронлиги Амударёгача бўлган катта худудларга ёйилади. 1041 йилга келиб қорахонийлар ҳокимияти иккига: маркази Бухоро бўлган Фарбий хонликка ва маркази Боласофун бўлган шарқий хонликка бўлиниб кетади. Кейинги хонлик таркибиға Талас, Исфижоб, Шош, Шарқий Фарғона, Еттисув ва Кошғар ерлари кирган.

Қорахонийлар давлатининг бошқарув, идора қилиш тизимини кўздан кечирарканмиз, уларда сомонийлардан фарқли ўлароқ, марказий бошқарув тизимиға қараганда худудий бошқариш тартиби кўпроқ ўрин тутган. Бунинг асосий сабаби шуки, хонлик худудлари ниҳоятда бепоён бўлганлигидан, ҳар бир йирик худуд ёки вилоят илокхонлар томо-

нидан нисбатан мустақил идора қилинган (масалан, Самарқанд, Бухоро, Еттисув ва бошқ.). Илоқхонлар тегишли микдордаги йиллик хирож ёки тұловларни марказий ҳокимият ҳукмдори — Тамғачхонга юбориб, амалда үз мулкларини мустақил бошқарғанлар.

Корахонийларнинг Мовароуннаұрдаги ҳукмронлиги мураккаб ижтимоий-сійесий вазиятда, турли сулолавий урушлар, зиддиятли жараёнларда кечганилигини таъкидла-моқ жоиздир. Айниқса, хонликнинг мұхим ҳәетий марказлари ҳисобланған Самарқанд, Бухоро, Балх ва Термиз каби жойларни құлға киритиш учун ғазнавийлар, салжуқийлар билан қўп бор уруш ҳаракатлари олиб боришга тұғри келганды.

Хусусан Салжуқийларнинг сұнғы подшоҳи Султон Санжар (1118-1157) Корахонийларнинг Мовароуннаұрдаги ҳукмдори Арслонхон (1102-1130)нинг заифлашиб қолған лигидан ва маҳаллий руҳонийлар фитнасидан фойдаланиб, Самарқанд ва уннинг атрофларини босиб олади. Шундан сұнғ Корахонийлар сулоласига мансуб маҳаллий хонлар амалда Султон Санжарга тобе бўлиб қоладилар. Бироқ кўп ўтмай бу ҳудудлар янгидан шарқдан бостириб келган Корахитойлар таъсирига тушиб қолади.

Фақат 1211 йилга келиб, яъни сўнғи Ҳоразмшоҳ-Алоуддин Мұҳаммад (1200-1220) даврида Корахонийларнинг Мовароуннаұрдаги расмий бошқаруви бутунлай барҳам топлади.

Корахонийлар даврида Мовароуннаұрнинг ижтимоий-иқтисодий ҳәетида бир қатор мұхим ўзгаришлар юз беради. Бириңчидан, қорахонийлар ўлкани забт эттач, бу ерда кўп асрлардан буён ҳукм суриб келган ерга эгалик қилишнинг мұхим шакли — дәхқон мулкчилигини тутатиб, бу мулкларни давлат тасарруфига оладилар. Бу мулклар ўз навбатида Корахонийларга тобе бўлган содиқ амалдорлар, ҳарбий лашкарбошилар, давлат хизматчилари ёки уларга ён босған юқори руҳонийлар, дин пешволариға мулк қилиб берилади. «Дәхқон» тушунчаси шундан бошлаб амалда мулк эгаси эмас, балки ерни ишловчи, унда меҳнат қилиб күн кечируди ижтимоий тоиға мақомига қўчади.

Иккинчидан, қорахонийлар даврига келиб ер-мулкка эгалик қилишнинг «иқтось» ва иқтадорлик муносабатлари янада чукур илдиз отади. Иқтадорлар ўз тасарруфидаги ҳудудларда яшовчи аҳолидан олинадиган соликлар эвазига катта даромадлар олганлар.

Учинчидан, Ўрта Осиё ҳудудларининг қорахонийлар давлати таркибиға ўтиши ерли аҳоли этник таркибида ҳам муҳим ўзгаришларни вужудга келтира борди. Қорахонийлар ҳокимиятининг бу ҳудудга ёйилиши айни замонда шарқий ҳудудлардаги туркий қавмлар, уруг-қабилаларнинг ғарбий ҳудудларга кўплаб миқёсларда келиб, ўрнашиб, ўтроклашувига сезиларли таъсир кўрсатди. Бу эса, шубҳасиз, ўзбек халқининг этник шаклланиши жараённида ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Айни чоғда туркий тилнинг истеъмол доираси тўхтовсиз кенгайиб борди. Шу билан бирга бу тилнинг адабий тил сифатидаги мавқеи ва мақоми ҳам таркиб топиб борди. Гўзал ва нафис қадимги туркий, яъни эски ўзбек адабиётининг ижодий намуналари ҳисобланган Махмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Юғнакийларнинг бетакрор ижодиёти бунга ёрқин далил бўла олади.

3. Фазнавийлар

Аслдан Сомонийлар таркибида бўлиб кслган Фазна мулкининг X аср иккинчи ярмига келиб мустақил сиёсий марказ мақомига эга бўлиши аввало шу даврда минтақада кечган ижтимоий-иктисодий ва сиёсий жараёнлар ҳамда айрим сулолавий кучларнинг ўзаро курашлари ва унинг оқибатлари билан боғлиқдир. Негаки, сомонийлар сулоласининг биз тилга олган вақтга келиб ҳар тарафлама ички зиддиятларга дуч келиши, тобора заифлашиб бориши табиий суратда унинг ҳудудий парчаланишига сабаб бўлди. 961 йилда сомоний ҳукмдори Абдулмалик вафотидан сўнг ҳокимиятнинг заифлашганлигидан фойдаланиб Фазна мулкини кўлга киритган, асли туркий ғуломлардан бўлган салоҳиятли лашкарбоши Алптагиннинг бу ҳудудда янги сулолага асос солганлиги ҳам шундандир. Бироқ фазнавийлар сулоласининг кенг эътироф этилиши Сабуктегин номи билан боғлиқдир.

Тарихий манбаларда, жумладан, Мұхаммад Шабонқорайининг «Мажма-ал ансоб» китобида гувоҳлик берилишича, унинг асли келиб чиқиши туркий барсхон қабиласидан бўлиб, ёшлигида асир олинниб, тақдир тақозоси билан Мовароуннаҳрга олиб келинган. Аста-секин ўз меҳнати, истеъоди билан амал пиллапояларига кўтарилиб, Сомонийлар давлатининг етук ҳарбий лашкарбошиси даражасига эришган. У катта хизматлари эвазига 977 йилда Фазна мулкини кўлга киритиб, аста-секин унинг сиёсий мустақилитини таъминлаш, кудратини ошириш борасида устамонлик билан сиёсат юритади. Ўша давр анъанасига кўра, халифалик томонидан унга «дину давлат ҳимоячиси» фахрий унвони берилганилиги ҳам бежиз эмасдир.

Фоятда салоҳиятли, узоқни кўра билган Сабуктегин Сомонийлар ичида давом этаётган ўзаро низолардан фойдаланиб, қисқа вақт ичида Қобул дарёси ҳавзаси ерларини Фазна вилоятига қўшиб, ўлкада мустақил ҳукмдор бўлишга муваффақ бўлади.

Айниқса, X аср охирларига келиб Қораҳонийларнинг Сомонийларга қарши уруш ҳаракатлари кучайгач ва Сомоний ҳукмдорларнинг тант ҳақволга тушиб қолғанлигидан фойдаланиб, Сабуктегин ўз худудларини янада кенгайтиришга интилади. У Сомоний ҳукмдорлар даъватига жавобан уларга ҳарбий мадад кўрсатиб, бунинг эвазига Хурсонга эгалик қилиш ҳуқуқини кўлга киритади. Шу тариқа, Қораҳонийлар Сомонийлар ҳукмронлигини кулатиб, Мовароуннаҳрни эгаллагунларига қадар Амударёнинг жанубида Сабуктегин ва унинг вафотидан (997) сўнг ўғли Маҳмуд даврида Фазнавийлар мавқеи ва давлат бошқаруви тизими кучаяди.

Фазнавийларнинг энг юксалган даври Султон Маҳмуд (998-1030) вақтига тўғри келади. Негаки, ўзида ноёб ҳарбий саркардалик истеъоди, етук давлат донишманди, юксак ақл-заковат соҳиби сифатларини мужассамлаштирган, ниҳоятда қаттиққўл, айёр Маҳмуд ўз жаҳонгирилик шухрати-ю, ҳукмронлигини бутун чоралар билан қарор топтиришга интилди. Бу йўлда кўплаб жанг жадаллардан ҳам қайтмади. Шу билан бирга Маҳмуд Фазнавий шахси ниҳо-

ятда зиддиятлидир. Чунки у қанчалик қаттиққұл, шафқатсиз бүлмасин, у айни замонда илмли, маърифатли, до-нишманд сиймо бўлган, ғазалнавис шоир сифатида қалам тебратган, илм-маърифат аҳлига катта ҳомийлик кўрсатган. Бинобарин, биз бу тарихий шахсга баҳо беришда мана шу жиҳатларни ҳам кўзда тутмоғимиз керак бўлади.

Кези келганда Султон Маҳмуд катта қўшин тузиб, уни ўша даврнинг энг замонавий қурол-аслаҳалари билан, етарли маош билан таъминлаб, щундан сўнг жуда кўплаб ҳарбий юришларини амалга оширди. У XI аср бошларида Амударё билан белгиланган шимолий чегараларни Қорахонийлар билан келишиб олгач, ўзининг асосий эътиборини жанубда — Ҳиндистон, гарбда — Хуросон ва унга чегарадош ҳудудлар томон қаратади. Фақат Ҳиндистонга 17 бор юриш қилиб, у ердан катта миқдорда ўлжа-бойликлар олиб келади. Биргина 1019 йилда Кануаджа шаҳрини эгаллаб, олиб келинган ўлжа — катта миқдордаги олтин, кумуш ва қимматбаҳо буюмлардан ташқари 350 та фил ва 57 минг асир-кулни ташкил этади. У 1008 йилда Қорахонийлар билан тузилган шартномани бузиб, Амударё шимолидаги Чаганиён ва Хутталон вилоятларини эгаллайди. 1010-1011 йилларда эса Маҳмуд катта қўшин билан жанг қилиб Фур вилоятини эгаллайди. 1017 йилга келиб эса Маҳмуд Фазнавийнинг нигоҳи географик жиҳатдан қулай нуқтада жойлашган, бой ҳудуд — Хоразмга қаратилади. У Хоразмшоҳлар сулоласидаги қалтис сиёсий вазиятдан, хусусан Хоразмшоҳ Маъмуннинг ўлимидан фойдаланиб, у ерга катта қўшин юбориб, осонлик билан Хоразмни тобе қиласиди. Айни пайтда шухратпараст Султон Хоразм Маъмун академиясининг бир қатор атоқли намояндадарини, шу жумладан, Абу Райхон Берунийни Фазнага олдириб келади. Унинг сўнгги истилочилик юришларидан бири 1029 йилда Эроннинг Рей шаҳрини эгаллаш бўлади. Шаҳар олингач, қўлга киритилган катта бойлик Фазнага олиб келинади.

Маҳмуд Фазнавийнинг ҳарбий юришлари оқибатларидан бири шу бўлдики, шимолий Ҳиндистон вилоятларининг босиб олиниши натижасида туркий аҳолининг анча қисми бу жойларга келиб жойлаша бошлайди. Бу

эса Ҳиндистоннинг кейинги тарихий тақдирига сезиларли тъсир кўрсатди.

Маҳмуд Фазнавий даврида шаҳарларда, айниқса, Фазнада катта иншоотлар, салобатли масжиду мадрасалар, кутубхонаю шифохоналар, илм масканлари кўплаб барпо этилган бўлса-да, бироқ кўпчилик аҳолининг моддий-майиший аҳволи ночор кечган, турли хил солиқ ва мажбуриятлар одамларнинг тинкасини курилган.

Катта кўшин тутиш, сон-саноқсиз бесамар урушлар олиб бориш, юқори давлат амалдорларидан тортиб то маҳаллий беклар, мансабдорларнинг ўзбошимчалиги, суиистеъмолчилиги – булар халқ оммаси зиммасига оғир юқ бўлиб тушган, уларни оғир қисматга дучор этган. Урушлар билан банд бўлиш орқасида мамлакат ҳўжалигига эътибор берилмаслиги, экин-майдонларининг қаровсиз ҳолга қелиши, сугориш иншоотларининг ишдан чиқиши ва шу сингари ҳоллар, даставвал, қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришига катта салбий тъсир кўрсатди. 1011 йилда Хуросон ўлкасида бошланган очарчилик минглаб одамларнинг нобуд бўлишига олиб келган. Шу боис Маҳмуд Фазнавий ҳокимияти ташқаридаён гўё гоятда қудратли кўрингани билан ҳақиқатда эса унинг ичдан емирилишини, омонатлигини пайқаш қийин эмас. Зоро, унинг вафотидан кейин кўп ўтмай бу сулоланинг тушкунлик сари юз тутганлиги ҳам шундандир. Бу ўринда шуни айтиш кифояки, Султон Маҳмуд вафотидан ксийноқ Хоразм ўз мустақиллигини тиклашга эришди. Шунингдек, Салжуқий-туркларнинг Хуросон ҳудудларини эгаллаш сари ҳаракатлари кучайди. Агар Маҳмуд даврида унинг розилиги билан Хуросоннинг айрим ҳудудларига Салжуқий қабилалар келиб жойлашган бўлса, эндиликда улар бугун Хуросонни ишғол қилишига киришдилар. Ўлканинг фазнавийлар сиёсатидан, ҳаддан зиёд солиқ-тўловлар асоратидан норози бўлган маҳаллий аҳолиси ҳам Салжуқийларни кўллаб-куватлаб чиқди. Бу эса икки ўргадаги ҳарбий тўқнашувларнинг пиравард якунига ҳам ҳал қилувчи тъсир ўтказди. Фазнавийлар кўшини билан салжуқийлар ўртасидаги биринчи катта урущ 1035 йилда Нисо шахри ёнида бўлиб ўтди. У Сал-

жуқийлар ғалабаси билан яқунланди. Кўп ўтмай салжуқийлар ўз ғалабаларини мустаҳкамлаб, Хуросоннинг анча қисмини, жумладан, Нишопурни қўлга киритдилар (1038 й).

1040 йил баҳорида Дандониқон ёнида (Сараҳс билан Марв оралиғи) бўлган сўнгги ҳал қилувчи жангдан сўнг Маъсуд Фазнавий қўшини қақшатқич зарбага учраб, бутун Хуросон ўлкасидан маҳрум бўлди. Кўп ўтмай Маъсуд укаси Муҳаммад томонидан қатл қилинди (1041 й). Кетма-кет юз берган сарой фитналаридан сўнг Фазнавийлар ҳокимиётини эгаллаган Маъсуднинг ўғли Мавдуд ҳам бир неча бор куч тўплаб Салжуқийлар билан уруш олиб борган бўлсада, аммо, ўз қўшинини мағлубиятдан сақлаб қола олмади. 1059 йилда Фазнавийлар учун муҳим стратегик аҳамиятга молик — Балхнинг Салжуқийлар қўлига ўтиши Фазнавийларнинг сўнги умидини ҳам пучга чиқарди. Бу эса пиравардида Фазнавийлар сулоласининг путурдан кетказиб, тарих саҳнасидан тушиб кетишига сабаб бўлди.

4. Салжуқийлар

Ватанимизнигина эмас, балки бутун турк дунёси тарихида ҳам салмоқли из қолдирган Салжуқийлар сулоласи тўғрисида фикр юритар эканмиз, улар хукмронлигининг ўз даврида ғоятда кент худудларга ёйилганлиги, унга уюшган, таркибига кирган турли ҳалқлар, элатларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида юз берган муҳим ўзгаришлар, олға силжишлар кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Маълумки, Салжуқийлар бу этник ном эмас, туркий ўғиз қабилаларицир. Улар X асрда Сирдарё куйи этакларида, Орол ҳавзасида яшаган, кўпроқ кўчманчи ҳаёт кечирган. «Ўғизнома» китобида нақл қилинишича, ўғиз уруғлари, қавмлари жуда қадим тарихта эга бўлиб, уларга илк бор Ўғизхон номли буюк шахс бошчилик қилган. IX аср охири X аср ўрталарига келиб Орол бўйи ва Каспий денгизи шимолида ўғиз уруғлари иттифоқи шаклланган. X аср охирларида Сирдарё этагида пойтахти Янгикент бўлган ўғизлар давлати ташкил топади. XI аср ўрталарига келиб бу давлат щарқдан бос-тириб келган қипчоқлар зарбасига учрай-

ди. Натижада ўғиз уруғларининг бир қисми шимолга – рус даштларига, бир қисми олд Осиё мамлакатларига чекина-ди. Яна бир қисми эса ҳозирги Туркманистон худудига ўтиб, ерли аҳоли билан қўшилишиб, сингишиб туркманлар номи билан аталиб кетади. Тарихчи Рашилдин, шунингдек, Маҳмуд Қошгариј, Абул-Ғозийларнинг маълумотларига қара-ганда, ўғизлар 22 ёки 24 қабиладан, чунончи, чавдир, ем-рели, ичдир, язир, салир, қорадошли, баёт, койи, татурга ва бошқалардан ташкил топган.

Сирдарё қуйи оқимида яшаган ўғиз қабилаларининг дастлабки ёбғуси (сардори) Салжукбек бўлган. Унинг ав-лодлари Тугрулбек, Довудбек, Чагрибек ва Шакарбеклар ўз даврларида Салжуқийлар шухратини юксакка кўтарди-лар.

Ҳозирги Туркия турклари, Ирок, Эронда яшовчи турк-манлар, гагауз, озарбайжон ҳалқларининг шаклланишида салжуқий туркларнинг роли ва таъсири алоҳидадир.

Сомонийлар ҳукмронлиги даврида уларнинг руҳсати билан Салжуқий қабилалари Зарафшон воҳасига, Нуро-танинг тоғли ерларига келиб ўрнашиб, чорвачилик билан шуғулланганлар. Кейинроқ Мовароуннахр худудлари Қо-рахонийлар сулоласи томонидан эгалданиб, уларнинг чор-вадор хўжаликлари бу ерларни банд этгач, Салжуқийлар-нинг яшаш шароитлари мушкуллашади. Шу боис улар фар-бга томон силжишга мажбур бўладилар. XI асрнинг 20-30 йилларига келиб Салжуқий уруғ-қабилаларнинг ҳозирги туркман ерлари орқали Фазнавийлар тасарруфидаги Хуро-сон ўлкасига кириб бориши фаоллашади. 1038 йилда Са-раҳсда, 1040 йилда Дандониконда бўлиб ўтган ҳал қилув-чи урушлар давомида Салжуқийлар Фазнавийларни енгиб, бутун Хуросон ерларини эгаллайди ва Нишопур шаҳри Сал-жуқийлар пойтахтига айланади. Салжуқийлар ҳукмдори Туғ-рулбек эгалланган Мовароуннахр ва Хуросон худудларини ўз авлодлари – Чагрилбек ва Довудбеклар тасарруфида қол-дириб, ўзи фарбга томон ҳарбий юришларни давом эттира-ди. Туғрулбекнинг 1038-1063 йилларни ўз ичига олган ҳук-мронлик даври олд Осиё ва Кичик Осиёнинг катта худуд-ларини қўлга киритилганлиги билан тавсифланади.

Бу давр мобайнида салжуқийлар Гургон, Табаристон, Хоразм, Азарбайжон, Курдистон ҳудудларини, ҳозирги ғарбий Эрон вилоятларининг бир қисми, Форс, Кермон вилоятларини эгаллайдилар. 1055 йилда эса халифалик маркази – Бағдод ишғол қилинади. Айни пайтда Византия-нинг Кавказдаги таъсирига ҳам кучли зарба берилади. Шундай қилиб, Туғрулбек кучли Салжуқий султонлигига асос солади. Унинг вориси Алп-Арслон (1063-1072) ҳам жаҳонгирлик юришларини давом эттиради. Жумладан, у Византия императори Роман IV Диогенни мағлубиятга учратиб, Ўрта ер денгизи қирғокларигача бўлган Кичик Осиё ерларини кўлга киритади. Шу тариқа, қудратли Салжуқийлар салтанати Мовароуннахрдан то Ўрта ер денгизига қадар бепоён ҳудудларга ёйилади.

Алп-Арслон мамлакат пойтахтини Нишопурдан Марвга кўчиради. У ўз подшолиги даврининг катта қисмини яна Шарққа – Мовароуннахрнинг Корахонийлар таъсирида бўлган жойларини эгаллашга қаратади. Шу мақсадда у Хоразм ерларини, сўнгра Жанд, Сабронни кўлга киритади. Кеймироқ Чаганиён ва Хутталон вилоятларини босиб олиш учун қўшин тузади. Бироқ Алп-Арслоннинг 1072 йилда 200 минглик қўшин билан Амударё кечувидан ўтиш чорида ўз чодирида маҳаллий қалья бошлиқларидан Юсуф ал-Хоразмий томонидан кутилмагандан ўлдирилиши унинг кейинги режаларининг амалга ошувига имкон бермайди.

Салжуқийлар қудратининг Мовароуннахр ва Хурросондаги энг кучайлан пайти Маликшоҳ (1072-1092) даврига тўғри келади. Гап шундаки, худди шу йилларда Маликшоҳ ва унинг тадбиркор, доно вазири Низомулмулк (асли исми Абу Али ибн Исҳоқ) томонидан мамлакат ҳаётининг кўплаб соҳаларида жуда муҳим ижобий ўзгаришлар амалга оширилади. Аввало, Салжуқийларнинг Мовароуннахрдаги мақоми янада мустаҳкамланди. Маликшоҳ муҳим стратегик аҳамиятга молик бўлган Балх ва Термиз ҳудудларини Корахонийлардан қайтариб олади. Шунингдек, Корахонийлар ҳукмдори Шамсулмулк вағогидан сўнг вужудга келган қулагай вазиятдан фойдаланиб, 1089 йилда катта қўшин тортиб Бухоро ва Самарқандни эгаллайди ва янги хон

Аҳмадни асир қиласи. Гарчанд, тез орада Аҳмад Қорахонийлар хонлиги таҳтига қайтарилиган бўлса-да, бироқ амалда Қорахонийлар Салжуқийларга тобе бўлиб қолади.

Маликшоҳ даврида давлат ҳокимиятининг кучайишида доно вазир Низомулмулк (1017-1092) роли беназирдир. Катта хукуқ ва кенг ваколатларга эга бўлган биринчи вазир марказий ҳокимиятни кучайтиришга, давлат амалдорларининг масъулияти, жавобгарлигини оширишга, давлатнинг молия, солик ва бошқа бошқарув тизимларини такомиллаштиришга алоҳида аҳамият берди. У ўзининг бу борадаги юқсан салоҳияти ва тажрибасини умумлаштириб, машҳур «Сиёсатнома» асарини ёзди. Бу китоб катта шухрат ва эътироф қозониб, мана, неча асрлардирки, Шарқ ва Еарб мамлакатларининг давлат арбоблари, вазиру вузаролари учун сиёsat бобида муҳим дастуруламал кўлланма вазифасини бажарив келмоқда. Мустақиллигимиз шарофати туфайли бу нодир китоб 1997 йилда илк бор она тилимизда нашр қилиниб, ўзбек китобхонлари кўлига етиб борди.

Низомулмулкнинг раҳномолиги ва ташабbusи билан Бағдод, Нишопур, Хирот, Балх, Марв каби шаҳарларда олий мадрасалар очилиб, уларда жуда кўплаб ўқимишли ёшларнинг таълим-тарбия олиши яхши йўлга кўйилади. Мамлакат шаҳарларининг хунармандчилик ва савдо-сотик, карvon савдоси марказлари сифатидаги мавқеи кучайиб, халқаро Ипак йўлининг роли ортиб борди.

Ташқи савдонинг ривожланишига тўсқинлик тутдирувчи ҳаддан зиёд бож тўловларининг бекор қилиниши тадбири ҳам Низомулмулк сиёсатининг муҳим жиҳатларидан бўлган. Низомулмулк даврида Салжуқийлар кўли остидаги ҳудудларда «иктоъ» тизими кучли ривожланган бўлиб, у билан боғлиқ мулкий муносабатлар қишлоқ хўжалиги соҳасида етакчи мавқе эгаллаган.

Салжуқийларнинг энг сўнгги хукмдори Султон Санжар (1118-1157) подшолиги бу давлатнинг, ҳам юксалиши, ҳам ҳалокатга юз тутиши билан ўзига хос мураккаб, зиддиятли даврни акс эттиради.

Негаки, бу йилларда Салжуқийлар хукмронлиги Хурсон ва Мовароуннаҳрда янада мустаҳкамланди. Қорахонийлар хукмдорлари амалда уларга тобелик мақомига тушиб

қолган эди. Айниқса, 1130 йилда Санжар томонидан бу сулоланинг асосий ҳаётий марказлари – Самарқанд, Бухоронинг эгалланганлиги (гарчанд булар яна Қорахонийларга қайтариб берилган бўлса-да) факти ҳам фикримизни исбот этади. Бу даврда Хоразм ерлари ҳам амалда Салжуқийлар таъсирида бўлиб, Хоразмшоҳлар, масалан, Кутбиддин Муҳаммад, Отсиз ва бошқ, расман уларга итоат этардилар. (Фақат Отсиз (1127-1156) хукмронлигининг сўнгги даврлари бундан истисно холос).

Бироқ XI асрнинг 40-йилларига келиб Салжуқийлар мавқеи путурдан кета бошлийди. Бунда айниқса, Шарқдан бостириб келган Қорахитойлар бир вактнинг ўзида ҳам Қорахонийлар ва ҳам Салжуқийларга катта хавф солади. Султон Санжар ва Қорахонийлар хони Маҳмуднинг бирлашган кўшини 1141-йилда Самарқанд яқинидаги Катвон чўлида Қорахитойлар билан бўлган ҳал қилувчи жангда қақшатқич мағлубиятга учрагач, Мовароуннахр ерлари Қорахитойлар қўли остига ўтади. Салжуқийлар эса катта худудларга эгалик қилиш хукуқидан маҳрум бўлади. Эндиликда улар катта куч тўплаб, янгидан Қорахитойларга қарши уруш қилиш эмас, балки асосан бўйсунмасликка ҳаракат қилаётган Хоразмни кўлда тутиш, Хурросон ўлкасида юз берәётган ғалаёнларни бостириш ишлари билан кўпроқ банд бўлдилар.

Қорахитойлар эса Мовароуннахрни ишғол этиш билан бирга, бу ердаги сулолалар хукмронлигини йиқитмай, уларни ўзларига вассал қилиш, мунтазам бож, хирож олиб туриш шарти билан кифояландилар.

Шунинг учун ҳам Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар ва бошқалар Боласоғунда турувчи Қорахитойлар ҳукмдори Гурхонга келишилган миқдордаги хирож-ўллонни юбориб туришга мажбур эдилар.

Султон Санжарнинг кейинги тақдирни ҳам фавқулодда ҳолатда кечди. У 1153 йилда Балх вилоятининг тоғли худудида кўчиб юрувчи гуз қабилаларининг ғалаёнларини бостириши чоғида кутилмаганда асирга тушиб қолади. У уч йил давомида гузлар қўлида асирда бўлади. Бу вакт ичига гузларнинг Хурросон ва Мовароуннахрнинг жанубий-шарқий ерларига босқинлари тез-тез такрорланиб туради.

Фақат 1156 йилдагина Султон Санжар тутқунликдан кутулишга муваффақ бўлади ва бир йилдан сўнг вафот эта-

ди. Унинг ўлими билан бир вақтда ўз даврида қудратли бўлган Салжуқийлар сулоласи-ю, унинг шону-шуҳрати ҳам сўнади. Бу даврга келиб Кермон ўз мустақиллигига эришади. Форс ва Озарбайжон ҳудудларида мустақил давлатлар пайдо бўлади. Хурросон ҳам Салжуқийлар тобелигидан чиқади. Араб халифалиги ўзининг аввалги мустақиллигини тиклайди. Айни чоғда Кичик Осиё ҳудудида Салжуқий туркларнинг узил-кесил жойлашуви жараёни кучаяди, уларнинг мустақил давлат тузилмалари вужудга кела боради.

5. Хоразмшоҳлар

Хоразм воҳаси ўзининг қулий стратегик ва жўғрофий мавқеи ҳамда қадимдан ривожланган ҳудуд бўлганлигидан, у Марказий Осиё минтақасида турли даврларда кечган муҳим тарихий жараёнларда алоҳида ўрин тутиб, ўз муайян таъсирини ўtkазиб борган. Ватанимиз ҳудудида милоддан аввалги сўнгти минг йиллик бошларидаги илк ўзбек давлатчилик тузилмалари ҳам шу ҳудудда вужудга келган. Милодимизнинг турли босқичларида ҳам Хоразмшоҳлар сулоласи номи билан ҳукмронлик қилган ҳукмдорлар хонадони тарихдан маълум. Булар: IV-X асрларда афригийлар хонадони, 995-1017 йилларда маъмунийлар (Маъмун I, Абдулҳасан Али, Маъмун II), 1017-1041 йилларда эса олтинтошийлар (Олтунтош, Ҳорун, Ҳандон) сулолалари Хоразмшоҳлар унвони билан давлат бошқарувини амалга оширганлар.

Бироқ минг таассуфки, XI асрнинг бошларида юз берган тарихий жараёнлар тақозоси билан Хоразм давлати та-наззулликка учраб, заифлашиб, минтақанинг бошқа сулолалари, чунончи, аввал бошда Фазнавийлар ҳукмронлиги (1017-1044), ундан сўнг Салжуқийлар бошқаруви таъсирiga тушиб қолганди. Шунингдек, XI асрнинг 40-йилларида шарқдан бостириб келган кўп сонли Қорахитойлар ҳам Хоразм ерларини ишғол этиб, бу ҳудудлардан белгиланган миқдордаги хирож тўловларини олиш ҳуқуқини қўлга киритгандилар. Бинобарин, XI аср иккинчи ярмига келиб Хоразм олдида янгидан мустақилликка эришиш вазифаси кўндаланг бўлиб турарди.

Бунда шуни таъкидлаш жоизки, Хоразмнинг қайтадан мустақилликни қўлга киритиши, бугина эмас, ҳудудий жиҳатдан кенгайиб, бутун-бутун ўлкаларни ўз таркибига киритиб, қудратли салтанат даражасига кўтарилиши, сўнгра унинг пировардида инқирозга йўлиқиши — бу жараёнлар янги сулола — Ануштагинийлар сулоласи (1097-1231) номи билан узвий боғлиқдир.

Хусусан Салжуқий хукмдорлардан **Маликшоҳ** (1071-1092) даврида катта обрў-марtabага эришган ҳарбий лашкарбоши Ануштагиннинг Хоразм хукмдори этиб тайинланishi (1077-1097) ҳамда кўп ўтмай унинг Хоразмшоҳ унвонига сазовар бўлиши — бу Хоразмнинг мустақилликка эришишида жиддий қадам бўлган эди. 1097 йилда Хоразм ҳокими бўлган ва Хоразмшоҳ унвонини олган Кутбиддин Муҳаммад ўлка мустақиллигини таъминлашда муҳим рол ўйнаган. Кутбиддин Муҳаммад ҳам Салжуқийлар хукмронлигини тан олган ҳолда Хоразмни идора қилди. Бироқ шунга қарамай ўлканинг ҳар томонлама ривожланиши, ижтимоий-иктисодий ва маданий юксалиши учун ҳам муҳим имкониятлар топа билди.

Зеро, Хоразмнинг жўгрофий қулайлиги, иқлим шароити, Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашганлиги — булар ўлканинг тез юксалиб боришига имкон туғдирди.

Хоразм мустақиллигини таъминлаш, унинг сарҳадларини кенгайтиришда Кутбиддин Муҳаммаднинг ўғли **Жалолиддин Отсизнинг** (1127-1156) роли алоҳидадир. Негаки, у Корахонийлар кучсизлигидан ва Салжуқийлар заифлигидан фойдаланиб, ўз қудратини юксалтира борди. Унинг 1141 йилда олтин тангалар зарб эттириб, муомалага чиқариши ҳам Хоразм мустақиллигининг муҳим белгиси бўлган.

У Корахитойлар билан келишиб, уларга ҳар йили 30 минг дирхам микдорда тўлов тўлаш шарти билан амалда ўз давлатининг ички мустақиллигини таъминлайди.

Хоразмнинг мустақил давлат сифатидаги равнақи, ҳудудларининг бениҳоя кенгайиб боришида Аловуддин Ташининг ўрни ва роли катта бўлган. Унинг ҳукмронлик даврида (1172-1200) Хоразм воҳасида катта ижобий ўзгаришлар юз берди. Янгидан қад ростлаган ўнлаб шаҳарларнинг ободонлашувидан ташқари уларнинг савдо-сотик,

хунармандчилик, карвон савдоси бобидаги довруғи янада ортди. Қишлоқ хўжалиги, зироатчилик тармоқлари ривожланди, кўплаб каналлар, сув иншоотлари барпо этилди. Бундай тарздаги ижобий жараёнлар Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-1220) даврида ҳам давом эттирилди. Айни замонда ўзига ҳос марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви тизими вужудга келтирилиб, такомиллаштирилиб борилди. Бу эса мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини мустаҳкамлаш, унинг ички тараққиётини таъминлаш ҳамда изчил ташқи сиёсат олиб борища мухим аҳамиятга эга бўлди. Ануштегинларнинг давлат бошқаруви ҳам икки тизимдан: даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган.

Даргоҳда улуф ҳожиб мансаби алоҳида ўрин тутган. У ҳукмдорнинг ҳос кишиси саналиб, лозим бўлган ҳолларда вазирлар фаолиятини ҳам назорат қилиган. Ҳожиблар ҳукмдор номидан мухим давлат аҳамиятига даҳлдор масалаларда музокаралар ҳам олиб борганлар. Даргоҳдаги яна бир олий лавозим соҳиби устоздор ҳисобланган. Ҳазина маблағлари нинг бутун тасарруфи унинг ихтиёрида бўлган. Даргоҳ ҳаётига оид кўплаб мухим масалалар устоздор назарида турган. Давлатдаги таштдор лавозими ҳам мухим саналиб, у сultonнинг энг сирдош кишиси ҳисобланган. Таштдор ҳукмдор маҳфий сирларидан огоҳ бўлиб, доимо у билан баҳамжихат ҳолда фаолият юритган. Олий лавозимлардан яна бири — қиссадор бўлиб, у Султон номига келган арз, шикоятларни йигиб, ўрганиб, уларни ҳукмдор ҳукмига ҳавола қилиб борган. Даргоҳдаги хизмат турлари ичida Чашнигир — султонга бериладиган овқат, ичимликларни текширувчи, жомадор, даватдор (котиб), шаробдор, байроқдор (амири алам), хизматкорлар бошлиғи (малики хавас) каби вазифалар ҳам алоҳида кўзга ташланиб турди. Ижроия ишлар девонлар (вазирликлар) томонидан амалга оширилган. Айниқса, бунда бош вазир катта мавқега эга бўлиб, у фақат ҳукмдорга бўйсунган. Мансабдорларни ишдан олиш, ишга тайинлаш, маош, нафақа тайинлаш, ҳазина ва солиқ тизимини назорат қилиш, маҳаллий вазирлар ҳисботини олиш ва шу кабилар унинг ваколатида бўлган¹.

¹Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати. Т., Fafur Fулом номли нашриёт, 1998, 124-бет.

Девонлар ҳам ўз ваколатлари доирасида фаолият юритганлар. Масалан, иншо ёки туғро девони расмий ҳужжатлар, ёзишмаларни тузиш билан шуғулланган. Шунингдек, молия ишлари билан истифо девони, давлат назорати тадбирлари билан ишроф девони, ҳарбий ишлар билан девони арз ё жайш шуғулланган. Султон хонадони ҳаётига, иқтисадиётига тегишли яна бир муҳим девон мавжуд бўлиб, у девони хос номи билан аталган.

Сўнгги Хоразмшоҳлар даврида ҳарбий соҳага алоҳида аҳамият берилган. Бунда бир неча юз минглик қўшиндан ташқари олий ҳукмдорнинг маҳсус шахсий гвардияси (харрос) катта мавқега эга бўлган. Султон Муҳаммаднинг шахсий гвардияси 10 минг нафар кишидан ташкил топган. Ҳарбий қисмларда ҳарбий назоратчи, синоҳсалор, соҳиби жайш (вилоят қўилини бошлиғи), амир ул-умаро, малик (10 минг қўшин бошлиғи), човуш (чопар), жосус (разведкачи), аскар қозиси каби мансаблар ҳам мавжуд бўлган.

Такаш ва Муҳаммад Хоразмшоҳларнинг катта қўшин тушиб, бошқа мамлакатлар, элларни ўз тасарруфларига киритиш борасида олиб борган кўп йиллик истилочилик юришлари, бир томондан, Хоразмшоҳлар салтанати шурратини ошириб, унинг худудларини бениҳоя кенгайтиришга олиб келган бўлса, иккинчи томондан эса, бу ҳол пиравард оқибатда бу давлатнинг чукур ички тушкунликка, таҳаззулликка иўлиқишига ҳам сабаб бўлди.

Жумладан, Такаш ўзининг истилочилик юришлари давомида Сарахс, Нишопур, Рей, Марв каби муҳим шаҳарларни ишғол этган.

У фурлар подшоси Фиёсиддин Муҳаммад билан кўп давлар уруш қилиб, олд Осиёга чиқишига муваффақ бўлди. 90-йиллар бошларида Такаш қўшини Салжуқийлар подшоси Туғрулбек II армиясини ҳам сингиб, Эрон, Кичик Осиё худудлари томон силжиб борди.

Такаш вафотидан сўнг давлат ҳукмдори бўлган Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида ҳам мамлакат худудлари кенгайишда давом этади. Бу вақтга келиб Эрон, Озарбайжон, Ҳурсондан Ҳиндистонга бўлган ерлар Хоразмшоҳларга бўйсунтирилган эди. Унинг таркибига 400 дан зиёд шаҳарлар киради. Оролдан Ҳинд оксанигача, Шарқий Тур-

кистондан Ироққача бўлган худуддаги ҳалқлар тақдири Хоразмда ҳал этиларди. Хоразмшоҳ Бағдод халифалигини кўлга киритиш учун ҳам интилган. Бу эса бутун мусулмон оламининг унга нисбатан қаҳру-ғазабига сабаб бўлган.

Мұхаммад Хоразмшоҳ 1211 йилда Қорахитойларни узилкесил қувиб, Хоразм довруғини кўтарганидан сўнг, у ўзига ортиқча бино қўйиб, ўзини «Искандари Соний», «Оллоҳнинг ердаги сояси» деб улуғлашни буюради. Гарчанд Хоразмшоҳ қанчалик ўзини кўкларга кўтармасин, бироқ бундан мамлакатнинг чукур ички зиддиятлар ва таназзулликларга дучор бўлганлигини истисно этиб бўлмайди. Шоҳнинг катта кўшин тузиб, тўхтовсиз олиб борган бесамар урушлари, унинг асоратли оқибатлари, энг аввало, мамлакат ҳалқининг тинқасини курита ёзганди. Бунинг устига маҳаллий ҳокимлар, бек-амалдорларнинг ўзбошимчалик билан ҳалқ бошига солаётган беҳад жабр-зуми, бунга жавобан юз бераётган ҳалқ галаёнлари (масалан, 1206-1207 йилларда Бухорода, 1212 йилда Самарқандда кўтарилиган кўзғолонлар) салтанатнинг ичдан емирилишига сабаб бўлмоқда эди. Сўнгра олий ҳокимият ичидаги кучли муҳолифатчилик ҳаракати, хусусан Хоразмшоҳ билан унинг онаси Туркон Хотун тарафдорлари ўртасидаги очик-ошкор тарздаги сиёсий кураш ҳам Хоразм давлатининг бекарорлик ҳолатини яққол кўрсатарди.

Кўшни Хоразмшоҳлар давлатида кечеётган бу хилдаги чукур таназзуллик ҳолатларидан тўла хабардор бўлган, ундаги барча жараёнларни ўзининг маҳсус жосуслик маҳкамаси орқали синчковлик билан кузатиб турган Шарқдаги бошқа бир қудратли мўғул давлати ҳукмдори Чингизхон эса катта ҳарбий тайёргарлик кўриб, тез орада Мовароуннахр сарҳадлари томон истилочилик урушларини бошлишга чоғланаётганди.

Дарҳакиқат, XIII асрнинг биринчи чорагида амалга оширилган мўғул-татар галаларининг шафқатсиз босқини нафақат Хоразмшоҳлар давлати тарихида, балки шу билан бирга унда яшаган барча улуг аждодларимиз қисматида ҳам мислсиз фожиа бўлди.

Х-ХII асрларда Марказий Осиёда хукмронлик қилған сулолалар

Тоҳирийлар (IX аср)	Сомонийлар (IX-XI аср бошлари)	Қорахонийлар (X-XII асрлар)
Ғазнавийлар (X-XI асрлар)	Салжуқийлар (X-XII асрлар)	Ануштагинийлар (1097-1231)

Синов саволлари

1. Халифаликнинг Хуросон ва Мовароуннардаги хукмронлиги таъсирининг тутатилишига сиз қандай омиллар сабаб бўлган, деб биласиз?
2. Сомонийлар сулоласи томонидан Мовароуннардаги худудлари қайси даврга келиб яхлит, мустақил давлат сифатида таркиб топди?
3. Исмоил Сомонийнинг давлат бошқаруви соҳасида амалга оширган ислоҳоти қандай мақсадларни кўзда тутган?
4. Сомонийлар даврида ўлканинг иқтисодий, маданий-маънавий жиҳатлардан юксалишига қандай муҳим омиллар сабаб бўлган?
5. Сомонийлар сулоласи инқирозининг асосий сабабларини тушунишиб беринг?
6. Минтақамизда кечган туркий қавмлар, элатлар ҳаёти, турмуш тарзи тўғрисида нималарни биласиз?
7. Қорахонийлар сулоласининг юзага келиш жараёни қандай тарихий шароитда кечган?
8. Иқтоъ тизими ва унинг кимлар манфаатини кўзлаб амалга оширилганлиги хусусида тушунча беринг?
9. Қорахонийлар сулоласи бошқаруви тизимига оид ўзига хос жиҳатлар ва хусусиятлар нимада?
10. Қорахонийлар сулоласи хукмронлиги даврида минтақа халқларининг турмуш тарзила, этник таркибида қандай муҳим ўзгаришлар рўй берган?
11. Маҳмуд Ғазнавийни тарихий шахс сифатида қандай баҳолаш мумкин?
12. Ғазнавийлар сулоласининг тез юксалиб ва тез инқирозга учраганигининг асосий сабабларини тушунишиб беринг?
13. Салжуқийлар сулоласи қачон, қай тариқа ва қайси худудлар бўйлаб вужудга келган?
14. Маликшоҳ даврида қандай муҳим ўзгаришлар амалга оширилган?

15. Салжуқийлар инқирозининг асосий сабабларини тушунтириб беринг?

16. XI аср иккинчи ярмига келиб Хоразмнинг янгидан мустақиллик мақомига етга бўлиши ва унинг юксалиб боришига туртки берган омиллар тўғрисида тушунча беринг?

17. Хоразмшоҳлар салтанатидаги давлат бошқаруви тизими ҳақида нималарни биласиз?

18. Хоразм давлатидаги ички зиддиятлар, муҳолифатчилик ҳолатларининг кучайиб бориши қандай оқибатларга сабаб бўлди?

VI Боб. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ҲАЁТИДА IX-XII АСРЛАРДА ЮЗ БЕРГАН УЙГОНИШ ДАВРИ. ФАН ВА МАДАНИЯТ РАВНАҚИ

1. Моддий ва маънавий маданиятнинг юксалишини таъмин этган тарихий шарт-шароитлар

Туронзамин улус ва элатлари истиқомат қилган ҳудуднинг араблар истилоси ва асоратидан халос этилиши, ўз мустақиллик мақомига эга бўлиши юртимизнинг ижтимоий-иктисодий ва маданий тараққиётига ижобий таъсир этди. Сомонийлар, Корахонийлар, Газнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар сулолалари ҳукмронлик қилган IX-XII асрларда Мовароуннаҳр сарҳадларида яшаган улус-элатлар ўртасида нисбатан осойишталик, тутувлик, яқинлик ва ҳамжихатлик вужудга келдики, бунинг орқасида ўлкада моддий ишлаб чиқариш, маданий ривожланиш жараёни анча тезлашди, шаҳарлар ҳаёти юксалди, савдо-сотик, хунарманҷилик ўсди, аҳоли фаровонлиги кўтарила борди.

Мовароуннаҳр шаҳарларининг жўғрофий нуқтаи назардан Буюк ипак йўлининг энг муҳим туташ нуқталарида жойлашганлиги, шу боис бу ерда ишлаб чиқарилган, етиштирилган ҳар турли зироатчилик, чорвацилик, хунарманҷилик маҳсулотлари, заргарлик, зеб-зийнат молларининг айирбош қилиб турилганлиги орқасида ўлканинг ижтимоий-иктисодий ва маданий ҳаёти жиддий юксалишга юз тутди. Буюк ипак йўлига туташ аҳоли манзилгоҳларида обод ва кўркам шаҳарлар вужудга келди. Жумладан, биргина Хоразм воҳасида X аср бошларида 10 га яқиň шаҳарлар мавжуд бўлса, XI аср ўрталарига келиб бундай шаҳарлар сони 40 тага етди.

Сомонийлар ҳукмронлик қилган IX-XI асрларда ишлаб чиқариш тармоқлари тўхтовсиз кенгайиб борган, кўплаб ирригация иншоатлари, суғориш каналлари, сув айирғичлар курилиши натижасида дехқончилик маданияти анча ўсади. Сомонийлар пойтахти Бухорога ҳар томондан олимур донишманлар, сайёху тижоратчилар, меъмору хунарманҷ-

лар оқиб кела бошлаган. Тарихчи Абу Мансур Ас-Саолибийнинг (961-1038) ибораси билан айтганда, Бухоро сомонийлар давридан бошлаб «шон-шуҳрат макони, салтанат қаъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ҳамда ўз даврининг фозиллари йифилган (жой) эди»¹.

Маҳаллий ҳукмдорлар амри, фармони билан шаҳарда кўплаб ноёб тарихий обидалар, илмий-маданий масканлар, кутубхоналар, мадрасаю масжидлар, хонақаю мавзолейлар барпо этилди.

IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда моддий маданият ўзига хос услуг ва шаклларда тўхтовсиз ривож топиб борди. Халқ ичидан чиққан маҳаллий усталар, меъморлар, наққошлар, кулоллар, заргарлар, мискарлар томонидан юрт довругини оламга танитган ажойиб меъморчилик обидалари, санъат намуналари бунёд топди. Булар жумласига Бухорода қад ростлаган машҳур Исмоил Сомоний мақбараси (Х аср), Самарқанд яқинидаги Тим қишлоғидаги Араб ота мақбараси (977-978 йй.), XI асрда Марвда барпо этилган Султон Санжар мақбараси, Ўзгандаги Қораҳонийлар мақбараси, Фазна яқинида мармар кошинлардан тикланган ғазнавийларнинг маҳобатли ёзги саройи (1112 й.), Бухородаги Минораи Калон мақбараси (1127 й.) сингари ноёб архитектура ишоотларини нисбат бериш мумкин. Ўша замонларда халқаро карvon йўли ўтадиган чўлли, саҳроли худудларда маҳаллий ҳукмдорлар фармойиши, саъй-ҳаракатлари билан бунёд этилган, муҳим қулайликларга эга кўркам, обод работлар, сардобалар, карвонсаройлар ва шу сингари масканлар ҳам улуғ аждодларимиз ижодкорлиги ва бунёдкорлигини ўзида мужассам этади.

Бу даврларда барпо этилган муҳташам мадрасаю хонақоҳлар, илм-урфон масканларида юртнинг қанча-қанчалаб иқтидорли фарзандлари олимлар, мударрислар, уламолар раҳнамолигида диний ва дунёвий билимларни қунт билан ўргангандар ва аста-секин фан чўққилари сари кўтарилиб борганлар.

¹ Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий. Т., «Ўзбекистон», 1992, 50-бет.

Сомонийлар, Фазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар сулолаларига мансуб маърифатпарвар ҳукмдорларнинг илм-фан ва маданиятга доимий рағбат беришлари орқасида кўплаб истеъдод соҳибларининг салоҳияти, ижоди ўсиб, юксалиб борган. Ўша давр ҳукмдорлари ташаббуси билан бунёд этилган ва фаолият кўрсатган кутубхоналарда сонсаноқсиз ноёб, қимматбаҳо китоблар, қўлёзмалар тўпланганки, булардан ҳозирги авлод кишилари ҳам баҳраманд бўлмоқдалар.

Ўрта Осиё халқлари маънавий маданиятининг ўсишида ислом маданиятининг аҳамияти катта бўлди. Ислом фақат дингина эмас, балки янги маънавий йўналиш сифатида бутун маданий жараёнга, барча мусулмон мамлакатлари орасида ижтимоий-маданий, маърифий алоқаларнинг кучайишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Бу даврда маънавиятда хурфикрлик, ҳар қандай билим, илм-фанга ҳурмат, диний оқимлар эркинлиги устунлик қилди. Диний ва дунёвий илмлар узвий боғлиқ ҳолда ривож топиб борди. Қадимги Юнон, ҳинд ва бошқа юртлар анъаналаридан ҳам кенг ижодий фойдаланилди.

Х асрнинг иккинчи ярми ва XI аср бошларида Хоразмда вужудга келиб, кенг фаолият кўрсаттан машхур Маъмун академияси илм-фан равнақига ижобий таъсир этди. Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср ибн Ироқ сингари илм пешволари ҳам дастлаб шу фан масканида улғайиб, камолот босқичига кўтарилганлар.

Хуллас, IX-XII асрларда Мовароуннаҳр ҳудудларининг иқтисодий ва маданий юксалиши, унинг Буюк ипак йўли орқали хорижий эллар билан алоқаларда бўлиши, илму урфон сарчашмаларига кенг йўл очилиши – буларнинг ҳаммаси, шубҳасиз, жонажон ўлкамиз ҳаётида шундай кулай шарт-шароитларни, омилларни вужудга келтирдики, бунинг натижасида бу минтақадан ўз ёрқин ижоди, улкан илмий салоҳияти билан жаҳон цивилизацияси хазинасига салмоқли ҳисса қўшган кўплаб забардаст олиму до нишманлар, алломалар, мумтоз адабиёт даҳолари етишиб чиқди ва оламга довруғ таратди.

2. Илм-фан равнақи. Ўрта Осиёлик алломаларнинг жаҳон фани ва цивилизацияси хазинасига кўшган ҳиссаси

IX-XII асрларда Мовароуннахрда илм-фан юксалди, ҳозирги замон фанининг кўплаб тармоқлари ва йўналишларига чинакам пойдевор яратилди. Хусусан, математика, алгебра, астрономия, тиббиёт, геология, геодезия, жўрофия, фалсафа сингари дунёвий фанларнинг тамал тоши шу даврда қўйилди.

Оллоҳ назари тёккан муборак юрт заминидан етишиб чиққан Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Абу Бакр Муҳаммад Наршаҳий, Абу Абдулло Хоразмий, Маҳмуд аз-Замаҳшарий, Бурҳониддин Марғиноний каби қомусий билим соҳибларининг илм-фаннынг турли-туман соҳаларидағи бебаҳо илмий ва маънавий мерослари тўла маънода дунёвий аҳамиятга моликдир.

Буюк математик, астроном ва географ олим **Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (783-850)** номи фан тарихида алоҳида ўрин тутади. Олим ўзининг «Ҳисоб ал-жабр ва ал-Муқобала», «Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб», «Куёш соатлари ҳақида рисола», «Астрономик жадваллар» сингари асарлари билан «Алгебра» фанига асос солди. Унинг арифметика рисоласи ҳинд рақамларига асосланган бўлиб, ҳозирги пайтда биз фойдаланаётган ўнлик ҳисоблаш системасининг Европада тарқалишига сабаб бўлди. Алломанинг «ал-Хоразмий» номи «алгоритм» шаклида фанда абадий муҳрланиб қолди. Олимнинг «Китоб сурат ал-арз» номли географияга доир асари шу қадар фундаментал аҳамиятга эгаки, у араб тилида кўплаб географик асарларнинг яратилишига замин яратди. Унинг Шарқ географиясининг отаси деб номланиши ҳам шундан. Хоразмий яратган «Зиж» Оврўпада ҳам, Шарқда ҳам астрономия фанининг ривожланиш йўлларини белгилаб берди. Аллома қаламига мансуб «Китоб ат-тарих» («Тарих китоби») асари Мовароуннахр, Хурросон ва Кичик Осиё ҳалқларининг VIII-IX асрларга оид тарихини тўлақонли ёритишда муҳим қўлланмадир. Ал-Хоразмийнинг араб илмий дунёсининг йирик маркази — Бағдоддаги Маъмун ака-

демиясида ишлаган даврлари унинг истеъодининг энг барқ урган пайти бўлди. У шу академиянинг раҳбари сифатида илм аҳлига ибрат бўлди.

Ўрта Осиёлик буюк алломалар орасида Аҳмад ал-Фарғоний (797-865) номи алоҳида кўзга ташланиб туради. Олимнинг тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний бўлиб, аслида Фарғонанинг Кува шахрида таваллуд топган. Илм йўлида заҳмат чекиб кўп юртларни кезган. Умрининг кўп қисмини хорижий элларда, халифалик марказларида ўтказган. Унинг бутун онгли ҳаёти ва фаолияти фан йўлига бағишиланган. Аҳмад ал-Фарғоний етук астроном, математик ва географ олим сифатида шуҳрат топган. Жуда кўплаб фундаментал асарларнинг муаллифи, Бағдоддаги Байтул Ҳикма (академия)нинг номдор намояндаларидан биридир,

У халифалик пойтахти Бағдодда ёхуд Сурия, Мисрда бўлмасин, ўша жойдаги илм аҳли билан баҳамжиҳат бўлиб, ўша давр фанининг турли етилган долзарб муаммоларини ҳал этишда фаол иштирок этди. Жумладан, унинг Ер шари ҳаритасини тузишдаги, Сурия шимолида, Синжор саҳросида ер меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашдаги ёхуд Мисрнинг қон томири — Нил дарёси суви сатҳини ўлчашдаги улкан хизматлари беназирдир. Ал-Фарғоний илмий салоҳиятининг маҳсули бўлган «Астрономия асослари ҳақида китоб», «Астурлоб ясаш ҳақида китоб», «Ал-Фарғоний жадваллари», «Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола», «Етти иқтимни ҳисоблаш ҳақида», «Ал-Хоразмий «Зиж»ининг назарий қаращларини асослаш» номли китоблари ҳақли равинцида жаҳон фани ҳазинасининг ноёб дурдоналари саналади. Ал-Фарғонийнинг фандаги улкан шуҳрати Шарқу Farbda ҳам бирдек улуғланиб келинади. У Farb олимлари орасида «Алфраганус» номи билан машхур.

Мустақил Ўзбекистон заминида бу аллома номини эъзозлаб, 1998 йилда бу зоти шариф таваллудининг 1200 йиллигини катта шодиёна сифатида нишонлаганимиз тарихий ҳақиқатнинг тикланганлиги бўлди. «Аҳмад ал-Фарғоний, — деб таъкидлаганди И.А.Каримов аллома юбилейи тантаналарида сўзлаган нутқида, — кишилик тарихидаги илк

Уйғониш даврининг энг забардаст ва ёрқин намояндаларидан бири, ўз замонаси фундаментал фани асосчиларидан эди.

Унинг мероси инсониятнинг янги илм чўққиларига кўтарилишига сабабчи бўлди, бутун маърифий дунё олимлари учун дастуруламал бўлиб хизмат қилди¹!

Жаҳон фани равнақига беназир ҳисса қўшган Уйғониш даври даҳолари орасида буюк юртдошимиз Абу Наср Форобий (873-950) сиймоси ёрут юлдуздек фан осмонида чараклаб туради. Ўзининг қомусий билимлари, айниқса, фалсафа соҳасидаги бетимсол хизматлари билан «Ал-Муаллим ас-соний» — «Иккинчи муаллим» (Аристотелдан кейин), «Шарқ Арастуси» номи билан машҳурдир.

Илму урфонга ошуфталик, инсоният баҳту саодати йўлига ўзини баҳшида этишлик Форобий ўз тугилган она юрти — Фароб-Ўтрорни ўсмирлик чоғиданоқ тарқ этиб, ўша давр-нинг энг машҳур илм масканлари ҳисобланган Эрон ва Арабистон шаҳарларига бориб, бир умр илм-фан билан машғул бўлишга ундейди. У табиий ва ижтимоий фанларга оид 160 дан зиёд асарлар яратган. Айниқса, фалсафа илмини ривожлантиришта катта улуш қўшган. Унинг асарларини 2 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Юнон файласуфлари, табиатшуносларининг илмий меросини изоҳлаш, тарғиб қилиш ва ўрганишга бағишлиган асарлар;

2. Фаннинг турли соҳаларига оид асарлар.

Форобийнинг Аристотел (Арасту) асарларини, хусусан «Метафизика», «Этика», «Риторика», «Софистика» сингари шоҳ асарларини чукур илмий шарҳлаш, мазмун-мундарижасини теран ёритиб беришдаги хизматлари беназирдир. ҳатто, Абу Али ибн Синодек буюк даҳо ҳам унинг ўз эътирофича, Арасту «Метафизика»си моҳиятини фақат Форобий талқинида ўрганиб, тушуниб етган экан.

Форобийнинг «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи», «Фалсафага изоҳлар», «Катталарнинг ақли ҳақида сўз», «Ёшларнинг ақли ҳақида китоб», «Жон (руҳ)нинг моҳияти ҳақида рисола», «Инсон аъзолари ҳақида рисола» «Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз», «Мусика ҳақида китоб», «Хаттотлик ҳақида

¹ Каримов И.А. Асарлар Т.7, Т., «Ўзбекистон», 1999, 189 бет.

китоб», «Шеър ва қофиялар ҳақида сўз», «Фозил одамлар шаҳри», «Уруш ва тинч турмуш» сингари асарлари аллома қизиқиши доираси, маънавий оламининг нечоғлиқ кенглиги, бехудудлигидан нишона бериб туради. Шу боисдан бўлса керак, маданий дунё олимлари ҳамма замонларда ҳам улуғ ватандошимиз илмий меросига катта ҳурмат, қизиқиши билдириб, унинг илмий мероси сарчашмаларидан баҳраманд бўлиб келадилар.

Ўрта асрлар даври шароитида Ватанимиз шарафини ўзининг бекиёс дунёвий асарларида улуғлаган, астрономия, физика, математика, геология, геодезия, география, минералогия, тарих сингари фанлар йўналишида мислсиз қашфиётлар қилган қомусий билим соҳибларидан яна бири **Абу Райхон Беруний (973-1048)**дир. Асли Хоразм юртидан бўлган алломанинг бутун ҳаёти тўлалигича илм-фанга багишланган¹.

Унинг қаламига мансуб юзлаб ноёб асарлар ичида бизнинг давримизгача сақланиб, ўз бебаҳо аҳамиятини йўқотмай, бугунги авлод кишилари учун ўрганиш манбаи бўлиб келаётганлари ҳам талайгина. Булар жумласига «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Хоразмнинг машхур кишилари», «Ҳиндистон», «Маъсуд қонуни», «Минералогия», «Сайдона», «Астрологияга кириш», «Астрономия қалити», «Жонни даволовчи қуёш китоби», «Фойдали саволлар ва тўғри жавоблар», «Ибн Сино билан ёзишмалар» сингари тарихий китобларни киритиш мумкин. Беруний асарлари кўп асрлардан буён Шарқу Фарбда кенг тарқаған бўлиб, улар юксак қадр топган. «Ҳиндистон» асари тўғрисида сўз юритган олим В.Р.Розин «Шарқ ва Фарбнинг қадимги ва ўрта асрдаги бутун илмий адабиёти орасида бунга тенг келадиган асар йўқ»¹ — деб баҳо беради. Берунийнинг «Минералогия» асари ҳам ўз замонаси учун Ўрта Осиё, Яқин Шарқ, ҳатто Европода ҳам минералогия сўҳасидаги тенги йўқ асар сифатида эътироф топган. Аллома мероси унинг бугунги мустақил юртида, миннатдор авлодлари нигоҳида, доимий эътиборида, эъзозидадир.

¹ Абу Райхон Берунийнинг замондоши ва сафдоши **Абу Али ибн Сино (980-1037)** ҳам ўз даврининг стук алломаси,

¹ Қаранг: Маънавият юлдузлари. Т., «Мерос», 1999, 95-бет.

фан фидойиси сифатида машхурдир. Бухорои шарифнинг Афшона қишлоғида туғилиб вояга етган ибн Сино 18 ёшлиқ чоғиданоқ эл орасида етук табиб, олим сифатида тан олинган. Унинг довруги сомонийлар саройида ҳам маълум ва машхур бўлган. Тақдир ҳукми уни қаерларда яшашга, умргузоронлик қилишга маҳкум этмасин, у дунёвий илмларни ўрганишдан, уларни чуқур тадқиқ этишдан чарчамади. Ибн Сино асарлари умумий сонининг 450 дан ошиши ҳам бунга гувоҳдир. Бироқ булардан 160 га яқини бизгача етиб'келган, холос. Аллома номини дунёга танитган нарса, бу унинг тиббиёт соҳасидаги мислсиз қашфиётидир. Ибн Синонинг араб тилида яратган 5 жилдли «Тиб қонунлари» асари тиббиётга оид беназир дастуриламалдир. 5 мустақил китобдан иборат бу мажмуани кўздан кечирарканмиз, алломанинг юксак табиблик салоҳиятига, касалликларни аниқлаш, уларни даволаш борасидаги маҳоратига, билим-донлигига тан берамиз. Жумладан, «Тиб қонунлари»нинг иккинчи китобида 800 га яқин дорининг хусусиятлари баён этилганлиги бунинг айни исботидир.

Олимнинг тиббиётта доир 22 жилдан ташкил топган «Китоб уш-шифо» («Шифо китоби») асари ҳам мавжуд. Абу Али ибн Сино фаолиятининг кўп қирралилиги яна шундаки, у илм-фаннынг бошқа соҳаларида ҳам баракали ижод қилган. Унинг «Донишнома», «Инсоф китоби», «Нажот китоби», «Тайр қиссаси», «Саломон ва Ибсол», «Хайй ибн Яқзон» каби фалсафий асарлари, 10 жилдли «Араб тили китоби» бунинг ёрқин ифодасидир.

Тарих илмида беназир бўлган Муҳаммад Наршаҳий (899-959) ўзининг «Бухоро тарихи» («Тарихи Наршаҳий») асари орқали ўз даврининг катта, кўламли масалаларини ўртага кўйиб, уларни ҳаққоний тарзда ёритиб берди. Китобда арабларнинг Ўрта Осиёни забт этиб, кириб келиши, машхур Муқанна қўзғолони, шунингдек, сомонийлар давридаги давлат бошқаруви тизими, пул муносабатлари, солиқ тизими, Бухоронинг ижтимоий-иктисодий ва маданий ҳаётига оид кўплаб қизиқарли маълумотлар акс этган. Бухоро воҳасидаги суғориш тармоқлари тўғрисида, шаҳарсозлик, ободончилик ишлари ҳақида ҳам ноёб материаллар берилганлиги «Бухоро тарихи»нинг қимматли манба эканлигидан далолат беради.

Ўз замонаси олимлари орасида пешқадам саналган, тилшунослик, қонуншунослик, ҳадисшунослик, мантиқ каби соҳаларда нодир асарлар яратган Каффол аш-Шоший (903-976) ижоди ҳам кўп қирралидир. Алломанинг «Одоб ал-қози» («Қозининг феъл-атвори»), «Одоб ал-бахс» («Бахс одоби»), «Ҳусни жадал» («Диалектика гўзаллиги») каби асарлари унга қатта шуҳрат келтирган. У шеърият соҳасида ҳам ўз услуби ва йўлига эга етук ижодкор бўлган.

Кўхна Хоразм диёридан чиқиб, ўзининг бетакрор илмий ижодиёти билан Ўрта Осиё Уйғониш жараёнига жиддий таъсир кўрсата олган нуқтадон олим Маҳмуд аз-Замаҳтирий (1075-1144) номи ҳам фан осмонидаги ёрқин юлдузлардан биридир. Буюк мутафаккир араб грамматикаси, лугатшунослик, адабиёт, аruz илми, жўғрофия, тафсир, ҳадис ва фикҳ (қонуншунослик)ка оид 50 дан зиёд ноёб асарлар муаллифицир. Унинг «Ал-Муфассал», «Муқаддимат ул-адаб», «Асос ал-балоға» («Нотиклик асослари»), «Хутбалар ва вазлар баёнида олтин шодалар», «Эзгулар баҳори ва яхшилар баёни», «Арузда ўлчов (меъзон)», «Ниҳоясига етган масалалар», «Нозик иборалар», «Куръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзларини очиш» каби асарлари бутун Шарқ ва араб дунёсида эътироф топган.

Исмоил Журжоний, Маҳмуд Чагминий, Бурҳониддин ал-Марғиноний каби алломаларимиз яратган илмий-маънавий мерос ҳам Ватанимиз шуҳратини оламга таратди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё ҳудудида юз берган Уйғониш даврида кўшилаб фавқулодда истеъод соҳиблари стишиб чиқдики, улар жаҳон фанининг турли йўналишларида бетакрор каашфиётлар, чинакам мўъжизалар яратдилар. Бу билан улар Ватанимиз шону шарафини юксакларга кўтардилар ҳамда келгуси миннатдор авлодлар учун битмас-туганмас бой мерос қоллирдилар. Шу боисдан ҳам улуғ аждодларимизнинг руҳи, мунаввар сиймоси ҳамиша ҳар биримизнинг жисму жонимизда, меҳримизда намоён бўлиб туради.

3. Бадиий адабиёт ривожи

Ўрта Осиё уйғониш даври маданияти хусусида гап борар экан, бунда унинг муҳим таркибий қисми, ҳалқ даҳо-

си маҳсули бўлган бадиёт ва унинг ажойиб намояндадарининг серқирра ижоди тўғрисида тўхталиб ўтмасдан бўлмайди. Ўлкамизнинг ноёб тарихий — тадрижий тараққиёти тақозоси билан бу даврда бир томондан, расмий тил мақомига айланган араб тилида, иккинчи томондан форс-тожик тилида ва ниҳоят, учинчидан, миллий тил сифатида шаклланиб, ривожланиш сари юз тутган туркий (эски ўзбек) тилида нафис адабий асарлар яратилиб, маънавиятимиз хазинаси бойиб борди. Бу эса минтақамизда муқим яшаган халқлар, элатларнинг катта, бетакрор ютуғи бўлди. Зотан, Юртбошимиз таъкидлаганидек, «Ҳар қандай цивилизация кўйдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фалиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир»¹.

IX-XII асрлар адабий жараёнининг ривожига жиддий ҳисса кўшган, бадиёт сўз қадрини юқсакка кўтарган даҳо адиблар тўғрисида сўз юритганда Аҳмад Юғнакий, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий, Абу Абдулло Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Носир Ҳусрав сингари азиз сиймолар номлари беихтиёр кўз ўнгимизда намоён бўлади. Уларнинг ҳар бирининг мангуликка муҳрланган ҳаётбахш ижоди неча асрлар силсиласидан ўтиб, ҳамон кишилар шуури, қалбига эстетик ҳузур, қувонч бағищлаб, уларни юқсак орзу мақсадлар сари илҳомлантириб келади.

Туркий (эски ўзбек) адабиёт шаклланишининг ilk сарчашмаларида турган ўтмишдош адибларимизнинг йирик намояндаларидан бири Аҳмад Юғнакий (VIII аср)дир.

Асл келиб чиқиши Самарқанд атрофидан бўлган адиб Аҳмаднинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар туҳфаси») асари (484 мисрадан иборат)ни кўздан кечирарканмиз, унда инсон шахсияти, унинг адаби-тарбияси, камолоти билан боғлиқ жуда кўплаб ўткир, долзарб масалаларнинг ўрин олганлигини, уларни тўгри, холис ва эҳтирос билан ёритилганлигини кўрамиз. Адиб Аҳмад билимнинг инсон ҳаётидаги бекиёс ўрнини улуғлаш баробарида одамларни билимли, маърифатли бўлишга даъват этади. Билим эгаси вафот этганда ҳам унинг номи боқий қолади, деб хулосалайди шоир, аммо, билимсиз киши тиригида ҳам ўликдан фарқи йўқдир.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 21-бет.

Шоирнинг фикрича, билим тутанмас бойлиkdir, у факир кишини бой этади, илм аҳлини араб ҳам, ажам ҳам олқишлиди.

«Эски ўзбек адабистининг асосчиларидан саналган Маҳмуд Қошғарий (XI аср) ижоди ҳам Ўрта Осиё Уйғониши даври маданий тараққиётида муҳим ўрин эгаллади. Унинг мероси ўша давр бадиий адабиёти ривожида ҳам, туркий халқларнинг этник таркиби, жүғрофий жойлашиши, уларнинг ранго-ранг урф-одатлари, удумлари, ўзига хос анъаналяри, тўй-маъракалари ва бошқа кўплаб ҳаётий жиҳатларини ўрганиш, илмий тадқиқ этишда ҳам бирдек аҳамият касб этади. Алломадан бизга қадар етиб келган ягона «Девону луғатит турк» («Турк тилининг луғати») асарининг бой мазмуни билан танишиш кишини юқоридаги холосага олиб келади. «Девон»да 7500 дан ортиқ туркий сўз ва ибораларнинг изоҳлари берилган. Дарҳақиқат, туркий халқлар, элатлар яшайдиган кенг худудларни кезиб, ишончли манбалар асосида жонли материаллар тўплаб, ўша ҳалқлар ҳаёти ва тили тўғрисида ноёб қомусий маълумотларни ўз асари орқали кейинги авлодларга армугон этган Маҳмуд Қошғарий номи мангубарҳаётдир.

Маҳмуд Қошғарийга замондош Юсуф Ҳос Ҳожиб (XI аср) ижоди ҳам ўзига хос бадиий сайқали, юксак маҳорати билан ажратиб туради. Адиб номини халқлараро машхур қилган нарса, бу унинг туркий тилда битилган «Қутадгу билиг» («Бахт ва саодатга элтувчи билим») асари. Ушбу китоб туркий халқлар, элатлар ҳаёти ҳақида ёзилган асар бўлиб, унда даврнинг жуда кўп ўта муҳим муаммолари, ахлоқ, одоб ва маърифат масалалари катта маҳорат билан ёритилган,

Бу китобни чинлилар «Адабул мулук», мочинилар — «Ойинул мамлакат», Шарқ эли улуғлари «Зийнатул умаро», эронликлар «Шоҳномаи туркий», туронлилар — «Қутадгу билиг», башқалар «Пандномаи мулук» деб атаганлар.

Юсуф Ҳос Ҳожиб китобининг турли номлар билан тилга олининининг ўзиёқ унинг нечоғлик ҳаммабон, ўқимишли, ибратли асар эканлигидан, унда кўтарилиган ҳаётий масалалар турли элат ва миллатларга мансуб одамлар қалби, дилига яқинлигидан яққол далолатдир.»

Туркий адабиётнинг юксак парвозини Аҳмад Яссавий (1041-1167) ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. У тасаввуф илмида беназир пешво, «Яссавия» тариқатининг асосчиси, чукур маърифий, дунёқарашлик мазмунига эга дурдона асар — «Ҳикматлар»нинг муаллифидир. Алишер Навоий таъбири билан айтганда, «Туркистон мулкининг улуғ Шайх улмашойихи» Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий жуда кўплаб мутасаввуф донишмандларни тарбиялаб вояга етказган, «Яссавия» тариқатининг бир қатор асосий қоидалари (одоблари)га назар ташлар эканмиз, бунда инсонларнинг Оллоҳ висолига етишиш йўлида тинимсиз изланишлари, ҳаётнинг турли-туман синов-синоатларига дош беришлири, ўз эътиқодларида событ, эзгулик, ҳақ, ҳақиқат йўлида ҳамиша саъй-ҳаракатларда бўлишлари кераклигига алоҳида ургу берилғанлиги аён бўлади. Шу боисдан туркий адабиётнинг гўзал намунаси — «Ҳикматлар»да «Яссавия» таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилик, меҳр-шафқат, ўз кўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Оллоҳ таоло висолига етишиш йўлида Инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятлар ифода этилган. Яссавий «Ҳикматлар»ини мутолаа қиласар эканмиз, уларда яхши инсонларга хос аъло сифатлар, фазилатлар улугланса, айни чоғда бадфеъл хулқли кишилар, молу дунёга, бойлика хирс кўйган, очкӯз, очофат кимсалар қаттиқ танқид остига олинади:

Бешак билинг бу дунё барча ҳалқдан ўтаро,
Ишонмагил молингга, бир кун қўлдан кеторо,
Ото, оно, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқлик чўбин от бир кун санго еторо. /

Ўтмишй маънавиятимизнинг буюк бобокалони Аҳмад Яссавий шеърияти ва таълимоти умумбашарий ва чукур ахлоқий, одобий мазмун, моҳият касб этганлигидан ҳам ҳамон миннатдор авлодлар эътиборида ҳамда эъзозидадир.

Ўрта Осиё ҳалқлари Уйғониш даври адабиётини форсийзабон ижодкорлар ижоди билангина кўшиб тасаввур этиш мумкиндир. Бу ўринда Сомонийлар даврининг тенги

йўқ зукко шоири Абу Абдуллоҳ Рудакий (860-941) ижоди алоҳида кўзга ташланиб туради. Гап шундаки, жуда кўп нуфузли манбаларда айтилишича, форс-тожик тилида ижод қилган шоирларнинг бироргаси ҳам унга тенг қеладиган даражада асарлар битолмаганлар. Баъзи олимларнинг фикрича, Рудакий бир миллион уч юз минг мисрагача шеър ^{1,300} ёзган. Бироқ афсуски, шоирнинг бой адабий меросидан бизгача аттиги минг байт шеърий асарлар етиб келган, холос.

Рудакий асарлари, айниқса, унинг рубоийлари шу қадар таъсирчан, оҳангдорки, улар кишилар қалбини ўзига беихтиёр маҳлиё этади. Шоир табиат гўзалликларини жозибали тараннум этиш баробарида одамларни юрт, Ватанинни севишга, унга фарзандлик бурчи билан астойдил хизмат қилишга даъват этади. Унинг рубоийларида ифодаланган теран фалсафий фикрлар, ҳаётий лавҳалар бугунги авлод кишилари учун ҳам ибрат бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Мана бу эҳтиросли сатрларга кўз ташлайлик:

Ҳар киши олмаса ҳаётдан таълим,
Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим.
Кишилар ақдининг чароги билим,
Ёмондан сақланиш яроги билим.

Хулас, Мавлоно Рудакий ижодиети асрлар оша ўз қадркимматини йўқотмай, инсоният аҳлига эстетик завқ бағишилаб келаётган тутанмас сарчашмадир.

Бу давр адабиётининг даҳо санъаткорларидан яна бири **Абулқосим Фирдавсий (940/941-1030)** дир. Уни ёруғ оламга машхур, номини тилларда достон қилган, абадийликка муҳрлаган нарса – бу алломанинг – бетакрор «Шоҳнома» асаридир. Негаки, бу шоҳ асарда Эрон ва Турон халқларининг минг йилликлар қаърига бориб тақаладиган узун кўхнатарихи, туташ тақдир-қисматлари, жанг жадаллари, мислсиз қаҳрамонликлари катта маҳорат билан ифодаланган. 60000 байтдан (унинг минг байти Дақиқий қаламига мансуб) иборат бундай салобатли, йирик эпик асарнинг дунёга келиши Фирдавсийнинг бадиий ижоддаги улкан жасоратидир. Шоир Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эроннинг катта ўтмиший тарихига мурожаат қилиб, унинг қат-қатига яши-

ринган ноёб инжуларни шодага чизиб, халқ оғзаки ижоди дурдоналарини чукур ўрганиб, уларни ўз замонасиинг етилган долзарб масалалари, вазифалари билан уйғуналаштириб, шундай буюк асар яратдики, мана неча асрлардирки, у башарият аҳлининг доимий назарида ва нигоҳида бўлиб келмоқда.

«Шоҳнома» давримиз кишиларида теран инсонпарварлик, юртпарварлик, ватанпарварлик, олижаноблик туйғуларини таркиб топтиришда ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

4. Ислом маданияти. Ўрта Осиёлик машхур ҳадисшунос олимларнинг бебаҳо мероси

IX-XII асрлар даври нафақат дунёвий фанларнинг юксаклаб бориши билан, шу билан бирга исломий маданият ва маънавиятнинг шаклланиб, чукур илдиз отиб бориши, бу соҳада талай етук олиму уламоларнинг етишиб чиқиб, Ватанимиз номи ва шаънини оламаро улуғлаганлиги билан ҳам тавсифланади.

Гап шундаки, араблар истилоси ва ҳукмронлиги Ўрта Осиё халқлари учун аввалда қанчалик ҳалокатли оқибатлар, мислсиз вайронагарчиликлар олиб келган бўлса-да, бироқ шу билан бирга бу юртга ислом дини ҳам кириб келди. Ерли аҳолининг аста-секин ислом динига кириши, одамзод аҳли учун яккаю ягона Оллоҳий таниши, унга, унинг расули (Элчиси) жаноби Мухаммад Алайҳу вассаломга эътиқод боғлаши, итоат этиши, муқаддас китоб — «Куръони Карим»ни қабул қилиши; унинг илоҳий сўзлари, оятларига, тамойилларига амал қилиши — булар пировардида ислом маданиятининг диёризмизда шаклланишига асос бўлди, Ўша даврда Евроосиё, Африканинг катта ҳудудларига ёйилган ислом ва унинг таълимоти туфайли Ўрта Осиё халқлари ўзларининг тор, биқиқ ҳолатидан чиқиб, кенг мусулмон дунёси билан туташдилар. Ўлка аҳолиси араб фани, маданияти, маънавияти билан яқиндан танишиш, улардан баҳраманд бўлиш имкониятларига эга бўлди. Бу ҳол, шубҳасиз, ўлканинг кенг оламга юз тутишига боис бўлди. Бунинг орқасида маҳаллий халқ орасидан жуда кўплаб илм-фанга иштиёқманл ёшларнинг араб ва ажам мамлакатларига бориб диний ва дунёвий билимларни эгалла-

ши, замонанинг ҳар томонлама етук, билимдон, маърифатли олиму уламолари бўлиб этишишларига кенг йўллар очилди. Худди мана шундай кенг уфқлар, имкониятлар кашф этилганлиги боис ҳам улуғ аждодларимиз: Абу Наср Форобий, Аҳмад ал-Фарғоний, Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Маҳмуд аз-Замаҳшарий сингари алломалар жаҳон кезиб, мashaқатлар ила илм ўрганганлар, етук комил инсонлар бўлиб шараф топганлар.

Шу билан биргаликда ўлкага исломнинг кириб келиши ва у билан боғлиқ ҳолда якка худолилик ғоясининг ғалаба қозониши, ягона Оллоҳ номининг эътироф этилиши, ўз навбатида маҳаллий ҳалқлар, элатлар бирлиги, аҳиллиги ва жипслигига сезиларли таъсир кўрсатди. Шунингдек, юксак инсонпарварлик, дўстлик, биродарлик, ўзаро мёҳр-оқибатлик, муруватлик, маънавий поклик, ростгўйлик, бир-бирини қўллаб-кувватлаш туйғулари билан сугорилган «Куръони Карим» оятлари, ғоялари руҳи юрт одамларининг маънавий камолотига катта ижобий таъсир ўтказди.

Миллий истиқбол шарофати туфайли ҳалқларимиз янгидан исломий маданият анъаналари, удумларини тиклаб, ундан тўла-тўқис баҳраманд бўлаётганлиги, ўз бақувват, теран маънавий илдизларимизга туташганлигимиз, улардан руҳий озиқ олаётганлигимиз, шубҳасиз, нур устига аъло нур бўлди. «Ислом дини — деб таъкидлаган эди Юртбошимиз — бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам имон ҳам ахлок, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У куруқ ақидалар йифиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиласидилар ва яхши ўтиларга амал қиласидилар. Мехр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳарат қиласидилар»¹.

Юртимизда исломий маданиятнинг қарор топиб, илдиз отиб бориши баробарида унинг улутвор ғоялари, асл мақсадларини кенг ташвиқ, тарғиб қилиш, айниқса, ҳадис илмини асосли тадқиқ этиш кучайиб бордики, бу борада заминимиздан чикқан бир қатор буюк муҳаддис олимларнинг хизма-

¹ Каримов И.А. Асарлар, З-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1997, 40-бет.

ти катта бўлди. Ҳазрати пайғамбаримиз Мұҳаммад Алайху вассалом номи ва у зоти шарифнинг муборак сўзлари билан боғлиқ «Куръони Карим» оятлари мазмуни, моҳиятини теран тушуниш ва англаб етишга муҳим калит бўлиб хизмат қиласиган ҳадисшунослик илми IX асрда жиддий ривож топди. Бутун мусулмон оламида энг ишончли манбалар деб тан олинган б 6 та ишончли ҳадислар тўплами (ас-сиҳоҳ ас сittа) худди шу даврда яратилди. Улар орасида «Ҳадис илмида амир ал-мўминийн» деган шарафли номга сазовор бўлган Имом Исмоил ал-Бухорий (810-870) номи ёркин кўзга ташланиб туради. Юксак ақл-заковат соҳиби ал-Бухорий Шарқнинг йирик илмий ва маърифий марказларидан бири — Бухорои шарифда туғилиб, жуда эрта ёшлигидан диний билимларни чуқур эгаллайди. 16 ёшлик давридан бошлаб у мусулмон дунёсининг кўплаб шаҳарларни кезиб, ҳадис илмининг сиру асрорларини билиш, уларни тўплаш ва тадқиқ қилиш учун тинимсиз саъй-ҳаракатларда бўлади. Бу ҳакда унинг ўзи: «Миср, Шом, Месопотамияга икки мартағдан, Басрага тўрт марта борганман. Ҳижозда б йил яшаганман, Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча бор борганим ҳисобини билмайман», деган экан.

Имом Бухорий ўз сафарлари давомида турли шаҳарлардаги 90 га яқин устозлардан таълим олган. Айни чорда унинг ўзи ҳам сон-саноқсиз шогирдларга устозлик қилган. Имом Бухорий шогирдлари орасида Исҳоқ ибн Мұҳаммад ар-Рамодий, Мұҳаммад ал-Маснадий, Халаф ибн Кутайба, Абу Исо ат-Термизий, Мұҳаммад ибн Наср ал-Марвозий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал сингари зукко олимлар номи алоҳида ажралиб туради.

Имом Бухорий гўзал инсонийлик сифатларига эга бўлиши билан бирга унинг қувваи хофизаси, хотираси ниҳоятда ўткир бўлган. Манбаларда унинг 600 мингга яқин ҳадисни ёд билганлиги қайд этилган.

Ал-Бухорий кейинги насллар учун ўзидан катта, бой илмий мерос қолдирган. Унинг қаламига мансуб ноёб асарлар рўйхати 20 дан ошади. Бу асарлар орасида «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» асари (У «Саҳиҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам юритилади) ўзининг мукаммаллиги, аҳамиятининг бенихоялиги билан ажралиб туради. Аллома ибн Салоҳнинг таъ-

кидлалича, ал-Бухорийнинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорланадиганлари билан бирга 7275 та, такрорланмайдиган ҳолда эса 4000 ҳадисдан иборат. Энг муҳими шундаки, бу шарафли ишни биринчи бўлиб ал-Бухорий бошлаб берган бўлса, кейинчалик бошқа олимлар унга эргашиб, ҳадислар тўпламини яратганлар.

Алломанинг «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» асари асрлар давомида бутун мусулмон дунёсида юксак қадрланиб, неча бор нашр этилиб, ер юзи мусулмонлари учун дастуриламал кўлланма бўлиб келмоқда. Унинг 1325 йилда кўчирилган 8 жилдан иборат мукаммал нусхаси ҳозирда Истанбул (Туркия)да сақланмоқда. Унинг асарида ифодаланган меҳр-муҳабbat, саҳийлик, очиқ кўнгиллик, катталарга хурмат, етимесирларга мурувват, бева-бечораларга ҳиммат, Ватанга муҳабbat, ҳалојлик, покизаликка даъват этувчи юксак инсоний фазилатлар, олижаноб туйгулар ҳамиша инсонларга маънавий куч, кудрат бағищлаб келган.

Мустақиллик йилларида улуғ бобомизнинг бой илмий мероси ҳалқимизга янгидан тўла насиб эта бошлади. Унинг асарлари, шу жумладан, «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» асари (4 жилда) она тилимизда ilk бор нашр этилди. 1998 йил октябрiddа эса аллома таваллудининг 1225 йиллиги кенг нишонланди. Ал-Бухорий хоки-пойи дағн этилган Самарқанд яқинидаги Ҳартанг қишлоғида эса унга бағищлаб ёдгорлик мажмua барпо этилди. Имом Бухорий юбилейи маросимидағи нутқида Президентимиз И.А.Каримов аллома сиймосини търифлаб шундай деганди: «Буюқ ватандошимиз башариятга тенгсиз маънавий мерос қолдириб кетди. Бу мероснинг гултожи — энг ишончли ҳадислар тўплами — «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» ислом динида Куръони Каримдан кейин эъзозланадиган иккинчи манбадир. Бутун дунё мусулмонларининг эътиқодига кўра, у башарият томонидан битилган китобларнинг энг улуғидир.

‘ Мана, ўн икки асрdirки, бу китоб миллионлаб инсонлар қалбини имон нури билан мунаvvар этиб, ҳақ ва эзгулик йўлига чорлаб келмоқда’¹. Имом ал-Бухорийнинг замондоши ва шогирди, ўз даврининг машҳур алломаси —

¹ Каримов И.А. Асарлар, Т.7, Т., «Ўзбекистон». 1999. 185-бет

Абу Исо Мұхаммад ат-Термизий (824-892) ҳам ҳадисшүнослик илмини юксак босқычға күтарған ёрқин сиймолардандир. Ўрта асрлар даврининг йирик маданий марказларидан саналған Термиз шаҳри атрофида (Буғ қишлоғида – ҳозирги Шеробод тумани) таваллуд топған бўлғуси аллома ўз она юртида дастлабки маълумотни олганидан сўнг Ўрта Осиёning Урганч, Бухоро, Самарқанд каби шаҳарларида билимини такомиллаштиради, Бундан ҳам етарли қаноат ҳосил қылмаган, ҳамиша илмга чанқоқ ат-Термизий Шарқ мамлакатларига саёҳатга чиқади. Шу тариқа, у узоқ йиллар Ироқда, Исфаҳон, Хурросон, Макка, Мадина сингари шаҳарларда яшаб, илм-фанинг турли соҳаларидан – илм алқироат, илм ал-баён, фикҳ, тарих ва айниқса, ҳадис илмидан ўша замоннинг йирик устози бузрукларидан таълим олади. Айни пайтда ат-Термизийнинг ўзи ҳам юзлаб шогирдларга меҳрибон устоз бўлиб, уларнинг ҳадис илмининг билимдонлари сифатида шуҳрат топишларига катта ҳомийлик кўрсатган.

Ат-Термизийдан бизгача катта илмий мерос стиб келган. Унинг асосий асарлари сирасига «Ал-Жомиъ» («Жамловчи»), «Ал-илал фи-л-ҳадийс» («Ҳадислардаги оғишмалар»), «Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал» («Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола»), «Ат-тарих» («Тарих»), кабиларни нисбат бериш мумкин.

Ат-Термизийнинг сара асарларидан «Ал-жомиъ» асари ҳадис илми бобида 6 та ишончли тўпламлардан бири сифатида ниҳоятда ноёб асар ҳисобланади. Унинг яна бир машҳур асари «Аш-шамоил ан-набавия» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари») бўлиб, бу асар пайғамбаримиз Мұхаммад Алайху вассаломнинг шахсий ҳаётлари, у зотнинг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 та ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган. Мазкур асар мустақиллигимиз шарофати билан 1991 йилда «Шамоили Мұхаммадийя» номи билан Тошкентда ўзбек тилида биринчи бор кўп нусхада чоп этилди.

Шундай қилиб, хур, озод юртимиз кишилари Абу Исо ат-Термизий сингари буюк ўтмишдошларимиз сиймосини ўзларига янгидан кашф қилиб, уларнинг бебаҳо мероси дуру-жавоҳирларидан тобора тўлароқ баҳраманд бўлиб бормоқдалар.

Синов саволлари

1. Ўрта Осиё халқдарининг уйғониш даври маданияти деганда нималарни тушунсиз?
2. IX-XII асрларда моддий ва маънавий маданиятнинг ўсишига қандай тарихий шарт-шароитлар сабаб бўлган?
3. Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий ва Аҳмад ал-Фарғонийнинг жаҳоншумул кашфиётлари ҳақида сўзлаб беринг.
4. Абу Райхон Беруний ва Абу Али ибн Синонинг фан тараққиётидаги буюк хизматлари тўғрисида сизнинг таассуротларингиз?
5. Қайси олимлар ижтимоий фанлар равнақига катта ҳисса қўшган?
6. Ўрта Осиёда ислом маданиятининг таркиб топиш жараёни қай тарзда кечди?
7. Ўрта Осиё замини қайси маънода ҳадис илми яратилиши ва юксак ривожининг асосий ватани саналади?
8. Имом ал-Бухорий ва Имом ат-Термизийлар қандай асарлари билан ҳадисшунослик илми ривожига ҳисса қўшган?
9. Туркий (эски ўзбек) адабиётнинг вужудга келиш жараёни қандай тарихий вазиятда кечди?
10. Ўзбек бадиий адабиёти тараққиётida Аҳмад Юғнакий исходи қандай ўрин тутади?
11. Маҳмуд Қошғарий ва унинг «Девони лугати турк» асарининг туркий адабиётнинг вужудга келиши ва юксалишидаги ўрни ва ролини тушунтириб беринг.
12. Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий исходларининг умумбашарий моҳияти ҳақида нималар дея оласиз?
13. Рудакий ва Фирдавсий исходининг умумбашарий аҳамиятини билдишими?

VII Боб. МОВАРОУННАХР МҮГУЛЛАР ИСТИЛОСИ ВА ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА

1. Чингизхон бошчилигига мүгулларнинг Мовароуннахрга босқини. Озодлик кураши. Жалолиддин Мангуберди

Ўз довюраклиги, устакорлиги, маккорлиги билан машхур бўлган Темучин (1155-1227) XII асрнинг охирларига келиб нафақат мүгулларнинг кўп сонли уруғ-қабилаларини, шу билан бирга улар билан ёнма-ён, кўшни яшаб келган кўплаб туркий элатлар; чунончи, жалоирлар, ойратлар, қараитлар, найманлар, қорахитойлар, қирғизлар, уйғурлар, қорлуқлар ва бошқаларни ҳам бирин-кетин бўйсундириб, кучли давлатга асос солди. Бу давлат ҳарбийлашган тизимга асосланганлиги билан ажралиб турарди. Кўшинларга: ўн жангчига бир бошлиқ – ўн боши, шунинг-дек, юз боши, минг боши ва туманбошилар бошчилик қиласади. Туман деганда ўн минглик қўшингина эмас, балки шу кўшин сафини тўлдириши керак бўлган бутун бир туман, яъни беш-ўн минг ўтовли ёки 50 мингга яқин аҳолини жамлаган ҳудуд назарда тутиларди. Ҳар бир шундай туман тепасига тайин қилинган туманбоши фақат ўн минг жангчининг қўмондони бўлибгина қолмай, айни замонда ўз тасарруфидаги минглаб фуқароларнинг тақдирини ҳам ҳал этувчи ҳокими мутлақ ҳисобланарди. Мазкур тумандаги барча судлов, жиноий жавобгарлик ва фуқаролик ишлари ҳам тўлалигича унинг тасарруфида бўлган.

Темучин олий ҳокимият муруватларини ўзининг ўғиллари ва энг яқин кишиларига топширади. Жумладан, унинг яқин сафдошларидан Субитой, Хубилой, Жебе, фарзандлари: Жўжихон, Чигатой, Ўқтой, Тўлуйхонлар биринчи бўлиб туман соҳиблари бўлганлар.

Темучиннинг мүгулларнинг улуғ ҳоқони сифатидаги ўрни ва мавқеини ҳар жиҳатдан мустаҳкамлаш, бунга қонуний тус беришда 1205 йили пойтахт Коракурумда бўлиб ўтган Умуммўғул қурутойи алоҳида аҳамиятга молик

бўлди. Курултойда Темучин барча мўғул-татар хонларининг улуғ хони (қоони) деб эълон қилинди ва унга Чингизхон лақаби берилди. (Чингизхон лақаби турли муаллифлар томонидан турлича, чунончи, «кучли», «қудратли», «тоза» ёки дengизлар (Денгизхон), океанлар ҳукмдори ва ҳоказо маъноларда талқин қилиниб келинади). Курултой томонидан қабул қилинган «Ясо» хужжати (мўғуллар давлатининг асосий қонунлари мажмуаси) улуғ хон ҳокимиятини яна-да мустаҳкамлади. «Ясо» мўғул жамиятидаги мулкий тенг-сизликнинг ифодаси сифатида кўзга яққол ташланади. У янги пайдо бўлган ҳукмрон табақа-тархонларга катта имтиёзлар берилишини кўзда тутарди.

Чингизхон улуғ хоқон деб эълон қилинган биринчи кунда ёқ ўзининг энг яқин кишиларидан 95 нафарини баҳодур, мингбошилар этиб таййнлайди ва бир неча минг кишига тархонлик ёрлиқлари берилади. Чингизхон айни пайдада 10 та олий ҳокимият лавозимларини таъсис этади ва 150 кишидан иборат шахсий гвардия ҳамда мингта «довюрак» жангчилардан таркиб топган шахсий дружина тузади (кейинчалик унинг сони 10 минг кишига етказилади). Бутун мамлакатда кучли темир интизом, қаттиққўл тартиб ўрнатилиб, жанговар ҳарбий сафарбарлик ишлари авж олдириб борилдики, бу ҳол Чингизхонинг хорижий элларни забт этишдан иборат ўз олдига кўйган ёвуз, агрессив мақсадларини тез орада амалга оширишга имкон яратади.

Шу тариқа, XIII аср бошларига келиб Чингизхон етакчилигига кучли давлат вужудга келди. Эндиликда Чингизхон қўшни давлатлар ва хонликларни босиб олиш учун истилочилик юришларини бошлайди. Агар 1206 йилга қадар бепоён Fўби сахросидаги қавм-қабилалар итоатга келтирилган бўлса, 1206-1211 йиллар давомида Сибир ва Шарқий Туркистон халқлари (бурят, ёкут, ойрат, қирғиз ва уйғулар) бўйсиндирилади. Мўғул саркардаси Хубилой Еттисувнинг шимолий ҳудудларини ишғол этиб, бевосита Хоразмшоҳлар давлати чегараларига яқинлашиб боради. 1211 йилда уйғуллар ери истило этилгач, Чингизхон Хитойга ҳужум бошлайди. 1215 йил бошларига келиб Шимолий Хитой пойтахти Пекин ишғол этилади. 1217 йилда Хуанхэ дарёсининг шимолидаги барча ерлар мўғуллар тасарруфига

үтади. 1218 йилга келиб эса Еттисув ҳудудининг қолган қисми ҳам мўгулларга тобе бўлади. Эндиликда Чингизхоннинг асосий бош мақсади унинг жаҳонга хукмрон бўлишига катта тўғоноқ бўлиб турган буюк Хоразмшоҳлар қўшинини тормор қелтириб, унинг ерларини ўз қўл остига киритиш эди.

Бу даврда Хоразмшоҳлар салтанатининг ички ижтимоий-сиёсий ҳаёти ғоятда мурракаб, зиддиятли кечётган эди. У ташқаридан улутвор, кенг ҳудудларга ёйилган, қудратли салтанат тарзида кўринса-да ва унинг хукмдори Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзини «Искандари соний», «Худонинг ердаги сояси» деб билса-да, ҳақиқатда эса Хоразмшоҳлар сулоласи ичдан ғамирилишга, таназзулликка юз тутган эди. Аввало, олий ҳокимият бошқарувидаги чукур ихтилофлар мавжуд эди. Бир томондан, Муҳаммад юргизаётган расмий сиёсатга нисбатан унинг онаси Туркон Хотун ва унинг қавмларидан иборат нуфузли сиёсий кучлари доимий мухолифатчилик муносабатида бўлиб келмоқда эди. Иккинчи томондан, маҳаллий ҳудудлар беклари ва ҳокимлари марказий ҳокимият билан ҳисоблашмай, ўзбошимчалик қиласар, ҳалқка ҳаддан зиёд жабр-зулм ўтказарди. Бу даврда Хоразмшоҳлар давлати олий девонида ҳам, маҳаллий ҳокимлар, амалдорлар ўртасида ҳам порахўрлик, хоинлик, сотқинлик ҳолатлари авж олиб бораётганлиги сир эмасди. Учинчидан, ҳалқнинг ҳокимиядан норозилиги қўплаб галаёнларни келтириб чиқармоқда эди. Бундай қалтис вазият, шубҳасиз, мамлакат бирлигига рахна солаётган, уни тобора заифлаштираётган эди.

Бунинг устига Муҳаммад Хоразмшоҳнинг халифалик ҳудудларини қўлга киритиш даъвоси билан 1217 йилда Бағдод сари қўшин торгиши ҳам халифаликдаги ҳукмдорларни қаҳру ғазабга келтирғанди. Ҳатто, халифа ан-Носир Чингизхонга элчилар орқали маҳсуснома йўллаб, ундан ёрдам сўрайди, мўгул қўшинларини Мовароуннаҳр мулкларига бостириб киришига ҳам ишора қилиган эди.

Чингизхон қўшни давлатдаги бу хил сири-синоатлардан тўла хабардор эди. У Хоразм давлатидан Мўгулистанга қатнайдиган бир гурӯҳ иирик савдогарлардан иборат ўз жосуслик маҳкамасини ташкил қилиб, улар хизматидан фойдаланиб келарди. Маҳмуд Яловач, Ҳасан Ҳожа, Юсуф Ўтрорий

сингари кишилар шулар жумласидан эди. Шу боис Чингизхон ва унинг ўрдаси Хоразмшоҳлар давлатида кечётган барча зиддиятли воқсалардан, унинг заиф нуқталаридан хабардор эди. Чингизхон барча воситаларни ишга солиб, керак бўлса шуҳратпаст шоҳ Муҳаммадни тинчлантириб, амалда Мовороуннахр устига юришга пухта ҳозирлик кўради. Айни чоғда урушга баҳона излаш ҳаракатида бўлади. Худди шундай кулай баҳона 1218 йилда содир бўлди. Шу йили Чингизхон амри билан Хоразм давлатига 500 туяда қимматбаҳо совғалар, тилло-кумуш бисотлар, савдо моллари ортилган, асосий таркиби мусулмон савдогарларидан иборат 450 кишилик карвон юборилди. Бироқ карвон Ўтрорга келиб кўниши биланоқ, Хоразмшоҳнинг маҳсус топшириғи билан Ўтрор ҳокими уни йўқ қилишга буйруқ беради. Шу тариқа, карвон бутунлай таланиб, қирғин қилинади. Чингизхон учун энди Мовороуннахрга бостириб кириш фурсати етган эди. Бу вақтта келиб Чингизхон ва унинг лашкарбошилари тасарруфидага 60 тумани (яъни 600 минг нафарли) жанговор қўшин тайёр ҳолга келтириб кўйилганди.

Чингизхон қўшинининг хужуми хавфи яқинлашиб келётганлигини Муҳаммад Хоразмшоҳ ва унинг аркони давлати ҳам яхши биларди. Шоҳ муайян ҳарбий тайёргарликлар кўриш, шаҳарларнинг мудофаа истеҳкомларини мустаҳкамлаш, қўшинлар сафини кўпайтириш ҳаракатида бўлади. Бироқ асосий ҳарбий стратегик масалаларда у ўта нўноқдик, нодонлик ва калтабинлик қилди. У ўзининг саркарда ўғли Жалолиддин, Ҳўжанд ҳокими, довюрак баҳодир Темур Малик сингари етук кишиларнинг ҳарбий кучларни асосий нуқталарда тўплаб, душманга ҳал қилувчи зарбалар бериш кераклиги тўғрисидаги тўғри, доно маслаҳатларининг аҳамиятини тушунмади, уларга қулоқ солмади. Султон ўз қўшинларини турти шаҳарларда алоҳида-алоҳида жойлаштиришдан иборат хато тактикани қўллади. Чингизхоннинг сон-саноқсиз қўшинлари мамлакатга бостириб кира бошлагач, Хоразмшоҳ ўз тинчи, ҳаловатини кўзлаб, мамлакат тақдирини ўз ҳолига ташлаб, яқин хешу акраболари билан жанубга томон силжиши (қочиши) ҳам хоинлик бўлди. Бундай ҳолат тез орада бутун мамлакат учун фожиали оқибатларга олиб келди, юрт ҳимоячилари тақдири, руҳия-

тида ўчмас, асоратли из қолдирди. Халқнинг соғлом, ватан-парвар кучлари эса юргуларининг бундай иккиланиши, хиёнатига қарамай, мүкқадас она заминни кўкрак кериб ҳимоя қилиш, босқинчиларга қарши қаҳрамонларча курашга ташландилар. Бу мислсиз жанг жадалларда уларнинг қанча-қанчаси ўзларини юргулодилини учун курбон қилдилар.

Мўгулларнинг биринчи ҳужумига дучор бўлган ҳудуд Ўтрор шахри бўлди. Чингизхон ва унинг лашкарларининг ўтрорликлардан алоҳида ўчи борлиги аввалдан маълум. Негакй, Чингиз юборган савдо карвони ҳудди шу ерда саронжом қилинганилиги уларнинг ёдидан кўтарилимаганди. Чигатой ва Ўқтойнинг сон-саноқсиз кучлари шаҳар қалъаларига босқин уюштирган кезларда ўтрорликлар уларга қарши мардонавор жанг қилдилар, қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Шаҳар аҳолиси Фоирхон (Иналчук) ва Корачор баҳодирлар стакчилигига тенгсиз душман билан узоқ вақт жон бериди; жон олишдилар. Шаҳар мудофааси 5 ойдан зиёд давом этди. Халқ қаршилиги мислсиз бўлди. Бироқ шаҳар душман томонидан эгалланди.

Мирзо Улугбекнинг «Тўргулус тарихи» китобида тъкидланганидек: «... Ўтрорнинг бутун аҳолисини саҳрого ҳайдаб чиқдилар ва қатл қилдилар. Ўтрор хисорини қўлга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, раъият ва хунармандларнинг баъзиларини ҳибсга олдилар, баъзиларни эса қул қилиб ҳайдадилар».

Мўгул босқинчилари Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудларида ҳам кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ёвузликларни соҳидир этдилар. Бунинг яққол ифодасини уларнинг гуллабяшнаган Бухоро, Самарқанд, Хўжанд сингари шаҳарлар ва уларнинг аҳолисига нисбатан қилган беҳад ёвузликлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Чингиз кўшини 1220 йилнинг ilk баҳорида мусулмон Шарқининг йирик ислом марказларидан саналган Бухоро устига бало-қазодек ёпирилиб келади. Бухоро ҳалқи бир неча кун давомида душманга матонат билан қаршилик кўрсатади. Бу эса Чингизхонни дарғазаб этади. Натижада у шаҳарни яксон қилиш, бойлигини талаш, ҳалқини қирғин қилишга буйруқ беради. Бухоро қамали 12 кечаю-кундуз давом этди. Мўгуллар ёндирилган, кули кўкка совурилган шаҳарни эгаллагач,

кўнгилларига сиққан номаъкулчиликларни амалга оширидилар, шаҳар ҳимоячилари бутунлай қириб ташланди.

Чингизхон галалари Хоразмшоҳ давлатининг энг йирик ва обод шаҳарларидан бири – Самарқандни кўлга киритиш учун ҳам барча маккорона тадбирларни кўлладилар. 100 мингдан зиёд сара кўшинлар тўпланган, мустаҳкам истеҳкомлар барпо қилинган нуқталарга ўз кучларини ташлаб кўрди, атроф жойларни олдин босиб олиб, шаҳарни ташки дунёдан ажратишга ҳаракат этди ёхуд бошқа баҳодирлар кўшинидан кўшимча кучлар чорлаб, бу жойга сон-саноқсиз жанговар лашкар тўплашга муваффақ бўлди. Шу тариқа, уч кунлик қаттиқ жангдан сўнг Чингизхон кўшини шаҳарга ёриб кириш ва уни бутунлай ўзига бўйсундиришга эришади.

Мўғул истилочиларига қарши улуғ аждодларимизнинг қаҳрамонона курашида Хўжанд ҳимоячилари кўрсатган фавқулотда жасорат ҳам алоҳида ўрин тутади. Темур Малик бошчилигидаги мудофаа кучлари қарийб 5 ой давомида кўксиларини қалқон этиб, ёвуз душман ҳамласини даф этиб, беҳисоб қурбонлар бериб ўз юртини ҳимоя қилдилар, иложсиз қолган пайтдагина олов ичидан ёнаётган шаҳар қалъасини тарқ этдилар. Шунда ҳам Темур Малик бир қисм довюрак, кўрқмас жангчилари билан Сирдарёга йўналиб, маҳсус оролда жойлашиб, душман билан мардларча олишади. Ниҳоят, улар маҳсус кемаларда мўгуллар хужумига бардош бериб, йўл-йўлакай жанг қилиб, Хоразм сари ҳаркатланадилар. Халқ қаҳрамони Темур Маликнинг бундан кейинги ватанпарварлик фаолияти Хоразм ва она юртнинг бошқа худудларини ҳимоя қилувчилар сафида давом этди.

Мамлакатнинг Бухоро, Самарқанд, Хўжанд сингари ҳаётий марказларининг кўлдан кетиши Хоразмшоҳ ва унинг аркони давлатини шу қадар ларзага солдики, бунинг натижасида хукмдор ўз салтанатининг жанубий-ғарбий худудларига томон чекиниб борди. Ўзининг калтабин сиёсати, қатъиятсизлиги, кўрқоқлиги орқасида кечаги «кудратли» хукмдор эндилика ожизу нотавон бир кимсаға айланиб қолди. Иложсиз қолган шоҳ охири Каспий денизиндаги Ашура оролига қочади. Ўша ерда катта ўғли Жалолиддинни таҳт вориси этиб тайинлаб, 1220 йилнинг декабрида хору-зорликда бандаликни бажо этади. Унинг бошқа ўғиллари: Озлоқшоҳ ва Оқшоҳ-

лар ҳам мўғуллар томонидан асир олиниб, қийнаб ўлдирилади. Подшоҳ билан кўп йиллар мухолафатчилик қилиб, мамлакатнинг парокандаликка, чуқур зиддиятларга йўли-кишига сабабчи бўлган, ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган, салтанат ичидаги салтанат Курган Туркон Хотун қисмати ҳам охир-оқибат фожиали якун топди. У ҳам мўғуллар томонидан асир олиниб, беҳисоб молу дунёси таланиб, ўзи Мўгулистонга ҳайдаб кетилади. Тарихий манбаларда Туркон Хотуннинг Чингизхон хотинларидан бирига чўри сифатида тортиқ қилингани айтилади.

Хоразм пойтахти Гурганч мудофааси ҳам мўғуллар истилоси тарихининг алоҳида бир фожиали саҳифаси бўлган десак хато бўлмайди. Гурганч қамали 7 ой давом этди, ҳадсиз-ҳисобсиз қурбонлар берилди. Шаҳар эгаллангач, мўғулларнинг бу ерда содир этган мислсиз ёвузликларини баён этишга қалам ожизлик қиласи. Барча эркаклар, болалар қиличдан ўтказилади. Хотин-қизлар қип-яланғоч қилиниб, бир-бири билан уришишга мажбур этилади, сўнгра мўғул жангчилари танловига берилади, қолганлари қириб ташланади. Ҳеч кимга шафқат кўрсатилмайди. Шаҳарнинг ўзини ер билан баробар қилиш учун Аму тўрони очиб юборилиб, Гурганч сув остида қолади. Шаҳардаги узоқ асрли маънавият дурдоналари, қимматли қўлёзмалар, китоблар сакланиб келган кутубхоналар, барча асори-атиқалар ер билан яксон этилади.

Мовароуннаҳрнинг асосий шаҳарларини босиб олган, беҳисоб бойликларга эга бўлган, ўз ғалабаларидан гуурланган мўғуллар 1221 йил давомида Хуросон ўлкаси ҳудуллари томон ҳужум бошлаб, бирин-кетин Балх, Термиз, Марв, Нишопур, Ҳирот, Мозандарон сингари бой шаҳарлар, қалъаларни босиб олдилар. Бироқ шуни айтиш жоизки, мўғул босқинчилари Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини осонликча қўлга киритган эмаслар. Улар бу ерларда маҳаллий ҳалқ ва унинг кўркув билмас, шерюрак фарзандларининг тилларда достон бўлгулик мардлик жасоратларига дуч келдилар, катта талофатлар бердилар. Шу ўринда Хоразмшоҳнинг тўнгич ўели, жасур лашкарбоши Жалолиддин Мангуберди фаолиятига тўхталиб ўтмоқлик жоиздир. У мўғуллар истилоси бошланган кунданоқ доимо юрт ҳимоячилари томонида турди, уларга раҳнамо бўлди. Она Ватанига бўлган чексиз

мехр ҳисси, фарзандлик бурчи уни шу қадар элга машхур қылдики, ҳатто унинг номини эшиштган Чингизхоннинг ҳам сочи тик бўлиб, юзи тундлашар, уни қўлга тушириш ёхуд жисмонан йўқ қилиш чора-тадбирларини изларди. Жалолиддин ўзининг ботир жангчилари билан ўн йиллар давомида ҳали Мовароуннаҳр, ҳали Афғон ва Ҳинд, ҳали Эрон ёки Кавказ орти ҳудудларида пайдо бўлар, янгидан ҳалқ лашкарларини жамлаб, мўғул босқинчилари зулми ва ҳукмронлигига қарши тиним билмай жанг қиласарди, ҳалқ эрки, озодлиги ва хурлиги йўлида сабот билан курашарди.

Айниқса, шу ўринда унинг Чингизхоннинг катта қўшини билан Синд дарёси қирғокларида юз берган тенгсиз жангдаги мислсиз жасоратини келтириб ўтиш жоизки, бунга мўғул ҳукмдорининг ўзи ҳам тан бериб, лол қолган эди. Бу ҳаёт-мамот жангидаги Хоразм баҳодири, унинг йигитлари арслонлардек жон бериб, жон оларди. «Қайси томонга от чоптирмасин, тупроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг ўғли кўрса эди, у султон Жалол (уддин) нинг кўлинин ўпган бўларди»¹.

Аммо, Чингизхон лашкари ҳисобсиз эди. Унинг жангмайдонидаги асосий кучлари пароканда ҳолига тушиб қолганди. Бироқ пистирмадаги 10 минг нафар сара лашкар жанг оқибатини Чингизхон фойдасига ҳал қиласади. Ночор, тант аҳволга тушиб қолган Жалолиддин қора тўриқ отига мениб, сўнгти бор мўғулларга ҳамла қилиб, сўнг от жиловини ортга тортади.

Совутини елкасидан ташлаб, отига қамчи босади ва баландликдаги қоядан ўзини Синд дарёсига отади. Жалолиддин баҳайбат дарё тўлқинларини щиддат билан кесиб ўтиб нариги соҳилга ўтиб олади. Унинг етти жангчиси ҳам бунга муваффақ бўлишади.

Бу гаройиб манзарани ўз кўзи билан кузатиб турган Чингизхон ҳайратдан танг қолиб, ўғилларига қаратса шундай деган экан: «Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилмаган. У сахрова шер каби ғолиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким такдир билан, ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг

¹ Мирзо Улуғбек. Тўргулус тарихи. Т., Чўлпон, 1994, 182-бет.

додини берди. Қазойи қадар қаршисида қудрат күлини (мардана) очди. Мардлик билан ундан (қазо) кутулиб бўлмайди. Нима қиисин-қилмасин бу улуг худо ишидир»¹.

Жалолиддин гоҳ зафар кучди, гоҳ мағлубият аламини тортди, бироқ кучли душман олдида бош эгиб, мағлуб бўлмади. Лекин не кўргиликки, Жалолиддин Мангубердининг азиз умри ёвлар билан жанг майдонида, яккама-якка олишувда эмас, балки бир аламзада қурднинг бандоғоҳ тифидан ҳазон бўлди. Бу мудҳиш воқеа 1231 йилнинг 17-20 августларида Озарбайжон ҳудудларида содир этилди.

Жалолиддиннинг эл, улус, ватан озодлиги ва мустақиллиги йўлидаги фидойилиги, мислсиз жасорати мангаликка дахлдордир. Истиқтол нашидасини сураётган мустақил Ўзбекистонда улут аждодлар руҳининг эъзозланаётгани, жумладан, Жалолиддин Мангуберди кутлуг таввалиудининг 800 йиллик юбилейи умуммамтакат миқёсида кенг нишонланганлиги ҳам бунинг яққол ифодасидир.

Шундай қилиб, мўғул истилочилари қисқа давр ичида гоҳ беадад қирғинликлар келтириш, гоҳ маҳаллий халқлар орасида ғулгула, ҳавф-хатар солиш ёҳуд улар орасидаги хиёнаткор, сотқин унсурларни ишга солиш орқасида Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини эгаллаб, бу ҳудудларга мислсиз моддий ва маънавий зарар етказиб, ўз хукмонлигини ўрнатишга муваффақ бўлдилар. Кечагина гуллабяшнаган водийлар, ям-яшил, обод қишлоқлар, сув иншотлари, тўғонлар яксон этилди, экин майдонлари сувсизликдан қовжираб қолди. Буюк ипак йўлиниң шуҳрати сўнди, шаҳарлар ҳаёти файзсиз бўлиб қолди. Ҳалқнинг кўп асрлик маънавий бисоти, ноёб асори атиқалари, қадриятлари оёқ ости қилинди.

2. Чигатой улусининг ташкил этилиши, унинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти

Чингизхон ўз хукмонлигининг сўнги давларига келиб, ўз кўл остига киритган барча ҳудудларни авлодлари ўртасида тақсим қиласди. Чунончи, Иртиш дарёсининг нари-

¹ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Т., 183-184 бетлар.

ги томонидан то «мұғуллар отининг туғи етган жойгача» бўлган ерлар, Сирдарёнинг қуий оқими ва Хоразмнинг шимолий-ғарбий қисмлари түнгич ўғли Жўжига берилди. Қашқар, Еттисув ва Мовароуннаҳр ерлари Чингизнинг иккинчи ўғли Чигатойга берилди. Кейинроқ Бароқхон (1266-1271) даврида Чигатойлар хукмронлиги ҳозирги Шимолий Афғон худудларигача ёйилди. Чигатой ўрдаси (хўши) Или дарёси бўйида эди. Учинчи ўғил Ўғадой (Ўқтой)га эса Ғарбий Мўғулистон ва унга туташ ўлкалар ажратилди. Кенжа ўғил – Тўлуйхонга ота улуси – Ханка-Мўгулистон, яъни шимолий Мўғулистон мерос қилиб берилди. Кейинчалик Чингизхоннинг жаҳонгирлик юришларини давом эттириб, Шарқий Европанинг катта қисмини босиб олиб, Олтин Ўрдага асос солган унинг набираси Ботухон хукмронлиги даврида (1227-1255 й.) Мовароуннаҳрнинг қатор худудлари, чунончи, Хоразм шимоли, Сирдарё қуий этаклари ҳам унинг таъсирида бўлган. Чигатой авлодларидан Олғуй (1261-1266), Бароқхон (1266-1271) даврларига келибгина Чигатой улуси (Мовароуннаҳр ерлари) Олгин Ўрда таъсиридан ҳоли бўлишга муваффақ бўлади.

Шундай қилиб, Чингизхон авлодлари ўртасидаги меросий бўлиниш натижасида Мовароуннаҳр асосан Чигатой ва унинг ворисларига ўтиб, у Чигатой улуси номи билан атала бошлади. Эндиликда Мўғул хукмдорлари Мовароуннаҳр ўлкасини бошқаришга киришар эканлар, улар қандай қилиб бўлмасин, унинг халқини янада итоатга келтириш, бу ердан мўгул зодагонлари учун кўпроқ солик ва ўлпонлар ўндириш, қўшимча мажбуриятлар юклаш ҳаракатида бўладилар. Қизифи шундаки, мўғуллар Мовароуннаҳрни идора этишда бу ерлик жуда кўплаб сотқин, хоин кимсалар хизматидан устамонлик билан фойдаландилар. Шу ўринда Маҳмуд Яловач, Бадриддин Амид, Ҳасан Ҳожа, Али Ҳўжа, Юсуф Ўтрорий, Кутбиддин Ҳабаш Амид сингари мўгул ҳукмдорлари билан яқиндан ҳамкорлик қилган маҳаллий амалдорлар исмларини келтириб ўтиш жоиздир. Шу боисдан ҳам улуғ қоси Ўғадой (1227-1241) ва Мовароуннаҳр ҳукмдори Чигатой (1127-1241) даврида бу худуд улар томонидан маҳаллий йирик савдогар, дипломат, сотқинлик эвазига мўғуллар ишончини қозонган Маҳмуд Яловач тасарруфига берилгани тасодифий эмасдир. У қоин номи-

дан раиятни бошқаради. Унинг қароргоҳи (пойтахти) Хўжанд эди. Ҳарбий ҳокимият, аҳолини рўйхатдан ўтказиш, солиқ йифиш ишлари дорухачи ва тамғач деб аталувчи мўғул амалдорлари қўлида бўлади. Мўғул босқоқлари ихтиёридаги кўп сонли жангчилар Маҳмуд измига бўйсундирилган. Аҳолидан марказий ҳокимият хазинаси учун қўйидаги солиқлар ундирилган:

1. Калон ёки ер солиғи. Дехқон ернинг шароитига ва сифатига қараб ҳосилнинг ўндан бирини тўлаган. Олий манрабдорлар ундан холи бўлганлар.

2. Кўпчўр ва шулси солиғи. Кўчманчи аҳолидан кўпчўр солиғи бўйича ҳар юз бош қора молдан битгаси олинган. Шулси солиғи бўйича ҳар бир кўра майда молдан бир қўй, минг отдан бир бия олинган.

3. Тарғу солиғи хунармандлар ва савдо гарлардан олиниб, ишлаб чиқаришдан ёки сотилган молнинг ўттиздан бир қисми ҳажмида белгиланган.

4. Туз солиғи;

5. Жун ва кумуш солиғи.

Бундан ташқари, аҳоли турли-туман тўловлар беришга мажбур этилган. Масалан, аҳоли савдо йўлларида бекатлар-ёмлар учун гўшт, ун, гуруч беришга ҳамда ёмлар учун отулов беришга ҳам мажбур этилган. Босиб олинган мамлакат хунармандлари «дин тугун» деб аталган маҳсус ўлпон тўлаб турганлар.

Мўғулларнинг Мовароуннаҳр худудини босиб олиб, шибшийдом этиб, талон-тарож қилиши, сўнgra маҳаллий аҳолини ҳаддан зиёд солиқ, ўлпон ва тўловлар йўли билан зулмасоратга дучор этиши, пировард оқибатда ҳалқнинг кўтарилишига, ўз эрки, мустақиллиги учун қалқишига сабаб бўлди. 1238 йилда Бухоро яқинидаги Тороб қишлоғида бошланган оддий элаксоз, хунарманд **Маҳмуд** Торобий бошчилигидаги ҳалқ қўзғолони шу тариқа юз берган эди. Келгинди мўтул зодагонларининг маҳаллий юқори табақа вакиллари билан тил бириктириб, бечораҳол ҳалқни талаб, бойлик ортираётганлиги, шоҳона айшу ишрат қураётганлиги, оддий фуқаронинг турмуши тобора начорлашиб бораётганлиги Маҳмуд Торобий ва унинг маслакдошларини ғазабга келтирди ва қўлга курол олиб мўгуллар зулмини ағдариб ташлаш

учун курашга ундали. Унинг теварагига минг-минглаб аламзада оддий меҳнат кишилари тўпланиши. Бухоро атрофидаги қишлоқлар аҳолиси билан кўпайиб борган кўзғолончилар Бухорага келиб, мўғул амалдорларини, шунингдек, маҳаллий зодагонлар, садрларни енгиб, шаҳарни эгаллайдилар. Бухоро садрлари Маҳмуд Торобий ҳокимиятини тан олиб, уни халифа деб эълон қилишга мажбур бўладилар.

Маҳмуд Торобий Бухорони эгаллагач, ҳукмрон кўчлар ҳокимиятини чеклайди ва оддий ҳалқ манфаатларини кўзлайдиган бир қатор тадбирлар ўтказади. Шу боисдан ҳам Торобий шахсини камситишга уринган тарихчи Жувайний бу хусусда шундай ёзади: «амалдор ва мўтабар зотларнинг катта қисмини у ҳақорат қилди, камситди, айримларини ўлдирди, қолганлари қочиши. Оддий фуқарога ва дайдиларга эса ҳурмат-иззат кўрсатди». Кўзғолончилар зарбидан Карманага қочган мўғул босқоқлари ва амирлари кўзғолонни бостириш учун янгидан катта куч тўплайдилар ва Бухорага юриш бошлайдилар. Аммо, бу даврга келиб катта кучга айланган кўзғолончиларнинг қўли баланд келади. 10 мингдан зиёд мўғул аскарлари қириб ташланади. Мўғуллар яна Карманага чекинишга мажбур бўладилар. Бироқ кўзғолончилар ғалабаси ҳам уларга қимматга тушади. Негаки, мана шу ҳал қилувчи олишувда кўзғолон раҳнамолари — Маҳмуд Торобий ва Шамсиiddин Маҳбубийлар ҳалок бўлади. Бу эса кўзғолончиларнинг амалда яккаланиб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам тез орада кўзғолонга қарши юборилган Элдиз Нўён ва Жикан қўрчи бошчилигидаги мўғул қўшинлари уни тор-мор этадилар. Бу жанг жадал тўқнашувда 20 мингдан зиёд кўзғолончилар ҳалок бўлади. Гарчи бу ҳалқ кўзғолони мағлуб этилса-да, бироқ у Мовароуннахр эркесвар ҳалқининг озодлик ва мустақиллик йўлидаги мардонавор кураши, қатъиятини тўла намоён этди. Айни чоғда Торобий кўзғолони мўғул ҳукмдорлари учун маҳаллий ҳалқ билан муносабатларини қайта кўриб чиқиши, бошқача сиёсий ва тактик йўлларни қўлланиш учун ҳам муҳим сабоқ берди. Маҳаллий ҳалқ орасида анча обрўсизланиб қолган Маҳмуд Яловачнинг мўғул ҳукмдорлари томонидан Мовароуннахрдан олиниб, Пекингта ҳоким

этиб тайинланиши, унинг ўрни катта ўғли Маъсудбекка берилиши ҳам қўзғолоннинг муҳим сабоқлариданdir.

Дарҳақиқат, Маъсудбекнинг Мовароуннахдаги хукмронлик даври (1238-1289 йй)ни кўздан кечирар эканмиз, бу шахснинг отасидан кескин фарқли ўлароқ ғоятда устакорлик, эҳтиёткорлик билан иш юритганлигини, сиёсий, дипломатик соҳаларда эпчиллик билан сиёсат олиб борганини кўрамиз. Гап шундаки, Маъсудбек бир томондан, хукмрон мўғул хонлари, аслзодалари билан умумий тил топишга ҳаракат этиб, уларнинг манфаатлари, қизиқишлирга мос келадиган сиёсат юргизган бўлса, иккинчи томондан эса, Мовароуннахр ҳудудларининг иқтисодий юксалиши, савдо-сотиқнинг жонланиши, сиёсий барқарорликни таъминлаш бобида катта саъй-ҳаракатда бўлди. Бу эса ўлкада кўпгина муҳим ижобий ўзгаришларнинг юзага келишида яққол намоён бўлди. У мўғул хонлари ўртасидаги тожу-тахт, хукмронлик учун юз берган ўзаро ихтилофлардан усталик билан фойдаланиш, айниқса, ўлкада савдо-сотиқни жонлантириш, иқтисодий тадбирларни амалга оширишга интилди. У ўзининг нуфузли таъсири билан мўғуллар улуғ ҳоқонлари – Гуюхон (1246-1248), Мангухон (1251-1260) ҳамда Чигатой хонларидан Олғуйхон (1261-1266) сингари хукмдорларни Мовароуннахрга нисбатан тинчлик ва осойишталик ўрнатишга кўндира билди.

Маъсудбекнинг бевосита ташаббуси билан 1271 йилда ўтказилган пул ислоҳоти муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бир хил вазн ва ўлчовдаги соф кумуш тангалар зарб этилди. Бу тангалар қаерда зарб этилишидан қатъи назар умумдавлат муомаласига киритилди. Пул ислоҳоти савдо-сотиқ ва хўжалик ишларида ижобий воқеа бўлди. Бу тадбирнинг муҳим томони шундаки, кумуш тангалар зарб этиш эмин-эркин бўлиб, хоҳлаган шахс ўз кумуш буюмини зарбхонага олиб келиб, ўзи истаганича соф кумуш тангага айлантириши мумкин эди.

Маъсудбек даврида мўғуллар истилоси пайтида хонавайронликка юз тутган Бухоро, Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Термиз сингари шаҳарлар анча гавжумлашиб, янгидан савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ишлари ривожланиб борди. Ўша давр меморчилиги, шаҳарсозлиги талабларига

жавоб берадиган бир қатор янги обод шаҳарлар, жумладан, Андижон, Урганч, кейинроқ Қарши шаҳарлари бунёд топади. Фаргона музофотидаги Ўзган, Ахсикент, Марғилон, Исфара, Кубо (ҳозирги Кува) шаҳарлари ҳам ўша замоннинг обод ва ривожланган шаҳарлари сирасига кирган.

Мовароуннаҳр худудларида юз берган бу хилдаги ижобий ўзгаришларда Чигатой улуси хони ташаббуси билан мӯғул нўёнлари ва шаҳзодаларининг 1269 йилда Талас во-дийсида бўлиб ўтган қурултой ва ундаги тарихий келишувнинг роли ва таъсири катта бўлди. Мазкур қурултой барча мӯғул хонлари, аслзодаларига қаерда яшашларидан қатыназар маҳаллий аҳоли ҳаёти, турмуш тарзига аралашмаслик, белгилаб қўйилган солиқ, тўловлар билан қаноатла-ниш, экин майдонларини пайхон қилмаслик мажбурияти-ни юклиди. Уларни Мовароуннаҳр ёрларига кўчиб, аста се-кин ўтроқ ҳаётга ўта боришга даъват этди. XIII асрнинг иккинчи ярмига келиб мӯғулларнинг маҳаллий аҳолига, уларнинг турли ижтимоий қатламларига нисбатан муносабатлари ҳам Кескин ўзгариб борди. Даставвал, мӯғулларнинг хукмрон доиралари ерлик аҳолининг йирик мулкдорлари, руҳонийлари, савдо-сотик, ҳунарманд табақала-ри билан умумий тил топиб борди. Бу ҳол шаҳарлар ҳаётининг тўла тикланиши, гавжумлашишида, савдо-со-тиқ ишларининг ривожланиши, ҳунармандчилик турлари-ниг кўпайиб, юксалиб боришида, зироатчилик тармоқла-рининг ўсиши, карвон йўлларининг изга тушишида ёрқин кўзга ташланади. Айни пайтда бир маҳаллар ислом аркон-ларини оёқ-ости қилган, дин пешволарини таҳқирлаб, ҳўрлаган мӯғул хонлари, амалдорлари тарихий вазият та-қозоси билан эндиликда ўз қарашларини ўзгартириб, мусулмон руҳонийларига ҳайриҳоҳлик ва хурмат билан муносабатда бўла бошладилар.

XIV аср биринчи чорагига келиб, Чигатой улусида ислом расмий давлат дини мақомига эга бўлди. Мӯғул улуғларининг исломга муносабатининг ўзгариши, аста-секин уни қабул этиши уларнинг маҳаллий аҳоли билан яқинла-шуви ва шу ҳудудда чуқур томир отиб боришлирида ўз ифодасини топиб борди. Шунингдек, мӯғул қабилалари, элатлари билан бирга XIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб

кўплаб туркий уруг-қавмлар ҳам Мовароуннахрга келиб ўрнаша бошлади. Жумладан, барлослар Қашқадарёда, жалоирлар Оҳангарон водийсида, арлотлар Афғонистон шимолида, кавучинлар Тоҷикистон жанубида, туркийлашган мўлудлар уруғи — сўфийлар Хоразмда жойлашиб, чукур томир отиб борди. Бу эса туркий тил ва унинг шевалари таъсирининг ортиб боришига боис бўлди. XIV асрдан бошлаб Чигатой улусида мўкул хонлари бошқаруви соҳасида ҳам муҳим ўзгаришлар юз беради. Бу ўзгаришлар, даставвал, Чигатой хонларидан Дувоҳон (1282-1306), унинг ўғиллари Кебекхон (1318-1326), Тармаширин (1326-1334) номлари билан боелиқдир. Жумладан, Дувоҳон даврида катта ваколатга эга бўлган Маъсудбек сингари юрт ҳукмдорлари саъй-ҳаракатлари билан шаҳарсозлик ривожланганлиги, савдо-сотик аҳли катта наф топғанлиги, қишлоқ хўжалиги анча юксалганлиги кўзга ташланади. Кебекхон эса ўз қароргоҳини мўғул ҳукмдорлари орасида биринчи бўлиб Мовароуннахрга кўчирли. Қашқадарё воҳасидаги Насаф шаҳридан унча узоқ бўлмаган жойда унинг буйруғи билан сарой (мўғулча маъноси «қарши») бунёд этилиб, Қарши номи билан пойтахтга айлантирилиши ўша даврнинг муҳим воқеаларидан бўлган.

Кебекхоннинг муҳим хизматларидан яна бири — бу унинг пул ва маъмурий-худудий соҳаларда ўтказган ислоҳотларидир. Хусусан 1321 йилда ўтказилган пул ислоҳотида хулагийлар улуси ва Олтин Ўрдадаги амалдаги пул тизими ҳисобга олинган эди. Оғирлиги 8 граммдан ортиқ бўлган йирик кумуш танга 1 динор деб аталған, у 8 дирҳамга, яъни 8 та майда тантачага тенг бўлган. Янги пул бирлiği «Кепаки» номи билан машҳур бўлган. 1 динор кепакийнинг вазни икки мисқолга, бир дирҳам кепакий эса $1/4$ мисқолга тенг бўлган. Ислоҳотнинг дастлабки йилларида Кебек номи билан машҳур бўлган бу тангалар кўплаб ҳажмларда Самарқанд ва Бухорода зарб қилиниб, муомалага чиқарилгац. Бу икки хил қимматга эга бўлган кумуш тангалар кейинчалик бошқа ҳукмдорлар томонидан ҳам чиқарилган. Масалан, Тармаширин даврида Ўгрорда кўплаб кумуш тангалар чиқарадиган зарбона мунтазам ишлаб турган. Кебекнинг пул ислоҳоти ташиқи ва ички савдонинг ривожланиши учун қулай шарт-шароит яратиб беришга хизмат қилди.

Маъмурий ислоҳотга кўра, Мовароуннахр худудлари туманлар (мўғуллар тартиб қилган 10 минг аскар берадиган, аҳолиси 40-50 минг нафар бўлган, ҳозирги туманларимизга қиёс этса бўлади — изоҳ муал.)га бўлинди. Жумладан, Самарқанд вилоятида 7 та, Фарғона вилоятида 9 та туман таркиб топган. Кебекхоннинг ўлкада тинчлик, осойишталик ва тотувлик ўрнатиш борасидаги сиёсатини Тармаширин изчил давом эттириди. У исломни қабул этиб, уни давлатнинг расмий дини даражасига кўтарди. Кебекхон йўналишида сиёсат юргизган мўғул хонларининг навбатдаги вакили Қозонхон (1334-1346) ҳам Мовароуннахр худудлари бирлигини сақлаш, тубжой аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш учун маҳаллий мўғул ва турк амирлари, нўёнларининг олиб бораётган бир ёқлама курашларини бартараф этишга интилди. У ўзи учун қароргоҳ сифатида Қарши билан Бухоро оралиғида (ҳозирги Муборак тумани худудида) машҳур Занжирсарой қальясини қурдирди. Бироқ марказдан қочувчи кучларнинг, даставвал, кўчманчи мўғул амирларининг кучайиб бораётган таъсири ва фитнаси оқибатида 1346 йилда Қозонхон қатл этилади. Шундан сўнг ҳокимият төпасига келган амир Қозоғон (1347-1358) ўтмишдошларидан кескин фарқ қилиб кўчманчи мўғул зодагонлари манфаатларини ёқлаб сиёсат юргизди. Унинг ўзи ҳам бир жойда муқим яшамасдан кўп вақтини талончилик юришларида ўтказарди. Бунинг оқибатида унинг даврида маҳаллий аҳоли туб манфаатлари билан мўғул ҳукмдорлари манфаатлари тобора зид кела борди. Бу эса Мовароуннахрда яна сиёсий вазиятнинг кескинлашувига, ҳокимиятга интилувчи кучларнинг фаол ҳаракатга келишига сабаб бўлди. Бу курашларнинг авж олиб бориши оқибатида амир Қозоғон ҳам ҳалок бўлади.

Айниқса, XIV асрнинг 40-60 йилларида келиб Мовароуннахрнинг худудий парчаланиши кучайиб борганлиги, марказдан қочувчи кучларнинг бесамар урушлари, айrim мўғул хонларининг номигагина ҳукмдор бўлиб, амалда айrim таъсирли сулолавий кучлар қўлида қўғирчоқ бўлганлиги — булар шак-шубҳасиз, ўлка ҳаётининг ҳар жиҳатдан тушқунлик ва таназзуллик гирдобига фарқ этди. XIV асрнинг 40-йилларида Чигатой улуси икки қисмга: Еттисув, Фарғонанинг шарқий

қисми, Шарқий Туркистандан иборат Мўғулистанга ва фарбий улус, яъни Мовароуннаҳрга бўлиниб кетди.

Бундай шароитда Мовароуннаҳр юртини бирлаштириш, маҳаллий хукмдор унсурларнинг ўзбошимчалик, бошбошдоқлик ҳарақатларига чек қўйиш, жафокаш халқни мўғуллар зулми ва истибодидан буткул халос этиш ва унда қудратли марказлашган давлат барпо этишдан иборат юксак вазифа тарихий зарурият тақозоси билан кун тартибига кўйилди. Уни муваффақиятли улдалаш эса улуг бобоколонимиз Амир Темурга насиб этди.

3. XIII-XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаёти

Босқинчи ёвлар азалдан юқори цивилизация ўчғи санаётган, улуг аждодларимиз ақл-заковати ва донишмандлиги билан яратилган юксак моддий ва маънавий маданият, бетакрор обидалар, асори-атикалар макони бўлган бу азим юргни қанчалик хонавайрон этмасинлар, бироқ халқ иродасини, унинг буюк бунёдкорлик, ижодкорлик салоҳиятини синдира олмадилар. Аксинча, бу юртнинг мағурур ва эркесвар кишилари, бир томондан, муқаддас Ватан туйғусини дилларига мустаҳкам жо айлаб, озодлик ва мустақиллик йўлида жонбозлик билан кураш олиб борган бўлсалар, иккинчи томондан эса, улар асрий халқ анъаналари, удумларига содик қолиб, яратувчилик ишлари билан машғул бўлганлар. Зоро, ўлмас халқ даҳоси янги-янги салоҳиятли ижодкорлар авлодини етиштира борган. Шу боисдан ҳам сахроий мўғуллар харобазорга айлантирган култепалар ўрнида кўп ўтмай янгидан кўркам шаҳарлар, меъморчилик обидалари қад ростлаб, ҳаёт яна янгидан изга тушиб борди. Маҳаллий халқ орасидан етишиб чиққан ажойиб меъморлар, наққошу-хунармандлар саъй-ҳаракати, маҳорати билан бетакрор моддий маданият намуналари яратилиб, бундан ўлка ҳаёти ўзгача файзу манзара касб этиб борди. Бу даврда бунёд этилиб, гавжум савдо-сотик, хунармандчилик марказларига айланба борган Андижон, Қарши, Урганч, қайтадан таъмирланиб чирой очган, олдинги мавзеини тиклаган Самарқанд, Бухоро, Шош, Термиз сингари

шаҳарлар, уларнинг ўзига хос мъеморчилик қиёфаси шундан далолат беради. Кўхна Урганчда қад кўтарган, баландлиги 62 метрли улуғвор минора XIII аср архитектурасининг ноёб ёдгорлиги ҳисобланади. Самарқанддаги Шоҳизинда мажмуи, Бухородаги Баёнкулихон, Кўхна Урганчдаги Нажмиддин Кубро, Тўрабек хоним, Муҳаммад Башар мақбаралари, Хўжанддаги Тубаҳон мақбараси ва шу сингарилар XIV асрнинг нодир мъеморий ёдгорликлари сирасига киради.

Халқ амалий санъати, кулолчилик намуналари, сирли нақшинкор сополли идишлар, шу жумладан, кўзалар, чинни буюмлар, уй-рўзгор ашёлари, бинолар пештоқига битилган, санъат даражасидаги насталик битиклари – булар Ўрта Осиё моддий маданиятининг XIII-XIV асрларда ҳам ривожланишда давом этганилигидан шаҳодат беради. Бу даврда йilm-фан, айниқса, тарихшунослик ривожида ҳам муайян ютуқлар кўлга киритилди. Тарихшунос Жуванийнинг «Тарихи жаҳонгуша» (Жаҳон фотихи тарихи), Рашиддиннинг «Жомеут-таворих» («Йилномалар мажмуаси») асарлари мўғуллар истилоси ва хукмронлиги даври тарихини чуқур ўрганишда қимматли манбалардан ҳисобланади.

Шунингдек, ўлкада бадиий адабиёт соҳаси ҳам анчайин равнақ топди. Ўрта Осиё халқлари орасидан бадиий адабиётнинг кўплаб йирик намояндадари етишиб чиқди. Жалолиддин Румий, Муслиҳиддин Саъдий, Хусрав Дечлавий, Носириддин Рабғузий, Паҳлавон Маҳмуд, Хоразмий, Кутб, Сайфи Саройи сингари халқ орасидан чиққан мумтоз ижодкорлар кўплаб умрбоқий, ўлмас асарлар яратдилар. Жумладан, XIII асрнинг иккинчи ярми ҳамда XIV асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган юртдош даҳо шоиримиз Паҳлавон Маҳмуд ижоди бу жиҳатдан ибратлидир. Унинг туғилган йили номаълум бўлиб, вафот этган даври манбаларда 1322 йил деб кўрсатилади. У ҳунарманд оиласида дунёга келган. Ўзи ҳам пўстиндузлик билан шуғулланган, ўз замонасинин илғор, маърифатпарвар кишиларидан бўлган. Паҳлавон Маҳмуд номи билан зикр қилинган барча тазкираларда у ғазал, рубоий жанрларида самарали ижод қилган шоир сифатида тилга олинади. Бироқ, Маҳмудни элга маш-хур этган, авлодлар эҳтиромига сазовор қилган нарса, бу, онг аввало, унинг оташнафас рубоийлариdir. Шо-

ирнинг ижтимоий, фалсафий қарашлари ҳам унинг руబорилари мазмунида акс этган. Умуман Пахлавон Маҳмуд шериятида кенг маънодаги ҳаётий воқеалар, инсоний кечинмалар, чуқур аҳлоқий, фалсафий қарашлар ифодаланганки, бу ҳол шоирнинг ўз даврининг ижтимоий-сиёсий жараёнларига фаол муносабатда бўлганидан далолат беради.

XIII аср охири ва XIV аср биринчи чорагида Туркистонда кечган адабий жараённи Бурҳониддин ўғли Носириддин Рабгузий ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. Айниқса, бунда унинг қаламига мансуб «Қиссаи Рабгузий» асари адаб номини асрлар оша сарбаланд этиб келмоқда. Бу асар илк ўзбек насрининг дастлабки намунаси сифатида ҳам қимматлидир. Раб-гузий асаридаги дунёвий руҳ билан сугорилган кўплаб шеърий парчалар ғазалчилик жанрининг кейинги ривожи учун ҳам айрича аҳамият қасб этади. XIV аср туркий (эски ўзбек) адабиётининг йирик намояндалари – Хоразмийниш «Мұҳаббатнома», Кутбнинг «Хусрав ва Ширин», Сайфи Саройининг «Сухайл ва Гулдурсун», «Синбаднома», «Гулистони бит-туркий» шеърий асарлари-достонлари ҳам ўша давр маънавий маданиятининг бебаҳо дурдоналари ҳисобланади.

Шундай қилиб, XIII-XIV асрлар давомида Мовароуннаҳр ҳудуди мӯғуллар хукмронлиги билан боғлиқ тарзда қандай зиддиятли, мураккаб жараёнларни ўз бошидан кечирмасин, унинг кўхна маданияти, илм-урфони анъанавий равишда ўзига йўл топиб, ривожланишда давом этади. Халқ даҳоси, ижодкорлиги унинг салоҳиятли намояндалари саъй-ҳаракатлари, ташабbusлари или сайқал топиб, янги янги қирралар кашф этиб боради. Бу эса, шубҳасиз ўлка халқлари маънавий мероси, қадриятларининг мазмунан бойиб, юксалишига ижобий таъсир кўрсатиб борган.

Синов саволлари

1. Чингизхон шахси тўғрисида нималарни биласиз?
2. Чингизхон 1219 йилгача қандай ҳудудларни истило этган эди?
3. Мұҳаммад Хоразмшоҳ давлатининг ички аҳволи қандай эди?
4. Мовароуннаҳр шаҳарлари қандай мудофаа қилинди?
5. Жалолиддин Мангуберди шахси, унинг муғулларга қарши курашлардаги бекиёс жасорати ҳақида сўзланг.
6. Чигатой улуси қандай вужудга келди, у қай тарзда бошқарилди?

7. Мўғуллар маҳаллий аҳолига қандай солиқ ва тўловлар солди?
8. Маҳмуд Горобий қўзғолони тўғрисида тушунча беринг.
9. Маъсудбекнинг Мовароуннаҳдаги бошқарувчилик ва ислоҳотчилик фаолияти ҳақида сўзланг.
10. Кебекхон ўлқада қандай ўзгаришларни амалга ошириди?
11. Нима сабабдан XIV асрнинг 40-60 йилларига қелиб Чигатой улуси иқтисодий тушкунлик, ҳудудий парчаланишга юз тутди?
12. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам Ўрта Осиё ҳалқларининг маданий-маънавий ҳаёти ривожланишда давом этганлигининг асосий сабаблари ва омиллари нимада?
13. Бу даврда Ўрта Осиё ҳалқлари моддий маданияти намуналаридан нималарни биласиз?
14. Туркий (эски узбек) адабиёти ижодкорлари асарларидан қайсилиарини биласиз?

VIII Боб. АМИР ТЕМУР ДАВРИДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНинг ЮКСАЛИШИ. ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

1. Амир Темурнинг ҳокимият төпасига келиши. Марказий давлат бошқарувининг такомиллашуви

Амир Темур Ватанимиз тарихида, ўзбек давлатчилиги тараққиётида бекиёс хизмат кўрсатган шахс. Амир Темур жаҳон халқлари тарихида буюк давлат арбоби, машхур саркарда сифатида эътироф этилган ёрқин сиймодир.

Афсуски, Амир Темур-номи мустамлакачилик даврида инкор этилиб, авлодлар назаридан четга сурилиб келинган эди. Бироқ ўз замонасида ўзбек давлатчилигини қайта тиклаган, уни юксак ривожланиш поғонасига кўтарган, жаҳонга шуҳрат таратган Амир Темурнинг тарихий хизматини жаҳон афкор оммаси назаридан яшириш, уни қатағонлик занжирида ушлаб туриш вакти ўтди. Миллий истиқбол туфайли ўз она тарихимизни холисона ёритиш, тарихий ҳақиқатни қарор топтириш баробарида Амир Темур бобомизнинг номини, нуроний қиёфасини тиклаш баҳтига мұяссар бўлдик. Юртбошимиз Ислом Каримов ташаббуси билан 1996 йилнинг Амир Темур йили деб эълон қилиниши ва шу йили буюк бобокалонимиз таваллудининг шонли 660 йиллигини бутун мамлакатимизда ҳамда ЮНЕСКО ташаббуси билан бутун дунё миқёсида кенг нишонланиши — бу ҳозирги миннатдор авлодларнинг, қолаверса, жаҳон ахлининг бу буюк зотга, унинг улуғвор ишларига билдирган ческисиз хурмати ва эъзози рамзиdir.

Темур Тарагайбек ўғли сиёсий кураш майдонига кириб келган XIV асрнинг 60-йиллари мўғулларнинг Чигатой улусида бир ярим асрлик ҳукмронлиги давом этаётган, уларнинг маҳаллий халқларга зулми, зуғуми туфайли тушкунлик, порокандалик жараёни юз бераётган эди. Ўлканинг турли ҳудудларида мустақиллик даъвоси билан иш кўраётган маҳаллий сулолалар, чунончи, Хоразмда сўфийлар, Қаш-

қадарёда барлослар, Оҳангарон водийсида жалоирлар, Бу-хорода садрлар, Термиз атрофида сайидлар ва ҳоказо кучларнинг ажратувчилик ҳарақатлари юрт бутунлигига жиддий хавф тугдираётганди. Бунинг устига ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш мақсадида 1360 йилда катта қўшин билан Мовароуннахрга бостириб келган Мўгулистон хони Туғлук Темур хуружи ҳам дард устига чипқон бўлган эди. Бундай қалтис вазиятда сиёсий кураш майдонида ҳозир бўлган ёш Темурбек олдида ниҳоятда эҳтиёткорлик, ақл-заковат билан иш кўриш, ўз атрофига юргарвар, ватанпарвар кучларни тўплаш, сўнгра қулай имконият туғилиши билан юрт душманларига қақшатқич зарба бериш вазифаси туради.

Темурбек уддабуронлик билан ўзига хос тактика қўллаб, ўзининг бош орзу-мақсадларидан воз кечмаган ҳолда, вазият тақозоси билан, вақтдан ютиш, ишончли куч топиш учун вактинча 1361 йилда Туғлук Темур хизматига киради. Бироқ бир йил муддат ўтар-ўтмай, Балх ҳокими Амир Ҳусайн билан дўстлашиб, у билан биргаликда мўгуллардан она юртни озод қилишга киришади ва 1362-1364 йилларда мўгул қўшинларига бир неча марта зарба беради.

Туғлук Темурнинг ўғли Илёсхўжа 1365 йил баҳорида Мовароуннахрга юриш қиласди. Чиноз атрофида, Сирдарё бўйидаги «Лой жанг»да Амир Темур ва Амир Ҳусайн қўшинининг Илёсхўжа бошлиқ мўгул қўшинидан сингилиши Амир Темур учун жуда катта сабоқ бўлди. Илёсхўжа қўшинлари Самарқандга томон юрди. Ҳокимиятсиз қолган маҳаллий аҳоли мудофаага кўтарили, бу ҳарақат сарбадорлар ҳарақати номи билан машҳурдир. Самарқанд бу ҳарақатнинг марказига айланди. Ҳарақатга толиби илм Мавлонзода Самарқандий, ип йигириувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Калавий ва моҳир мерган Хўрдаки Бухорийлар бошчилик қиласдилар. Жоме масжида тўпланган 10 мингга яқин аҳоли Мавлонзода даъвати билан муғулларга қарши курашда фаол қатнашадилар. Илёсхўжа Самарақандда катта зарбага учраб, Моварауннахрдан чиқиб кетишга мажбур бўлади. Самарақандда ҳокимият сарбадорлар қўлига ўтади. Улар ҳалқ турмушини яхшилашга қаратилган тадбирлар кўради, мўгулларга тарафдорлик қилганларнинг ер ва мулклари мусодара этилади.

Самарқанд сарбадорлари ғалабасидан хабар топған Амир Ҳусайн ва Амир Темур 1366 йил баҳорида Самарқандга келдилар. Амир Ҳусайн ҳийла билан сарбадорлар бошлиқдарини қўлга олиб ўлдириради. Бу ҳол Амир Темур иродасига зид ўлароқ юз берди. Амир Темурнинг саъй-ҳаракатлари туфайлигина Мавлонзода тирик қолади. Мамлакатда ҳукмдорлик амир Ҳусайн қўлига ўтади. Амир Ҳусайн Мовароуннаҳр-да Амир Темурни қолдириб ўзи Хуросонга кетади.

Амир Темурнинг кейинги жўшқин фаолияти давомида унинг Амир Ҳусайн билан дўстлиги, иттифоқи мустаҳкам бўлолмади. Табиатан шуҳратпараст, ҳокимиётпарат шахс бўлган амир Ҳусайн қандай қилиб бўлмасин Амир Темурга панд бериш, унга хиёнат қилишдан қайтмади. Шарофиддин Яздий айтганидек, «уларнинг ўрталарида садоқат ва дўстлик муносабати яқинлик ва қариндошлиқ алоқаси билан қатъий қилинган эди. Аммо, Амир Ҳусайннинг кўнгли макр ва ғаддорлик ўй-ҳаёлидан бўна масди» (Ш. Яздий. «Зафарнома», 207-бет).

Халқимизда «бирорга соҳ қазисанг, ўзинг йиқиласан» дейилганидек, Амир Ҳусайн ўзи қазиган соҳга ўзи йиқилди. Вазият тақозоси билан Амир Темур Амир Ҳусайн ўрнашиб олган Балхга 1370 йилнинг баҳорида қўшин тортиб борди ва уни маҳв этди. Шундан сўнг Амир Темур Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди. Самарқанд мамлакат пойтахтига айланди. Эндиликда юртни бошқариш жиловини қўлга киритган Амир Темур олдида ҳали foятда катта, мурракаб вазифалар кўндаланг бўлиб турарди. Энг асосийси, мамлакат ҳудудларини бирлаштириш, ягона марказлашган давлат тузишдан иборат бош вазифани ҳал этиш керак эди. Бунингиз мамлакат тараққиётини олга бостириш, унинг довругини жаҳон миқёсида кўтариш мумкин эмасди.

У даставвал, шарқий ҳудудларни мӯғуллар таъсиридан озод этиш учун 1370 йил охири ва 1371 йил бошида Шарқий Туркистон томон юриш қилди. Мӯғул хони Кепак Темурга қақшатқич зарба берилиши орқасида Фарғона мулки ва бошқа бир қатор ҳудудлар эгалланди. Шундан сўнг Афғонистон шимолидаги Шибирғон вилояти ҳам унинг тасарруфига олинди.

Тарихий манбаларда Амир Темурнинг Мӯғулестон томон 7 марта ҳарбий юришлар қилгани тилга олинади. Гар-

чанд улар ҳарбий юришлар деб аталса-да, аслида мамлакатнинг шарқий ва шимолий худудларини мўғуллар ҳужумларидан кутқаришга қаратилган урушлар эди. Амир Темур мана шу тинимсиз жанг жадаллар давомида ўз мамлакатининг шарқий худудларини мўғуллар асоратидан холос қилиш, юрт тинчлиги, осойишталигини қарор топтиришга муваффақ бўлди.

Унинг қудратли мўғул ҳукмдорларидан саналган амир Қамариддин билан олиб борган кўп йиллик урушлари ҳам мана шу юксак мақсадга қаратилган эди. Ўз тасарруфида Кошғар, Иссиққўл ва Еттисув воҳасини бирлаштирган ҳамда 1369 йили Илёсхўжани таҳтдан ағдариб, Мўғулистон хони бўлиб кўтарилиган Қамариддин билан 1370-1389 йиллар давомида Амир Темур ҳаёт-мамот жанглари олиб борди. Бу жанг жадаллар оқибатида Мовароуннахрга қарашли асосий шарқий худудлар унинг таркибиغا кўшиб олинди, бу ўзбек давлатчилигини қайта тиклаш ва марказлашган давлатнинг вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

Яна шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Амир Темур Хоразм ерини қайтариб олиш бобида ҳам катта саъй-ҳаракатда бўлди. Бунинг учун кўп бор кўшин тортишга тўғри келди. Гап шундаки, Хоразмни бошқараётган Сўфийлар сулоласи (Хусайн, Юсуф, Сулаймон Сўфийлар) Амир Темурнинг неча бор элчилар юбориб, номалар жўнатиб, масалани тинч йўл билан бартараф этиш тўғрисидаги адолатли таклифларига кўнмасдан, бу худудни тиш-тирноғи билан бермасликка уруганидан кейингина қурол ишлатишга тўғри келганди. Шу боисдан ҳам Амир Темур 5 маротаба (1371, 1373, 1375, 1379, 1388 й.й.) Хоразм ҳукмдорларига қарши ҳарбий юриш уюштиришга мажбур бўлган.

Фақатгина 1388 йилги сўнгти Хоразм юриши натижасида Сулаймон Сўфий ҳукмронлиги ағдарилиб, бу ўлка салтанат таркибиغا узил-кесил кўшиб олинди. Бунга қадар Шош, Термиз, Ҳисор, Бадаҳшон, Кундуз сингари худудлар ҳукмдорлари Амир Темур ҳокимиятини эътироф этиб, унинг итоатига бўйсунгандилар.

Шундай қилиб, Амир Темур неча йиллар давом этган қонли ва қонсиз курашлар, муҳим тадбирлар, кези келгандан дипломатик алоқаларни муваффақиятли қўлланиш

натижасида мамлакатни мұғуллар зулмидан озод этди, си-еcий тарқоқлик, үзаро низоларни бартараф қилди, Мовароуннахр ва Хуросон худудлари бирлаштирилиб, ягона марказлашган давлат барпо этишга муваффақ бўлди. Шу нарса дикқатга сазоворки, улуғ Амир кейинчалик ўзининг кўплаб жаҳонгирлик юришлари оқибатида эгаллаган юртларни, айрим-айрим худудларни ўз авлодларига суюрғол мулк қилиб бўлиб берган бўлса-да, бироқ у ҳеч қачон Мовароуннахри бирор-бир ўели ёки авлодига мулк қилиб бермаган, унинг яхлитлиги, бутунлигини кўз қорачиғидек асраган. Бунинг боиси шуки улуғ бобомиз Ватан ягоналиги, бўлинмаслиги, муқаддаслигини ҳар нарсадан аъло билган.

Амир Темур кучли, марказлашган давлат барпо этиш баробарида ўз курдатини жаҳонга машхур қилиш, худудларини кенгайтириш, жўкрофий кенгликларга чиқиш мақсадида XIV асрнинг 80-йилларидан эътиборан хорижий юртлар томон кўплаб ҳарбий юришлар уюштиради. Унинг 1386-1388 йиллардаги «уч йиллик», 1392-1396 йиллардаги «беш йиллик» ва ниҳоят 1398-1404 йиллардаги «етти йиллик» юришлари худди шу мақсадларга қаратилганди. Бу ҳарбий юришлар давомида Эрон, Кавказорти худудлари, шимолий Ҳиндистон, Сурия, Ироқ ерлари, Кичик Осиёning талай қисми эгалланади. Шу тариқа, курдатли салтанат вужудга келдики, унинг довруғи бутун оламни тутди. Бироқ кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, соҳибқироннинг кўплаб ҳарбий жаҳонгирлик юришларига фақат бир ёқлама нуқтаи назардан баҳо бериб бўлмайди. Негаки, бу юришлар гоҳо мамлакат худудларига тажовуз қилган ажнабий кучларга зарба бериш, гоҳо муқаддас ислом таълимоти ғояларини уларнинг таҳқирловчиларидан ҳимоя қилиш ёхуд соҳибқирон Ватанига муттасил душманлик қилиб қелган хорижий давлатларга нисбатан сўнгги чора сифатида амалга оширилган. Жумладан, Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши бир неча марта (1389, 1391, 1394-1395 й.й.) олиб борган жанг жадаллари, энг аввало, юрт осойишталиги, унинг ҳудудий яхлитлигини таъминлаш мақсадига йўналтирилган эди. Айниқса, Тўхтамишнинг Хоразм ерларига даъвоси бунда мұхим сабаблардан бири бўлганди. Амир Темур томонидан Олтин Ўрданинг маҳв этилиши

эса, табиийки, унинг таркибига кирган худудларнинг, чунончи, рус князликларининг мустақилликка эрушуvida айрича аҳамиятга эга бўлғанлиги тарихий фактдир.

Шунингдек, Соҳибқирон қўшинининг Туркия султони Боязид кучлари билан 1402 йилда Анқара яқинида бўлиб ўтган ҳаёт-мамот уруши ҳам, аввало, турк султонининг қайсарлиги, манманлиги, муросасизлиги, адолат талабига кўл силтаганлиги орқасида юз берган. Бу беомон жангни ўз фойдасига ҳал этган Амир Темур эса айни пайтда ўз кудратини нафақат Шарқда, балки Фарбда ҳам намойиш этишга мушарраф бўлди. Шу буюк ғалабадан сўнг Фарбий Оврўланинг Англия, Франция, Испания сингари нуфузли давлатлари ва уларнинг ҳукмдорлари Амир Темур билан яқиндан алоқа боғлаш, ҳамкорлик қилиш, айниқса, савдо-сотик муносабатларини ўрнатишга фаол йўл туттаганликлари шундан яққол далолатдир. Бу даврга келиб Буюк ипак йўли шуҳратининг янада ортиши давомида Мовароуннахр ва Хурросон дунёнинг турли мамлакатлари билан ҳар жиҳатдан яқиндан боғланиб, халқаро карvon савдосининг энг муҳим марказига айландики, бу эса Ватанимизнинг иқтисодий, маданий ва маънавий юксалишига катта ижобий таъсир кўрсатди.

Амир Темур кудратли салтанатни вужудга келтирас экан, уни омилкорлик билан идора қилиш, бошқарув тизимини янада такомиллаштириб боришга ҳам катта аҳамият берди. У ўзбек давлатчилигининг сомонийлар, қораҳонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар даврида таркиб топиб, ривожланниб борган тизими, тартиб-қоидалари, хукуқий асосларини янги тарихий даврнинг талаб, эҳтиёжларига мослаб янада такомиллаштириди, уларга янгича руҳ, мазмун ва сайқал берди.

Амир Темур ўзигача шаклланган ўзбек давлатчилигининг куйидаги 8 та асосларига изчил амал қилиш билан бирга уларни мазмунан бойитишга жиддий улуш қўшди:

1. Давлат ўз ваколатини бажармоғи учун энг аввало, сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши зарур.
2. Давлат ва жамиятнинг яхлитлиги бузилмаслиги керак.
3. Давлат ва жамият муайян қонунлар, тартиблар, ғоялар асосида бошқарилмоғи лозим.

4. Бошқарувнинг турли бўғинлари, йўналишлари, соҳаларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шаклланган бўлиши даркор.

5. Жамиятдаги ижтимоий-иктисодий муносабатлар ахволи (тараққиёти) давлатнинг дикқат-марказида турмоғи керак.

6. Фан ва маданият равнақи тўғрисида доимий қайгуриш давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида қаралмоғи лозим.

7. Ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёдаги мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда ҳал этиб бориши даркор.

8. Давлатни бошқарувчи кучлар ўтмиш, замона ва келаҗакни теран тафаккур, мустаҳкам имон, ғоят юксак маънавиятпарварлик ва миллатпарварлик ила англамоғи керак.

Амир Темур бу миллий давлатчилик асосларини ривожлантириш билан бирга янгидан қўшган муҳим тўққизинчи асос, у ҳам бўлса жамият ривожида барча ижтимоий табакалар фаолиятини назарда тутиш ва уларнинг манфаатларини таъминлашдир. Шундан келиб чиқиб, Амир Темур дунё тарихида биринчи бўлиб жамият ижтимоий таркибини 12 табакага ажратиб, уларнинг ҳар бирининг алоҳида мавқеи, манфаатларини, шунга мувофиқ келадиган давлат ва жамиятнинг ўзаро муносабатларини белгилаб берган.

Унинг даврида бошқарув икки идорадан, яъни даргоҳ ва вазирликлардан иборат бўлган. Даргоҳ тепасида олий хукмдорнинг ўзи турган. Мамлакат ва давлат аҳамиятига молик масалалар унинг кўрсатмаси билан ҳал этилган.

Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг вазирликлари, маҳаллий ҳокимиёт идоралари ва умуман салтанатда кечётган жараёнлар билан боғлиқ ишлар олий девон зиммасида бўлган. Олий девонда ҳар куни 4 вазир, яъни ижроия идоралардан бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солик ишлари вазири, молия вазири ҳозир бўлиб, ўзига хос равишда ҳисоб бериб турган.

Шайхулислом, Қозийи ал-куззат (Олий судя), қозийи аҳдас (ахлоқ-одоб бўйича), қозийи аскар (ҳарбий судя), Садри аъзам (вакф мулклари вазири), Мухтасиб (шариат қоидалари, бозорлардаги нарх-наволар назорати билан щу-

гулланувчи вазир), сарой вазири, Ясовул, Эшикоға сингари юқори лавозимлар ҳам давлат ҳокимияти тизимининг энг асосий бўгинлари ҳисобланган. Амир Темурнинг давлат бошқарувига хос энг муҳим устунликларидан бири унда адолат мезонига, қонун устиворлигига алоҳида аҳамият берилганинигидир. У ҳар доим «Куч — адолатда» деб таъкидлар ва унга амал қиласарди. Унинг давлат бошқаруви тизими масалаларига бағишланган машҳур Тузукларида ҳам ҳар бир ишда адолат мезонига амал қилишлик, ноҳақлик, адолатсизликка нисбатан муросасизлик ғояси чуқур ифодаланганиги бежиз эмасdir. Зоро, хоҳ молия-солиқ тизимида, хоҳ савдо-тижорат соҳасида ёҳуд мулкий масалаларда бўлсин ҳамма нарсада адолат кўзи билан, қонунчилик қоидлари, талабларига асосланиб иш юритиш, қатъият ва изчиллик Амир Темур давлатчилик сиёсатининг асосий мезони бўлган. Ўз амали, мансабини суистеъмол қилишлик, порахўрлик, майший бузуклик кабилар оғир жиноятлар саналиб, уларни содир этувчилар қаттиқ жазолангандар.

Амир Темур тузукларига асос қилиб олинган давлатчилик сиёсатининг муҳим жиҳати яна шундан иборатки, унинг даврида ҳар бир соҳага кадрлар ташлаш, лавозимларга тайинлашда уларнинг иқтидору қобилиятига, билиму истеъодига, насл-насабига алоҳида эътибор берилган. Давлатга садоқат билан хизмат қилган ходимлар доимо рағбатлантирилиб, мартабалари ошириб борилган.

2. Темурийлар даврида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт

Гарчанд Амир Темур қурратли салтанат барпо этиб, унинг худудларини Шарқу Фарбга, Шимолу Жанубга кенгайтириб, иқтисодий, маданий ва маънавий жиҳатлардан юксалтириб, довруфини оламга машҳур қилган бўлса-да, бироқ унинг вафотидан кейин мамлакат таназзулликка учраб борди. Бунинг асосий боиси аввало шундаки, Амир Темур тасарруғига кирган эллар ва юрттар шу қадар хилмажил, узоқ масофаларга чўзилган бўниб, уларни ягона бир марказдаги туриб бошқариш мураккаб эди. Бунинг устига улардаги мавжуд турли-тумач муҳолифатчи кучлар эрта-

ми-кеч ўз ҳудудий мустақиллиги учун ҳаракат этишлари табиий эди.

Соҳибқирон салтанатини заифлаштириш ва парчаланишга олиб келган яна бир муҳим сабаблардан бири — кўп сонли темурий шаҳзодалар ўртасида тож-тахт талашиш бошлиниб кеттан ва бир неча йилга чўзилған ўзаро бесамар урушу низолардир. Гап шундаки, Амир Темур вафотидан сўнг кўп сонли ворислари унинг доно васиятлари, ўгитларига кулоқ осмай, асосий ҳокимиятни эгаллаш йўлида жангужадалга киришадилар.

Амир Темур Хитой юришига отланган бир пайтда Ўтрорда 1405 йил 18 февралда касалланиб, вафот этган пайтда унинг 4 ўғлидан 2 таси (Мироншоҳ ва Шоҳруҳ Мирзолар) ва 19 та невара, 15 чевара, шунингдек, қизлари Оға бегим, Султон Бахт бегим ва Оға бегимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзолар қолган эди.

Амир Темур васиятига кўра унинг ўрнини Қобул, Қандаҳар ва Шимолий Ҳинд ерларини бошқариб турган набираси Пирмуҳаммад (Жаҳонгир Мирзо ўғли) эгаллаши керак эди. Бироқ шаҳзода Ҳалил Султон (Мироншоҳ ўғли)-нинг ўзбошимчалиқ билан Самарқандни эгаллаб, ўзини ҳукмдор деб эълон қилиши, табиийки, бошқа шаҳзодаларнинг ҳам қўзғалишига, салтанатнинг дарз кетишига олиб келди. Бунинг оқибатида тез орада гарбий ҳудудларнинг анча қисми мустақил бўлиб ажралиб кетди. Озарбайжон томонда туркманларнинг Оқ қуюнли ва Қора қуюнли сулолаларининг Темурийларга бўйсунмаслик ва уларга қаршилик ҳаракати кучаяди. Амир Худайдод ва Шайх Нуриддинлар эса Мовароуннаҳрнинг турли ҳудудларида бош кўтарадилар. Факат қатъиятли, шиҷоатли Шоҳруҳ Мирзо бу қонли низолар, урушларга барҳам бериб, Ҳурросон ва Мовароуннаҳр-да ҳокимият жиловини кўлга киритишга муваффақ бўлади. У 1409 йилда Мовароуннаҳрдаги вазиятни ўз фойдасига ҳал этиб, уни катта ўғли Улуғбекка топширади. Ўзи эса Ҳурросон ҳукмдори бўлиб қолади (1407-1447).

Мирзо Улуғбекнинг асл исми Муҳаммад Тарагай бўлиб, у 1394 йилда Султонияда таваллуд топган. Бобоси Амир Темур унга катта меҳр билан қараб ёшлигидан ўз тарбиясига олган. Улкан туғма истеъдод, акл-заковат соҳиби бўлган

Улуғбек (Соҳибқирон хонадонида уни шундай ном билан эркалаштандар) давлат бошқарувини пухта эгаллашдан ташқари диний ва дунёвий билимларни ҳам етук даражада ўзлаштирган. У Мовароуннаҳр тахтини эгаллаганида энди 15 ёшга тўлган эди. Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги (1409-1449) салтанатнинг анъанавий ривожи ва муҳим ижтимоий ўзгаришлар йўлидан илгарилаб беришида алоҳида даврни ташкил этади. Негаки, бунда донишманд ҳукмдорнинг катта саъй-ҳаракатлари, тўғри йўналтирилган сиёсати туфайли мамлакат даҳлсизлиги, тинчлиги ва осойишталиги нисбатан таъминландиди, бу эса унинг иқтисодий, маданий ва маънавий равнақига сезиларли ижобий таъсир кўрсатди. Ўша давр тарихчиларининг якдил фикрича, Улуғбек боғоси давридаги бошқарув тизимини, барча тартиб-қоидаларни тўла сақлашга ҳаракат қилган. Солиқ ва молия сиёсатида ҳам бунга амал қилган. Тўғри, Улуғбек Амир Темур сингари жангу жадалларга қизиқмади. Бу соҳага унинг ортиқча рағбати ҳам бўлмаган. Фақат зарурият тақозо қилгандагина у ҳарбий юришларга отланган. Масалан, 1414 йилда Фарғона ҳукмдори шаҳзода Аҳмад итоатдан бош тортишга уринган пайтда у катта қўшин тортган ва бу юриш билан нафақат Аҳмадни итоатга келтириб қолмай, айни чоғда шарқий Туркистон ерларини ҳам ўз тасарруфига олишга муваффақ бўлган. 1425 йилга келиб Улуғбек Мирзо Иссиққўл тарафга юриш қилиб, у ердаги исён кўтарган маҳаллий муҳолифатчи кучларни бартараф этиб, мамлакатнинг шарқий чегараларини анча мустаҳкамлашга эришади. Бироқ ҳукмдорнинг 1427 йилда Сирдарёнинг қўйи оқимидағи Сифноқ ва унинг атрофида худудий даъволар билан бош кўтарган Даشتини қипчоқ аслзодаларидан бўлган Бароқхонга қарши юриши унинг учун кутилмагандан муваффакиятсиз якун топади. Бу мағлубият Улуғбекни ҳокимиятдан маҳрум бўлишига ҳам олиб келаётганди. Отаси Шоҳруҳнинг катта қўшин билан этиб келишигина уни яна ўз ҳукмронлигини қайта тиклашига имкон берди. Шундан сўнг Улуғбек Мирзо уруш ҳаракатларидан кўра, кўпроқ ўз фаолиятини мамлакат ишлари, ички сиёсат масалалари билан шуғулланишга қаратади. Шу боисдан ҳам эндиликда унинг фаолиятида мамлакат ободончилиги, юрт тинчлиги, фаровонлиги, илм-фан рав-

нақига оид масалалар асосий ўрин эгалдайди. Мамлакатда савдо-сотик, хунармандчилик ва зироатчилик аввалгидек ривожланишда давом этади. Кўплаб сунъий сугориш иншо-отлари барпо этилади. Мамлакат Буюк ипак йўли орқали халқаро карvon савдосида фаол иштирок этади. Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Шош ва бошқа шаҳарларда кўплаб ҳашаматли мадрасалар, масжиду мақбаралар, карvon саройлар қад ростлайди. Унинг бевосита раҳнамолигида Қурилган-тeng-ги йўқ меъморий иншоот — рассадхона ўша давр илм-фани ва техникасининг энг сўнгги ютуқларини ўзида мужассам этган эди.

Улуғбекнинг 1428 йилда ўтказган пул ислоҳоти ҳам мамлакатда савдо-сотик ва пул муомаласини, молия сиёсатини йўлга қўйишида муҳим воқеа бўлган. Улуғбек муомалага чиқарған янғи вазндан танга пуллар ўз қадри, қиммати билан иқтисодий ҳаётни жонлантириш, савдо-сотикни ривожлантиришда алоҳида рол ўйнади. Унинг даврида ҳам юқори табақа вакилларига, ҳарбий саркардалар, олий руҳонийларга аввалгидек алоҳида имтиёзлар бериш тартиби ҳукм суради. Бундан ташқари, давлатнинг катта маънавий таянчи ҳисобланган диний муассасалар ихтиёрида улкан миқёсдаги вақф ерлари тўпланган эди.

Темурийлар даврида аҳоли тўлайдиган турли-туман соликлар орасида хирож (ер солиги) алоҳида ажralиб туради. Дехқонлар етиштирган ҳосилнинг камидан учдан бир қисми хирож солигига тўланган. Бундан ташқари, ушр (даромаднинг ўндан бир қисми), тамға (савдо-сотик, хунарманд аҳлидан олинадиган солик), закот, тутун солиги, бор солиги, улоқ (давлат хизматидагилар учун), доругона (ҳарбий кўриқчилар учун), миробона (сув етказиб берувчилар учун), ясоқ (чорва моллар учун), бегор (давлат ҳисобига ишлаб бериш: сарой қурилиши, ариқ, каналлар қазиш учун) ва бошқа солик ва мажбуриятлар жорий этилганди.

Улуғбек ўз давлат сиёсатида қанчалик оқил ва изчилигидан юритишга, илм-фан аҳлига, дин пешволарига ҳомийлик қилиш, савдо тижорат ва хунарманд аҳлига кўп рағбат кўрсатишга ҳаракат қиласин, унга қарши жиддий муҳолифатчи кучла, ҳам бор эди. Улуғбек заминдор феодалларнинг оддий фурмоларга нисбатан суистеъмолчиликлари-

ни чеклаш тадбирларини кўрганда, улар «тахтдаги олим»га қарши чиқадилар. Руҳонийлар орасидаги жаҳолатпаст унсурлар Улуғбек ислом динига зарар келтирувчи «бетавфиқ ҳукмдор» деб ташвиқот юритдилар. Шу тариқа, жаҳолатпастлик илмга, ўз манфаатини халқ манфаатидан устун кўловчилар тараққиётта қарши чиқдилар. Улуғбек мамлакатдаги турли ижтимоий-сиёсий гуруҳлар ўртасидаги ички зиддиятларни, мутаассиб, реакцион кучлар мухолифатчилигини охиригача бартараф эта олмади. Бу эса XV асрнинг 40-йиллари охирларига келиб мамлакатни бекарорлик ва чукур ижтимоий ларзаларга дучор этди. Салтанат қўшининг жанговор ҳолатда бўлмаганлиги ва турли жойларга сочилганлиги эса Даشت қипчоқ кўчманчиларининг бу ерларга тез-тез бостириб келиб, юртни талаш учун кенг йўл очиб берганди. Хусусан 1447 йилда Шоҳруҳ Мирзо вафоти муносабати билан Улуғбекнинг ота тахтига даъвогарлик қилиб Хуросонга юриши, жияни Алоуддавла ва бошқа меросхўрлар билан ҳокимият талашиши, унинг йўқлигига Абулхайрхон бошлиқ Даشت қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳр ерларини горат қилиши бунга мисол бўла олади. Шунингдек, қора кучлар иғвоси туфайли ўз ўғли Абдуллатиф билан бошланган низонинг катта жангга айланиб, унда Улуғбекнинг мағлуб бўлиши унинг фожиали ўлими билан якун топиб қолмай, айни пайтда Темурийлар сулоласи инқизозининг янада ҳам чукурлашишига олиб келди. Илмфанга катта зарар стказилди, Улуғбек академияси тарқалиб кетди, кутубхонадаги китоблар ёндирилди, олимлар боши оққан томонга кетишга мажбур бўлдилар.

Улуғбек ўлимидан сўнг тез орада оқпадар Абдуллатифнинг ўлдирилиши, ундан кейин Самарқанд ҳокимияти тепасига келган Абусаид Мирзо (1451-1468)нинг давлатни бошқариш ўрнига асосий вақтини Эрон ва Хуросон худудларида ҳарбий юришлар билан ўтказиши, унинг вафотидан сўнг Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган авлодлари. Султон Аҳмад (1468-1493), Султон Маҳмуд (1493-1494) ва Султон Али Мирзо (1494-1501) даврида юртнинг янада ички зиддиятлару таназзулликка юз тутиши пировард оқибатда Темурийлар ҳукмронлигининг барҳам топишига олиб келди. XV асрнинг 90-йиллари бошларида Фарғона

мулкида отаси Умаршайх Мирзо (1494) вафотидан сўнг ҳокимият жиловини кўлга олган Бобур Мирзо (1494-1530)нинг Темурийлар салтанатини сақлаб қолиш йўлида Муҳаммад Шайбонийхонга қарши олиб борган бир неча йиллик жангу жадал ҳаракатлари ҳам натижасиз тугади. Бундай ҳолнинг юз беришига темурий шахзодалар ўртасидаги ўзаро низо, жанжаллар оқибатида салтанатнинг инқирозга учраши сабаб бўлди. Бобур Мирзонинг Афғон ва Ҳинд ерлари сари бош олиб кетишга мажбур бўлганлиги боиси ҳам мана шундандир.

Хурросонда XV асрнинг иккинчи ярмида Абусайд Мирзо ўлимидан сўнг (1468) ҳокимиятта келган Ҳусайн Бойқаро (1468-1506) даврида бу ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида кўплаб муҳим ўзгаришлару силжишлар юз берганлиги фактдир. Бунинг боиси шундаки, Темурий шоҳзодалар ичида жаъсур ва тадбиркор, салоҳиятли ва маърифатли хукмдор бўлган Ҳусайн Бойқаро ўзининг салкам 40 йиллик ҳукмронлиги даврида Хурросон мамлакатида катта хайрли ишларни амалга ошириш, салтанат қудратини кўтаришга муваффақ бўлди. Бу улуғвор ишлар ва саъй-ҳаракатларда унинг мактабдош дўсти, буюк донишманлар сиймо, ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Алишер Навоий ҳазратлари (1441-1501)нинг роли бекиёсdir.

Улуғ Навоийнинг Бойқаро саройида биринчи вазир сифатида катта мавқе ва нуфузга эга бўлиши, албатта, кўплаб муҳим давлат масалаларини оқилона, раият фойдасига ҳал этишда кўл келган. Айниқса, пойтахт Ҳирот ва унинг теварак-атрофларида қанчалаб ободончилик ишларини рӯёбга чиқаришда, кўплаб салобатли меъморчилик обидалари, ҳалқ хўжалик иншоотларини барпо этишда бу икки улуғ зотнинг баҳамжихат саъй-ҳаракатлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Тарихчи Ҳондамирнинг маълумотича, Ҳусайн Бойқаро даврида бунёд этилган йирик иншоотларнинг сони 40 дан ортади. Ҳиротда бунёд этилган ўнлаб сервиқор масжиду мадрасалар (шу жумладан 403 гумбази, 130 та равоқи ва 44 та устуни бўлган улкан жомеъ масжиди), шифохонаю ҳаммомлар, илм масканлари, сув иншоотлари — булар Хурросон давлатида кечган катта бунёдкорлик ишларидан яққол нишонадир.

Чошмағул мавзесида Алишер Навоий ташаббуси билан Туруқбанд сув омборининг қурилиши Машҳад ва унинг атрофларини об-ҳаёт билан таъминлашда беназир аҳамиятга эга бўлган. Бироқ неажиб ҳолки, Ҳусайн Бойқаро ҳокимијати ҳам ички феодал зиддиятларнинг кучайиб бориши, амалдорларнинг фитна-фасоди, сотқинлигининг авж олиши, ёш шаҳзодалар ўртасидаги низоларнинг келиб чиқиши, газак олиб бориши давомида XV аср охирларига келиб инқироз сари юз тутиб борди. Айниқса, Ҳусайн Бойқаронинг севимли набираси шаҳзода Мўмин Мирзонинг фожиали ўлимидан кейин подшо билан унинг ўғиллари ўртасидаги низолар тўхтовсиз кучайиб бордики, уни бартараф этишининг сира иложи қолмаганди. Ҳатто, бу ишга кўл уриб, ота-болалар ўртасидаги душманликка нуқта қўйиш, уларни муросага келтириб, салтанат бирлиги, тиңчилиги ва осойишталитини қарор толтиришга уринган Алишер Навоийдек буюк зотнинг саъй-ҳаракатлари ҳам бехуда кетди. Бу эса Мовароуниаҳр ҳудудларини эгаллаб Хурросон сарҳадларига кўз тикиб турган Мұхаммад Шайбонийхон учун айни кўл келди. XVI аср бошларига келиб, яъни Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг (1506) Хурросон ерлари томон юриш бошлаган Шайбонийхон қўшини Бадиузамон ва Музаффар Мирзо қўшинларини бирин-кетин енгиги, тез орада бутун Хурросон ўлкасини ўз кўл остига киритиб олади.

Шу тариқа, ўз даврида Ватанимиз номини шону шухратга буркаган, уни ижтимоий тараққиётнинг юксак марраларига олиб чиқсан, улуғ аждодларимиз тарихида ўчмас из Қолдирган Темурийлар сулоласи ҳукмронлиги тарих тақозоси билан ҳалокатга маҳкум бўлди. Бироқ бу мураккаб, зиддиятли тарихий жараён кейинчалик янги-янги авлодлар учун жуда кўплаб ҳаётий масалаларнинг мағзини чақиши, истиқлолни тиклаш йўлида битмас-туганмас сабоқ ва ўрганиш манбай бўлиб хизмат қилди.

3. Темурийлар даврида илм-фан ва маданият равнақи

Моддий маданият. Амир Темур ва унинг авлодлари ҳукм сурал тарихий даврни назардан ўтказар эканмиз, бунда ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётнинг юксак марра-

лари сари күтарилиган Мовароуннахр ва Хурросоннинг бутун таровати, ёркин манзараси кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Марказий Осиё халқлари цивилизацияси ва маданияти равнақининг юқори чўққиси ҳисобланган Темурийлар даври нафақат шу минтақа доирасида, балки умумжаҳон миқёсида ҳам ўзига хос юксак босқич бўлдики, унинг қудратли акс садоси асрлар оша миннатур авлодлар дили ва тафаккурини ҳамон нурлантириб келмоқда.

Она тарихимизнинг мана шу муҳим босқичида халқ даҳоси, қудрати билан бетимсол моддий ва маънавий маданият намуналари, мислсиз асори атиқалару монументал месъморий обидалар бунёд этилди, илм-фан юксалди. Бундай юксалиш Амир Темур ва унинг авлодларининг донолиги, илм-фан, маърифат равнақига рағбат, катта саъй-ҳаракат боғланганликлари натижасидир, албатта.

Хусусан Амир Темур сиймосига тўхталадиган бўлсак, унинг ўзи юксак маърифатпарвар ҳукмдор сифатида халқ ичидан чиққан қанчадан-қанча ноёб истеъдодлар, илму урфон ва дин аҳиллари, меъмору ҳунармандларни парваришилаб ўстириш баробарида мамлакат ободонлиги, равнақи учун ҳам доимий ҳаракатда, изланишда бўлди. Унинг даврида Самарқандда ва юртнинг бошқа ҳудудларида қад ростлаган серҳашам саройлар, боғ-роғлар, масжиду мадрасалар, равоту карвонсаройлар, кўприклар, сув ҳавзалари ва бошқа иншоотлар соҳибқирон салоҳияти ва фаолиятининг нечоғлик кўп қирралилигидан далолат беради. Амир Темур даврида Самарқандда бунёд этилиб, теварак-атрофга ҳусну латофат бағишлаган, бир-биридан кўркам ўнлаб боғлар, чунончи, «Боги Дилкушо», «Боги Жаҳонаро», «Боги Давлатобод», «Боги Нав», «Боги Загон», шунингдек, ўз даврининг тенгсиз меъморий обидалари — «Кўксарой», «Бўстонсарой», Гўри Амир мақбараси, Шоҳи Зинда ансамбли, Бибихоним масжиди ва мадрасаси, Шаҳрисабздаги маш-хур Оқсарой, Туркистон шаҳридаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси ва шу сингари ноёб иншоотлар Амир Темур даврида моддий маданиятнинг юксак даражада ривож топганлигига ишончли гувоҳдир. Мирзо Улуғбек замонида (1409-1449) Самарқанд, Бухоро. Еиждувон ва бошқа шаҳарларда қурилган муҳташам масжиду мадрасалар, илм-урфон масканла-

ри, сайдохлар ва бошқа ноёб иншоотлар бунёд этилган. Унинг раҳнамолигида 1420-1428 йиллар мобайнида курилган расадхона ўша даврнинг тенгти йўқ олий иншооти бўлган. Бу маҳобатли бино цилиндр шаклида, уч ошиёни бўлно, айланаси 47, баландлиги эса 31 м атрофида эди. Бинонинг сирти кошин ва сирли парчилар билан безатилган. Олимлар ва ходимлар учун рассадхона атрофида кўплаб хужралар барпо қилинган. Расадхонанинг бой кутубхонаси бўлиб, унинг китоб фонди 160 мингдан ошар эди.

Рассадхона этагида Улуғбек бобоси Амир Темур анъасини давом эттириб, иккита чорбоғ қурдирди. Уларнинг бири «Боги майдон», иккинчиси эса «Чиннихона» номи билан аталди. Боги майдон ўртасила бунёд этилган икки ошиёни бинонинг девор ва устунлари оқ мармар билан қопланган эди. Чиннихонадағи биноларнинг бири тошдан, иккинчиси эса чиннидан бўлган.

Хуросоннинг обод ўлка сифатида гуллаб-яшинаши ҳам Темурийлар даврига тўғри келади. Шоҳруҳ Мирзо ва унинг ворислари томонидан барпо этилган 150 дан зиёд машҳур обидалар, жумладан, «Боги Зоғон», «Боги жаҳон» қалъа масканлари, «Гавҳаршодбегим» мадрасаси, Бойсункур «Нигористони» (кутубхонаси), ёхуд Ҳусайн Бойқаро даврида (1469-1506) унинг дўсти, шеърият мулкининг сultonи Алишер Навоий раҳнамолигида Ҳирот ва унинг атрофида курилган 300 дан зиёд ноёб бино ва иншоотлар: масжид, мадраса, мақбара, хонақоҳ, ҳаммом, шифохона, саройлар, истироҳат боғлари, работ, карвонсаройлар, сув ҳавзалари, кўприк, қоризлар — булар ҳаммаси Темурийлар замонаси маданий юксалишининг ишончли тасдигидир.

Илм-фан равнақи. Темурийлар маънавий маданияти тўғрисида гап борганда, даставвал, она юртимиз Уйғониш даврининг иккинчи боскичи бўлган бу олтин асрда илм-фаннынг нечоёлик равнақ топганлиги ҳамда унинг жаҳон илму урфони тараққиётига кўшган бебаҳо хиссаси ҳақида ҳар қанча фурурлансак арзиди.

Улуғбек даврининг таниқли тарихчиси ва адаби Давлатшоҳ Самарқандийнинг мана бу сўзлари ҳам ҳарактерлидир: «Олим, одил, ғолиб ва ҳимматли юдишоҳ Улуғбек Кўрагон ... юлдузлар илмида осмон қала, юксалиб борди,

Маоний илмида қилни қирқ ёрди. Унинг даврида олимуро фозиллар мартабаси ниҳоят чўққисига кўтарилиди ...»¹.

Улуғбек илмий мактабининг энг катта ютуғи, аввало, астрономия ва математика фанлари соҳасида яратилган муҳим кашифийётлардир. Масалан, Улуғбек қаламига мансуб «Зижи жадиди Кўрагоний» асари ўзининг бекиёс тўғри илмий ечимлари, хулосалари билан ҳозирга қадар ҳам олимлар эътиборини қозониб келмоқда. Асарда 1018 ўлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган. Шунингдек, бу илмий мактаб олимларининг учинчи даражали алигебраик тенгламаларини ечиб, бир даражали ёйнинг синусини аниқлаш борасидаги тадқиқотлари ҳам математик тафаккурнинг катта ютуғидир. Улуғбек даврининг фан пешволаридан Қозизода Румийнинг «Рисола фил ҳисоб» («Ҳисобга доир рисола»), «Шарҳи мулаҳҳас» фил-ҳайъат (Астрономия асосларига шарҳ), «Рисолатул жайб» («Синус ҳақида рисола»); Фиёсиддин Жамшиднинг қомусий мазмунга молик беш китобдан иборат йирик математик асари – «Мифтоҳил ҳисоб» («Ҳисоб илми қалити»), Али Кушчининг «Рисола дар илми ҳисоб», «Рисола дар ҳандаса», «Рисола дар фалокиёт», «Рисолаи мантиқ» сингари асарлари ўз даври илмий тафаккурининг бебаҳо ютуғи бўлиб қолмай, улар айни чорда илм-фанинг кейинги ривожига ҳам самарали таъсир кўрсатди. Бу даврнинг яна бир муҳим ютуғи – бу ижтимоий фанлар, хусусан тарихшунослик соҳасида ҳам катта тадқиқотларнинг яратилганлигидир. Бу хайрли ишнинг күшойиш топишида ҳам Темурий хукмдорлар ташаббуси ва раҳнамолиги бекиёс бўлган. Жумладан, Амир Темурнинг «Тузуклари», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Бобур Мирзонинг «Бобурнома»си ижтимоий фанлар ривожига айрича таъсир кўрсатганлиги шубҳасизdir. Темурийлар даврида салмоқди из қолдирган аллома олимлардан Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Яздийнинг «Зафарнома», Хофизу Абронинг «Зубдат ат-таворих», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матла ул-саъдан ва мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки саодатли ўлдузнинг чиқиши ўрни ва икки азим дарёнинг қуйилиш жойи»), Ибн Араб-

¹ Самарқандий Д. «Шоирлар бўстони», Т.,Faфур Ғулом номли нашириёт, 1981, 148-бет.

шоҳнинг «Амир Темур тарихи», Мирхонднинг етти жилдли «Равзат ул-сафо» («Поклик боғи»), Хондамирнинг «Макоримул ахлоқ» («Яхши фазилатлар»), «Хабиб ус сияр фи ахбор афрод ул-башар» («Хабарлар ва башарият одамларидан дилга яқин сийратлари») асарлари ўша замон тарихшунослик илмининг юксаклик даражасини ўзида ифода этади. Улар нинг ҳар бирида нафакат у ёки бу хукмдорларнинг давлат сиёсати ёхуд ҳарбий юришлари ёхуд шахсиятларига оид мълумотлар акс этиб қолмай, балки шу билан бирга тилга олинаётган даврнинг барча мураккаб, зиддиятли жараёнлари, тарихий воқеалар, ҳодисалар силсиласи ҳам ишонарли тарзда ёритилганлигига амин бўламиз.

Темурийлар даврида хаттотлиқ, тасвирий санъат ва мусиқа маданияти ривож топди. Бу соҳада Мирали Табризий, Шайх Муҳаммад, Жунаид Наққош, Темурийлар даври хаттотлиги ва наққошлиги мактаби атоқли вакиллари Султонали Машҳадий, Абдужамил Котиб, Дарвеш Муҳаммад Тоқий, Мирали Қилқадам, Султон Муҳаммад Нур ва бошқаларнинг ижоди беназирдир. Масалан, насталик хатининг мислсиз устози, «Қиблат ул-куттаб» (Котиблар пешвоси) унвони соҳиби бўлган Султонали Машҳадий Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг кўплаб бебаҳо кўлёзмаларини китоб ҳолига келтиришда катта заҳмат чеккан. Бундан ташқари, Низомий, Фарицидин Аттор, Ҳўжа Хофиз, Саъдий Шерозий, Ҳусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий сингари мумтоз адабиётимиз даҳоларининг кўплаб асарлари ҳам унинг бетиним саъй-ҳаракатлари билан кўчирилиб, авлодларга армуғон этилган.

Тасвирий санъатда Шамсиддин Муҳаммад ибн Абдулҳай, Шайх Туроний, Абдулла Ҳиравий, Устоз Гунг, Устоз Жаҳонгир номлари алоҳида кўзга ташланиб туради. Улар чизган ёрқин тасвирлар, портретлар, табиат манзаралари ёхуд жанг тафсилотлари ўзининг табиийлиги, тиниқлиги ва оригиналлиги билан кишини ҳайратга солади.

Амир Темур набираси (Щоҳруҳ Мирзо ўғли) Бойсунқур Мирзо ҳомийлигига бунёд топган ўзига хос бадий академия ролини ўйнаган унинг Нигористонида ижод қилган кўплаб мўйқалам соҳиблари томонидан мукаммал тарзда ишланган сон-саноқсиз рангли тасвирлар, миниатюра на-

муналари, китоб безаклари, чунончи, ҳинд халқи эпоси «Калила ва Димна», Саъдийнинг «Гулистан», Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Ҳамса» ва бошқа асарларга ишланган тасвиру безаклар ҳанузга қадар ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Мусаввирлик санъатининг тенги йўқ юлдузи Камолиддин Беҳзод (1455-1537) ижоди ҳам Темурийлар даври санъатининг юқори чўққиси ҳисобланади. Унинг мўйқаламига оид ҳадсиз-ҳисобсиз рангин тасвирлар, чунончи, Яздийнинг «Зифарнома», Жомийнинг «Саломон ва Ибсол», Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистан», Низомийнинг «Ҳамса» асарларига ишланган миниатюра намуналари ёхуд Ҳиротдаги «Боги Беҳишт», «Ов қилаётган Баҳром Гўр», «Туялар жангি» тасвирлари ва шунга ўхшаш рассомлик асарлари бу турма ижодкор истеъдодининг юксак маҳоратидан шаҳодат беради.

Темурийлар даври маданий ҳётида мусиқа санъати ҳам шубҳасиз, алоҳида ўрин тутган. Алишер Навоий «Мезонул-авзон» асарида халқ қўшиқчилигининг саккиз тури ривожланганлигини қайд этади. Булар — туюқ, чангчи, туркий, орзуворий, муҳаббатнома, мустаҳзод ва шу кабилар. Амир Темур даврида санъат ва мусиқа оламида машҳур бўлган сиймолардан бири Абдуқодир Гўянда (1334-1435) бўлиб, унинг ҳётиининг катта қисми Самарқандда кечган. Темурийлар даври мусиқа санъатида Ҳирот ижодий мухитининг ўрни катта бўлган. Ҳирот мусиқашунослари ўз ижодларида Навоийнинг шеър ва ғазалларидан кенг фойдаланганлар.

Бадиий адабиёт. Амир Темур ва Темурийлар даври маданий мухитининг ёрқин саҳифасини туркий (эски ўзбек) адабиётнинг равнақисиз тасаввур этиб бўлмайди. Гап шундаки, сарчашмалари анча олисдан бошланган бу адабиёт бу даврга келиб янада сайқал топиб, унинг бадиий имкониятлари янги уфқлар кашф этиб, ўзининг юксак ривожланишига эришди. Бунинг натижасида янги-янги номдор шоиру адиблар ижод майдонига кириб келиб, ўз бетакрор, умрбоқий асарлари билан бадиий тафаккур хазинасига салмоқли ҳисса кўшдилар.

Ўзбек мумтоз адабиётининг тамал тошини кўйган Мавлоно Лутфий (1366-1465) дан бошлаб Ҳайдар Хоразмий (XIV аср охири, XV аср бўшлари), унинг замондошлари Дурбек,

Гадоий, Атоий, Саккокий сингари забардаст туркигўй шоирлар ижоди равнақи туфайли мумтоз адабиётимиз янги марраларга кўтарилиди ва унинг хилма-хил жанрларида бир-биридан гўзал, нафис ва бакувват бадиий асарлар дунё юзини кўрди.

Лутфийнинг «Гул ва Наврўз», Хоразмийнинг «Маҳзунул асрор» («Сирлар хазинаси»), Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайх» асарлари ёхуд Гадоий ва Атоийларнинг ишқ-муҳаббат, ҳаёт нашъу намосини, инсон шахси ва унинг юксак орзу-армонлари, интилишларини баланд пардаларда улуғлаган оташнафас шеър-ғазаллари, қасидалари - булар мумтоз ўзбек адабиёти ривожининг муҳим ютуғидир. Мазкур асарларда ўзбек тилининг жарангдорлиги, унинг бадиий имкониятларининг бениҳоялиги, қолаверса, унинг ҳалқчиллиги, юксак эстетик қурдати ва таъсирчанлиги тўла куч билан ифодаланганингига шоҳид бўласан, киши.

Ўзбек адабиётнинг янада юксак даражага кўтарилиб, кенг эътироф топишида улут ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий (1441-1501) ижоди алоҳида ўрин тутади. Негаки шеърият мулқининг сultonи Навоий ўзига қадар бўлган туркигўй шоирлар ижоди эришган ютуқларни ўзида мужассамлаштирибгина қолмай, балки айни замонда ўзининг серқирра ижодий фаолияти билан бу адабиётнинг юксак камол топиши ва довругини сарбаланд этишга мислсиз улуш кўшиди.

Алишер Навоийнинг баракали ижодига тўхталадиган бўлсақ, ҳали шу вақтга қадар ўзбек адабиётида сермаҳсуллик жиҳатидан у билан тентглашадиган адиб, ижодкор бўлган эмас. Катта эпик асар — «Ҳамса»дан ташқари ҳам Навоийнинг «Ҳазоинул-маоний» бўйича ҳаммаси бўлиб ўзбек тилида 2600 ғазал, 133 рубоий, 210 қитъа, 86 фард, 52 муаммо, 13 туюқ, 10 муҳаммас, 10 чистон (шеърий топишмок), 4 мустаҳзод, 4 таржеъбанд, 5 мусаддас, 1 қасида, 1 мусаммон, 1 таркибанд, 1 маснавий, 1 соқийнома туркум шеъри, форсий девони бўйича 554 ғазали, 343 муаммоси, 73 рубоийси, 72 қитъаси, 16 шеърий тарихи, 9 лугзи бизгача етиб келган. Навоийга қадар ҳеч ким ўзбек тилида бунча кўп шеър ёзмаган, ғазал, рубоий, қитъа каби шеърий турларни бунча ривожлантирган эди¹. Унинг 51 минг 230 мисрадан ибо-

¹ Ҳайитметов А. Навоийхонлик сұхбатлари. Т., «Ўқитувчи», 1993, 22-бет.

рат беш гўзал достонни ўз таркибига олган буюк «Ҳамса»си ҳакли суратда ўзбек адабиётининг гултожи ҳисобланади.

Навоий «Ҳамса»сига кирган «Ҳайротул-аброр», «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Саббаи сайёр», «Садди Искандарий» достонларининг ҳар бири ўзининг бебаҳо маънавий қудрати, бадиий юксаклиги, тил бойлигининг мукаммалиги билан ажралиб туради. Энг муҳими, ўзбек тилида илк бор «Ҳамса» битишдек ғоятда машаққатли вазифани шараф билан адо этган Навоий дахоси ҳар қанча таҳсинга сазовордир.

Улуг мутафаккир асарларини мutoала қиласар эканмиз, уларда акс этган, илгари сурилган чин инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ҳаётга ошуфталик, кенг маънодаги ишқ-муҳаббат ғоялари вужудимизни қамраб олади, ўзига мафтун этади. Бу ҳам Навоий ижодининг умрбоқийлигидан, умумбашарий қадриятлар руҳи билан чукур сүфорилганлигидан яққол далолатдир.

Шу билан бирликда бу даврда форс-тоҷик адабиёти ҳам анъянавий тарзда ривожланишда давом этди. Бу адабиёт довругини баланд кўтарган, юксак бадиий ижод намуналарини яратган Камол Хўжандий, Хофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Биноий, Ҳилолий ва Восифий сингари даҳо сўз санъаткорлари номини алоҳида тилга олиб ўтиш жоиздир. Уларнинг юксак бадиий тафаккур ила яратилган умрбоқий асарлари мана неча асрлардирки, тарих ва даврлар синовидан ўтиб, қанчалаб авлодлар онги, шуурини слқинлантириб келмоқда.

Шу билан биргаликда Амир Темур ва Темурийлар даври маданий ҳаётининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, бу даврда ислом ва унинг диний аҳкомларининг нурли таровати, зиёси тўла куч билан намоён бўлди. Бундан эса улуғ аждодларимизнинг маънавий олами янада оройиш топди. Бунда айниқса, инсонлар икки дунёси саодатини улуғловчи, уни эзгуликка, мукаммаликка даъват этувчи илғор тасаввуф ғояларини илгари сурган Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389), Хожа Аҳрор Валий (1404-1490) сингари буюк алломаю сиймоларимиз таълимотининг кенг ёйилиши, оммалашуви муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиз.

Шундай қилиб, Амир Темур ва Темурийлар даври Ватанимиз халқарининг ҳаётий тақдирида, уларнинг ижтимоий тараққиётнинг юксак мэрраларига кўтарилиб боришлари давомида ўчмас из қолдирган алоҳида бир тарихий босқич бўлди. Энг муҳими, бу давр Амир Темурдек буюк сиймони тарих майдонига чиқардики, бу зоти шариф ва унинг авлодларининг мислсиз саъй-ҳаракатлари, бунёдкорлик фаолиятлари туфайли Мовароуннахр ва Хурросон ўлкалари улкан ўзгаришларга юз тутди. Мўғулларнинг бир ярим асрлик босқини ва зулм-асоратидан бутунлай холос бўлган она юргимиз қудратли салтанатга айланибгина қолмай, айни чоғда ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий жиҳатлардан юксалиб, жаҳонга довруғ таратди. Улуғ аждодларимиз томонидан яратилган моддий ва маънавий маданиятнинг юксак намуналари, дуру жавоҳирлари мана неча асрлардирки, жаҳон аҳлини ҳайратга солиб, миннатдор авлодлар ардоғида эъзозланиб келмоқда.

Синов саволлари

1. Амир Темур шахсини таърифлаб беринг.
2. Амир Темур қандай вазиятда сиёсий кураш майдонига кириб келди?
3. Амир Темурнинг тарихий хизматлари нимада?
4. Амир Темур даврида шаклланган давлат бошқаруви тизими қандай тамойилларга асосланган эди?
5. Амир Темурнинг хорижий элларга уюштирган ҳарбий юришлардан кўзда тутилган мақсадлар нималардан иборат бўлган?
6. Темурийлар давридаги солиқ турларини, миқдорини биласизми?
7. Амир Темурнинг ҳарбий саркардалик фаолияти ҳақида нималар деяоласиз?
8. Унинг дипломатик маҳоратини таърифлаб беринг.
9. Мирзо Улугбек шахсини тавсифлаб беринг.
10. Мирзо Улугбек амалга оширган ички давлат сиёсатинини муҳим жиҳатларини кўрсатиб беринг.
11. Темурийлар сулоласи инқирозининг асосий сабабларини биласизми?
12. Ҳусайн Бойқаро даврида Хурросоннинг иқтисодий ва маданий юксалишининг муҳим омилларини тушунтириб беринг.

13. Қандай омиллар Амир Темур ва Темурийлар даврида мамлакатда моддий ва маънавий маданиятнинг равнақ топишини тъминлади?
14. Темурийлар даврида бунёд этилган моддий маданият намуналарини биласизми?
15. Улуғбек академиясининг ташкил толиши ва фаолияти ҳақида сўзлаб беринг.
16. Темурийлар даврида тарихшунослик фани қандай ривож топган?
17. Темурийлар давридаги хаттотлик, тасвирий ва мусиқа санъати равнақи тўғрисида нималарни биласиз?
18. Алишер Навоий шахси ва ижоди ҳақида нималарни биласиз?

IX Боб. ТУРКИСТОННИНГ ХОНЛИКЛАРГА БЎЛИНИБ КЕТИШИ, УНИНГ САБАБЛАРИ ВА ОҚИБАТЛАРИ

1. Туркистоннинг уч хонликка бўлиниши

Ватанимиз тарихи ўзбек давлатчилиги тараққиёти бир текисда ўтмаганлиги, унинг ривожида зафарли ва инқизати даврлар бўлганидан гувоҳлик беради. Соҳибқирон Амир Темур асос солган салтанат энг йирик ва қудратли ўзбек давлати бўлганлиги жаҳонга маълум. У ўз ворисларига нафақат қудратли давлатни, шунингдек, салтанат қуриш ва давлатни бошқариш қонун-қоидалари баён этилган машҳур тузукларни ҳам қолдирган эди. «... Фарзандларим ва авладимдан бўлганларнинг ҳар бири,- деб ёзган эди у ўзининг тузукларида,- унга мувофиқ иш юритсин... Бу тузуклардан ўз салтанат ишларини бошқаришда кўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлғай»¹. Аммо, унинг дастури ва васиятларига амал қилинмади. Тахт, ҳокимият илинжидаги авж олган ўзаро ва ички кураш, жангу жадаллар давлатни заифлаштириб, мамлакатни инқизатга ва парокандаликка олиб келди.

XVI аср бошларида заифлашиб бораётган Темурийлар салтанатига Даشت қипчоқ томондаги ўзбеклар ҳукмдори Мұхаммад Шоҳбаҳт Шайбоний хужуми бошланди. Шайбонийхон 1500-1501 йилларда Самарқанд ва Бухорони, 1504 йилда Хисор вилоятини, 1504-1505 йилларда Урганчни, 1506-1507 йилларда Хурросон пойтахти Ҳирот ҳамда Балхни, шунингдек, Марв, Машҳад ва Нишопур шаҳарларини забт этди. Тошкент, Фарғона ва Сирдарё ерлари ҳам Мұхаммад Шайбонийхонга қарам бўлиб қолди. Шундай қилиб, Мовароуннахр ва Хурросон бирлаштирилди ва Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги қарор топди. Шайбонийхон жанубда Эрон шоҳи Исмоилшоҳ билан тўқнашди. 1510 йилда Марв яқинида бўлган жангда Шайбонийхон қўшинлари енгилди. Ҳоннинг

¹ «Темур тузуклари». Т.,Faфур Ғулом номли нашриёт, 1991, 53-бет.

ўзи ҳам ҳалок бўлди. Тахтга Кўчкунчихон (1510-1530) чиқди. Бироқ шайбоний зодагонлар, ҳарбий кўмондонлар жипсллашиб, Исмоилшоҳга қарши курашиш ўрнига Шайбонийхон бирлаштирган вилоятлар ва ерларни тақсимлашга киришдилар, улар ўртасида ўзаро келишмовчилик, зиддиятлар авж олди. Бундан фойдаланган Исмоилшоҳ тез орада Хурсон ва Хоразм ўлкаларини, Шимолий Афғонистонни босиб олди. Пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннахрда эса Шайбонийлар хукмронлиги сакланиб қолди.

Хоразмда Исмоилшоҳ хукмронлигига, унинг шиалик диний мазҳабига қарши ҳаракат бошланди. Бу ҳаракатга Вазир шаҳри қозиси Умар қори ва Сайд Ҳисамиддин етакчилик қилди. Улар Шайбонийлар авлодидан бўлган Берка сultonнинг ўғли Элбарсхонга мурожаат қилиб, хон бўлишини таклиф қилдилар. Элбарсхон 1511 йилда қўшин билан келиб Вазир, Урганч, Хива, Хазораспни Исмоилшоҳ кўшиналаридан тозалади. Шундай қилиб, 1511 йилда мустақил Хива хонлиги ташкил топди. Элбарсхон унинг биринчи хони бўлди. Хивада Шайбонийлар сулоласи хукмронлиги 1770 йилгача давом этди. Хива хонлиги пойтахти Урганч ~~эди~~ Арабхон(1602-1621) даврида пойтахт Хивага кўчирилди. Хива хонлиги тасарруфига Амударё қўйи оқимидағи воҳалар, Манишлок, Даҳистон (Машҳад) ва Ўзбой атрофидағи кўчманчи туркман худудлари киради. Бироқ, хонликда тинчлик бўлмади. Узоқ йиллар давомида хонлик тепасида турган ўзбек қабилалари билан туркман қабилалари ўртасида, шунингдек, шаҳзодалар ўртасида тинимсиз урушлар бўлиб турди. Хива ва Бухоро хукмдорлари ўртасида Мурғоб дарёси бўйлари учун, Марв учун қирғинборот урушлари бўлиб туради, бу худудлар қўлдан-қўлга ўтарди. Хонликка шимолдан қалмоқлар, қозоқлар, Ўрал казаклари тез-тез хужум қилиб фалокатлар келтиради.

XVIII аср 40-йилларида Эрон шоҳи Нодиршоҳ, унинг ўғли Насрullo Хива хонлигини босиб олиб, ўз бошқарувини ўрнатди, туркман қабилаларини Хоразмдан Хурсонга кўчириди. Бироқ Хива хонлигига тинчлик бўлмади. Эрон хукмдорларига қарши тез-тез галаёнлар бўлар, аҳоли боши оқсан томонга кетарди. Шундай вазиятда хонликдаги ўзбек қабилаларидан кўнғирот уруғининг бошлиғи Муҳаммад Амин

Инок 1770 йилда ҳокимиятни кўлга олди ва Хива хонлигида янғи сулола — кўнғирот сулоласига асос солди ва бу сулола 1920 йилгача ҳукм сурди. Муҳаммад Амин Инок туркманлар кўзғолонини бостирди, Бухоро ҳукмдорининг хужумини даф этди ва Хива хонлигидаги вилоят ҳокимларини марказий ҳокимиятга бўйсундирди.

Мовароуннаҳрда 100 йилгача давом этган Шайбонийлар даврида ҳам тинчлик бўлмади, қирғинборот урушлар, ўзаро ички курашлар давом этди. 1512 йилдан бошлаб Бухоро вилояти ноibi бўлиб келган Убайдулло султон 1533 йилда Шайбонийлар сулоласининг олий ҳукмдори этиб кўтарилиди. Убайдулла султон Самарқанддаги Кўчкинчихон авлодлари қаршилиги сабабли олий ҳокимиятни Бухорода туриб бошқаарди. Шайбоний Убайдуллахон (1533-1539) даврида Бухоронинг мавқеи ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан кучайди ва Мовароуннаҳрнинг сиёсий-маъмурий марказига айлантирилди. Абдуллахон II даврида (1557-1561 йилларда амакиси Пирмуҳаммад, 1561-1583 йилларда отаси Искандархон олий ҳукмдор деб эълон қилинган бўлсада амалда ҳукмдор Абдуллахон II эди) 1557 йилдан бошлаб пойтахт расман Бухоро бўлиб қолади ва бу сана тарихга Бухоро хонлиги ташкил топган йил бўлиб кирди.

Абдуллахон II сиёсий тарқоқликка қарши узоқ йиллар уруш олиб бориб, 1573 йилда Фарғонани, 1574 йилда Шаҳрисабз, Қарши, Ҳисор вилоятларини, 1578 йилда Самарқандни, 1582 йилда Тошкент, Шоҳруҳия, Оҳангарон ва Сайрамни, 1583 йилда Балхни, 1584 йилда Бадаҳшонни, 1588 йилда Ҳиротни, 1595 йилда Хоразмни забт этиб, минтақани бирлаштириш ишини улдалади, Бухоро хонлигини кучли ва марказлашган давлатга айлантирди. Бироқ ички низо, адоватни бартараф этолмади. Ганимлар Абдуллахонга қарши унинг ўғли Абдулмўминни қайрайдилар. Шу тариқа, уюштирилган сарой фитнаси натижасида 1598 йилда Абдуллахон ўлдирилади. Абдуллахон ўрнига тахтга кўтарилиган Абдулмўмин б ойча ҳукмдор бўлди. У отасининг амирларидан бири, Абдулвосе томонидан отиб ўлдирилди. Тахтга чиққан сўнгги Шайбоний Пирмуҳаммад (1599-1601) ҳам ички урушларнинг бирида ҳалок бўлади. Шайбонийлар сулоласи барҳам топди.

Шайбонийлар сулоласи (1500-1601)

Мұхаммад Шайбонийхон	— 1500-1510
Кўчкінчихон	— 1510-1531
Абу Саидхон	— 1531-1533
Убайдуллахон	— 1533-1539
Абдуллахон I	— 1539-1540
Абдулазизхон (Бухорда)	— 1540-1550
Абдулатиф (Самарқандда)	— 1540-1550
Наврӯз Аҳмадхон (Бароқхон)	— 1551-1556
Пирмуҳаммадхон I	— 1557-1561
Искандархон	— 1561-1583
Абдуллахон II	— 1583-1598
Абдулмўминхон	— 1598-1599
Пирмуҳаммадхон II	— 1599-1601

1601 йилдан эътиборан Бухоро хонлигига ҳокимият аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи қўлига ўтади. 150 йилча (1601-1753) ҳукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласи даврида Бухоро хонлигига тинчлик, осойишталик бўлмади. Хонлик вилоятларида ҳукмронлик қилувчи амирлар ва бекларнинг ўзбозимчалиги, марказий ҳокимиятдаги амалдорлар ўртасидаги ўзаро келишмовчилик, ур-йиқитлар мамлакат тинкасини қуритиб борди. Бундай аштархонийлар сулоласидан Бухоро таҳтига кўтарилиган ўн нафар хондан иккитасининг таҳтдан ағдарилгани, тўрттасининг таҳтустида ўлдирилгани ҳам яққол кўрсатади. Инқироз ўзининг юқори палласига чиққан XVII асрнинг 40-йилларида Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухоро хонлигига юриш қилиб уни ўзига бўйсундиради. Бухоро хонлигига катта нуфузга эга бўлган манғит уруғининг вакили Мұхаммад Раҳим 1747 йилда ичкелийбозлик ва майшатбозликка берилиб кетган Абдулфайзхонни, сўнгра расман хон деб (соҳта хон) эълон қилинган унинг ўғиллари: Абдулмўмин ва Убайдулло сultonларни ўлдириб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Мұхаммад Раҳим 1753 йилда ўзини Бухоро амири деб эълон қиласади. Шундан эътиборан Бухоро хонлиги Бухоро амирлиги деб атала бошланди. Амирликда ҳокимият 1920 йилгача манғитлар сулоласи қўлида бўлди.

Аштархонийлар сулоласи (1601-1752)

Боқимұхаммад	— 1601-1605
Валимұхаммад	— 1605-1611
Имомқулихон	— 1611-1642
Назармұхаммадхон	— 1642-1645
Абдулазизхон	— 1645-1681
Субхонқулихон	— 1681-1702
Убайдуллахон II	— 1702-1711
Абулфайзхон	— 1711-1747
Абдулмұмин (сохта хон)	— 1747-1748
Убайдулла султон (сохта хон)	— 1748-1752

Мұхаммад Раҳим ҳукмронлигини беклик — вилоятлардаги бошқа қавмлардан бўлган ҳокимлар тан олмадилар. Амир манғитларға таяниб ҳокимиятни марказлаштиришга интилди. Барча қабилаларнинг ҳукмдорларини Бухорога йигиб, улардан марказий ҳокимиятта бўйсунишни талаб қилди, акс ҳолда қаттиқ жазоланиши ҳақида огоҳлантириди. Вилоятлардаги кўпгина ҳокимлар, бебош амалдорлар ҳокимиятдан четлаштирилиб, ер-мулки тортиб олиниб, бошқа жойларга кўчирилди. Улар ўрнига амир қабиладошларидан тайинланди. Мұхаммад Раҳим Бухоро минораси ёнидаги ўз қароргохини маҳсус қурдирган Аркка кўчирди, ўзбошимча бекларни Аркка чакириб қаттиқ жазолади. Тарқоқликни бартараф этиш мақсадида кўпгина бекликларга — Самарқанд, Жиззах, Ўратепа, Хисор, Бойсун, Шаҳрисабзга қарши қонли урушлар қилди, кўпгина вилоятлар вайрон бўлди. Мұхаммад Раҳим Нуротада истиқомат қилувчи бургут қабиласи қўзғолонини бостириб, уларнинг ҳарбий истехкомларини бузиб ташлаб, ўзларини Бухоро туманига кўчирди. Миёнқалъа қипчоқларига хужум қилиб, истехкомларини бузиб ташлайди, йўлбошлиларини қатл этиб, қолганларини кўчириб юборади.

Мұхаммад Раҳим вафотидан кейин ўзаро урушлар яна-да кучайди. Вилоят ҳукмдорлари манғитларнинг марказий ҳокимиятига қарши қўзғолонлар кўтарди.

Кенагас, юз, баҳрин, бургут, сарой қабилаларининг қўзғолонлари, ҳокимиятга ўтирган Дониёлбийнинг уларни бостириш учун қилган урушлари минглаб одамларнинг ёстигини қуритди. Дониёлбий кўшинлар харажати учун

қўшимча солиқлар жорий этиб аҳоли норозилигини ошириди. Бухоро ҳунармандлари ва тижорат аҳли 1784 йилда кўзғолон кўтарди. Кўзғолонни бостириш жараёнида минглаб одамлар курбон бўлди.

Амир Маъсум («бегуноҳ амир») деб ном олган Шоҳмурод (1785-1800 йиллар) тарқоқликка қарши курашни давом эттириди. Амир Шоҳмурод бошқарув тартибини ўзгартириш, амалдорлар таркибини янгилаш чораларини кўрди. Амир икки йирик давлат арбоби — Давлат қушбеги билан Низомиддин қозикалонни сарой, қўшин ва бошқа соҳадаги амалдорлар хузурида ўз кўли билан ўлдирди. Солиқларни тартибга солди. Бухоро аҳолисига тархан ёрлигини топшириди. Унга биноан аҳоли савдо даромадидан бож тўлашдан, ҳунармандлар пул йифимидан, мажбурий меҳнат ва солиқлардан озод этилди. Шунингдек, хирож, никоҳ пули, тарози ҳақи ва бошқа йифимлар миқдори камайтирилди.

Шоҳмурод даврида Бухоро амирлиги нисбатан мустаҳкамланган бўлсада, ўзаро урушлар тўхтамади. Фарбий чегараларда эса Хива хони қўшинлари хужумга ўтар, экинзор ва боғлар пайҳон қилинар, қишлоқлар вайрон бўлар, одамлар ва чорва моллари ҳайдаб кетилар эди.

Бухоро хонлигидаги ички курашлар, марказий ҳокимиятнинг заифлашуви сабабли у XVIII аср бошларида иккига бўлиниб кетди. Аштархонийлар хукмронлигининг заифлашуви оқибатида Фарғона водийсига унинг шимолида ташкил топган Жунғорлар давлати тез-тез бостириб кирадиган, талон-тарож қиласиган бўлиб қолди. Бундай вазият Фарғонадаги ички кучларнинг бирлашувига, мустақил давлат тузишга интилишини кучайтириди.

Чуст яқинидаги Чодак қишлоғида яшовчи дин пешвolarining мавқеи XVIII аср бошларида ёқ Фарғонада анча кучайиб, ҳокимиятни қўлга олишга интилдилар. Бироқ уларнинг ҳокимияти бошқа қабилалар томонидан тан олинмади. Бир гурӯҳ ҳарбий зодагонлар Риштонда кўзғолон кўтариб Фарғона ҳокими Ҳўжа Аширкулни ўлдирдилар. 1710 йилда Кўқон атрофида яшаб турган ўзбек қабилаларидан бири — минглар ўз етакчиси Шоҳруҳбийни ҳокимият тепасига кўтарида. Шу тариқа, Кўқон хонлиги ташкил толади. Ўзаро ички курашлар ботқоғига ботиб қол-

ган Бухоро хони Убайдуллахон ўзига қарашли ҳудуднинг ажралиб чиқиб, алоҳида давлат тузишига қаршилик кўрсатолмади. Кўқон хонлигидаги минг қабиласи сулолалари 1875 йилгача ҳукмронлик қилди. Кўқон шаҳри четида жойлашган Тепакўрғон Кўқон хони Шоҳруҳбийнинг қароргоҳига айлантирилди. Тепакўрғонда мустаҳкам қалъа, бозор ва аҳоли яшайдиган маҳаллалар курилди.

Кўқон хонлари Фарғона водийсини, Хўжанд, Ўратепани бирлаштиргач, Кўқон хонлигининг мустақиллиги XVIII аср ўрталарида Бухоро давлати томонидан тан олинди. XVIII аср охириларида Кўқон хонлари Тошкентни бўйсундиришга киришадилар. 1784 йилда Шайхонтохур даҳаси собиқ ҳокимининг ўғли Юнусхўжа Тошкентни Бухоро тобелигидан чиқариб, мустақил сиёsat юритарди. Тошкент беклиги ўзига хос бошқарув тизимиға эга эди. Юнусхўжанинг тўрт маслаҳатчиси бўлган. Тошкент шаҳар назорати ва солиқ йигиш Бошчихўжанинг кўлида бўлиб, савдо-сотиқни қози ва девонбеги назорат қилишган. Шариат қонун-қоидалари, нархнаво, ўлчовлар устидан Раис лавозимидаги амалдор назорат қилган. Юнусхўжа XVIII аср охириларида қозоқ уруғлари ҳужумларини бартараф этиб, Сайрам, Чимкент, Туркистон, Курама, Қорабулоқ шаҳарларини Тошкент беклигига бўйсундирган эди. Тошкент беклиги мавқеининг ошиб бориши Кўқон ҳэнларига ёқмади. 1799 йилда Кўқон хони Норбўтабий Тошкентга юриш қилди, аммо, Чирчиқ бўйидаги жангда мағлубиятга учради. Юнусхўжа вафотидан кейин Кўқон хони Олимхон қўшинлари юриш қилиб, 1809 йилда Тошкентни ва унга қарашли ҳудудларни Кўқон хонлигига бўйсундиради.

Хонликлар тарихи иқтисодий ва маданият ҳаётнинг бир текисда бормаганлигидан, айрим даврларда силжиш кузатилса-да, хонликлар ўртасидаги ўзаро кураш авж олган йилларда эса таназзуллик ҳоллари юз берганлигидан гувоҳлик беради.

Шайбонийлар, хусусан Абдуллахон II даврида дехқончилик ишларини ривожлантиришга аҳамият берилди. Зарафшон, Сирдарё, Амударё, Чирчиқ, Вахш, Мурғоб дарёлари бўйларида кўплаб каналлар, анҳорлар, ариқлар қазилиб, атрофдаги ерларга сув чиқарилган, янги экинзорлар

ва боғлар барпо этилган. Биргина Қашқадарё бўйларидағи ерларга сув чиқарувчи ўндан ортиқ каналлар қазилғанлиги ва ишлаб турғанлиги маълум. Абдуллахон II даврида қурилған Зарафшон дарёсидаги Кармана, Меҳтар Қосим, Чархорминор, Жондор кўпприк-сув айирғичлари, Санғзар дарёсидаги Туятортар канали, Амударё-Чоржўй канали, Тошкент вилоятидаги Заҳариқ, Нурота тоғлари сувларини тўпловчи Оқтоб ва Банд сув омборлари йирик иншоотлардан эди. Бу тадбирлар ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, узумчилик каби соҳаларнинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ҳива хонлигига ҳам сунъий суғориш ишларига катта эътибор берилган. 1681 йилда барпо этилган, узунлиги 143 км бўлган Шоҳобод, хон Али Султон (1558-1567) даврида қўрилган узунлиги 96 км бўлган Ёрмиш, Янгиариқ ва бошқа ўнлаб каналлар деҳқончиликнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этган.

Хонликларда пахта, ипак ва жун газламалари етиштириш, тикувчилик, кулолчилик, темирчилик, заргарлик, кўнчилик, дурадгорлик асосий ҳунармандчилик тармоқлари ҳисобланарди. Деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотлари Эрон, Ҳиндистон ва бошқа кўшни мамлакатлар бозорларида ҳам сотилар эди.

Маданий-маърифий ҳаётда бир қатор тадбирлар амалга оширилган. Бу йирик шаҳарларда бунёд этилган масжид, мадраса, работ, карвонсарой, ҳаммом, бозор ва бошқа қурилиш мажмуаларида яққол кўзга ташланади. Ҳозирги кунгача қад кўтариб келаётган Бухородаги Мир Араб, Абдуллахон, Кулбобо, Кўкалдош, Калон, Абдулазизхон, Убайдуллахон мадраса ва масжидлари, Тошкентдаги Кўкалдош, Қаффоли Шоший, Бароқхон мадрасалари, Самарқанддаги Шердор ва Тиллакорий мадрасалари, Хивадаги Араб Муҳаммадхон, Шерғозихон, Муҳаммад Амин Иноқ мадраса ва масжидлари хонликлар даврида қурилган ва юксак маҳорат билан безатилган меъморчилик ёдгорликлариdir. Мактаб ва мадрасаларда ёшларни ўқитиш, таълим-тарбия ишлари йўлга кўйилган. Мактаб таълимида болаларга ўқиш-ёзиш ва ахлоқ-одоб қоидалари ўргатилган. Мадрасаларда эса диний илмлар, шунингдеск, грамматика, мантиқ, алжабр,

ҳандаса, ҳисоб амаллари ўргатилган. Мадрасани битиргандар қози, унинг ёрдамчisi, масжид имоми давозимида ишлаганлар, мударрислик қилганлар.

Маданий ҳаётта назар ташлар эканмиз, хонликларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётини тасвирловчи кўплаб китоблар ёзилганлигининг гувоҳи бўламиз. XVI асрда ёзилган **Мулла Шодийнинг «Фотихнома», Биноийнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Абдуллоҳ иби Насруллоҳийнинг «Зубдат ул-осор», Фазлуллоҳ иби Рӯзбеҳоннинг «Меҳмонномайи Бухоро», Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдулланома»** каби асарлари хонликлар тарихини ўрганишда муҳим манбалардир.

Бухоро хонлиги тарихини ўрганишда ўша замонда ёзилган **Маҳмуд иби Валининг «Баҳр ал-асрор», Хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ал-мулук», Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Муқимхон тарихи», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллахон тарихи», Абдураҳмон Толенинг «Абулфайзхон тарихи», Ҳожамқулихон Бадхийнинг «Қипчоқхон тарихи», «Тарихи амир Ҳайдар», «Фатҳномайи сultonий», «Мангитлар хонадони салтанати қисқача тарихи»** каби асарлар муҳим ўринга эга.

Хива хонлиги тарихига доир кўпгина асарлар ҳам бизгача етиб келган. Улар орасида Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима», Шермуҳаммад Мунис Ҳоразмийнинг «Фирдавс ул-иқбол ёки Иқболнома», Муҳаммад Ризо Оғаҳийнинг «Риёз ад-давла», «Иқболи Ферузий» ва бошқалар шулар жумласидандир. Араб ва форс тилларида ёзилган бир қатор асарлар ҳам ўзбек тилига таржима қилинган.

Кўқон хонлиги тарихини ўрганишда Мирза Қа'андар Мушрифнинг «Шоҳномайи Умархон», Мулла Ниёз Муҳаммад иби Мулла Ашур Муҳаммад Ҳўқандийнинг «Тарихи Шоҳруҳий», Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандийнинг «Тарихи жаҳоннамойи», Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидайи Тошканд» каби асарлар ҳам муҳим манбалар ҳисобланади. Хонликларда юзлаб олимлар, шоирлар иход қилганлар. Тиббий илмни ривожлантиришга олим **Султан Али** катта ҳисса қўшган. У инсон танаси касалликлари ва уларни даволаш тўғрисида «Дастур ал илож» ва «Муқаддимайи

дастур ал илож» асарларини ёзган. XVI асрда Бухоро хонлари хузурида табиблик қилган Мұҳаммад Юсуф ва Шоҳ Али кўз касалликлари ва уларни даволашга доир «Кўз табиблари учун кўлланма», «Кўз касаллигига оид асарлар сараси» асарларини ёзганлар.

Хонликларда шоиру фозиллар адабиёт соҳасида ижод қилганлар. Бухорода ижод этган Мирза Содик Муниший 15 минг газал ва маснавийлардан иборат «Девон» китобини яратди. Фазлий, Мушриф, Маҳмур, Гулханий ва бошқа кўплаб қалам соҳиблари XIX асрнинг биринчи ярмида Кўқонда ижод этдилар. Кўқонда адабий мұхитнинг ривожига Умархон ва унинг хотини Нодира бегим қатта ҳисса қўшдилар. Уларнинг таклифи билан сарой шоирлари Фазлий ва Мушриф Кўқон шоирларининг «Мажмуат уш-шуаро» номли тасқирасини яратдилар, унга кўплаб ижодкорларнинг шеърлари киритилган эди. Кўқон хони Умархоннинг «Амирий» таҳаллуси билан гўзал ва нафис шеъру фазаллар битганлиги ҳам маълумдир.

Мусиқа ва қўшиқчилик санъати ҳам анча ривож топиб борди. Пуфлаб ёки уриб чалинадиган торли мусиқа асбоблари, мишлий қўшиқчилик, мишлий рақс аҳоли ўртасида кенг тарқалиб борди. Қўшиқчиликда терма, лапар, ялла, мақом жанрлари кенг кўлланиларди. Хоғизлар, бахши дистончилар ҳалқ томонидан эъзозланар эди, тўй ва сайилларда «Гўрўғли», «Кунтуғмиш», «Шоҳсанам ва Фарид», «Тоҳир ва Зухра» каби ўзида ватанпарвалик, мардлик, севги, меҳр, инсоф ва диёнат ғояларини мужассамлашган дистонлар зўр мароқ билан куйланар ва тингланар эди. Шунингдек, ҳалқ орасида қизиқчилик, масхарабозлик, асиябозлик, кўғирчоқ ўйини, дорбозлик санъати ҳам кенг тарқалган эди.

2. XIX аср биринчи ярмида ўзбек хонликларининг жўтрофий-сиёсий ўрни, давлат бошқаруви ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти

Бухоро амирлиги. Бухоро амирлиги ўзбек хонликлари орасида ўзининг ҳудудий ўрни, аҳолиси ва табиий ресурслари жиҳатидан мухим мавқеига эга эди.

XIX асрға келганды, Бухоро амирлигининг ҳудуди қарийб 200 минг квадрат километрни ташкил этди. Унинг чегаралари Жанубда Амударёнинг сүл қирғоздан бошланиб, Сирдарёгача үзүлиб қозоқ жузлари билан чегарадош эди. Амирлик Шарқда Помир тоғларидан тортиб, Фарбда Хива хонлиги чегараларигача бўлган ҳудудни ишғол этарди. Бухоро ва Самарқанд каби йирик шаҳарлар жойлашган Зарафшон водийси амирликнинг марказий қисми ҳисобланарди. Қашқадарё ва Сурхандарё воҳалари, ҳозирги Тожикистон ҳудудидаги Вахш, Коғирниҳон, Панҷ дарёлари водийсида жойлашган шаҳар ва қишлоқлар, ҳозирги Туркманистон ҳудудидаги Мурғоб дарёси воҳасидаги ерлар Бухоро амирлигига қарап эди.

Бухоро амирлигининг пойтахти Шарқда энг нуфузли шаҳар сифатида эътироф этилган Бухорои шариф эди. Йирик шаҳарлардан: Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Термиз, Шеробод, Ҳисор, Душанбе, Кўлоб ва бошқалар амирлик тасарруфида эди. Марв ва Чоржўй шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Хива хонлиги ўртасида, Жиззах, Ўратепа ва Хўжанд шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Кўқон хонлиги ўртасида тез-тез урушлар бўлиб, бу шаҳарлар кўлдан-кўлга ўтиб турарди.

XIX аср биринчи ярмида Бухоро амирлигидаги 2 миллионча аҳоли яшарди. Аҳоли амирликнинг серсув воҳаларидаги яшаб, жазирама иссиқ, сувсизлик ҳукмронлик қилувчи Қизилқум саҳролари ва чўллари кимсасиз ястаниб ётарди. Зарафшон водийсида 300-350 минг, Қашқадарё воҳасида 500 минг, Сурхандарё воҳасида 200 минг, Шарқий Бухорода 500 мингча аҳоли яшарди. Амирликнинг йирик шаҳарлари — Бухорода 60 минг, Самарқандда 50 мингга яқин аҳоли яшарди.

Аҳоли этник жиҳатдан кўпгина элатлардан иборат бўлиб, уларнинг кўпгина қисми, қарийб 57 фоизи ўзбеклар эди. Ўзбеклар бир қанча қабилалардан ташкил топган бўлиб, улар орасида мангит, сарой, қўнғирот, жабгу, қорлук, қалмоқ, найман, қитчоқ, минг, юз қабилалари кўпчиликни ташкил этарди. Улар, асосан Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхандарё воҳаларидаги шаҳар ва қишлоқларда яшарди.

Бухоро амирлигининг Ҳисор, Душанбе, Шарқий Бухородаги Вахш, Коғирниҳон ва Панж дарёлари водийларида, асосан, тожиклар яшар эди.

Амирликнинг жанубий ва ғарбий қисмида туркманлар, шимолий-шарқий томонида қозоқ ва қирғизлар яшарди. Шунингдек, амирлик худудида афғонлар, эронлар, араблар, яхудийлар, ҳиндлар ва бошқа этник гуруҳлар ҳам мавжуд эди.

Аҳолининг аксарият кўпчилиги қишлоқларда истиқомат қиларди. Улар деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланарди. Суғориладиган ерларда пахта, буғдой, гуруч, жўҳори, боғ ва полиз маҳсулотлари етиширилар эди. Узум, олма, нок, шафтоли, ўрик, гилос, анжир, қовун, тарвуз етишириларди. Мева-чевалар қуритилиб ширинлик ўрнида ишлатиларди. Чорвачиликда қўйчилик, қоракўл қўйчилиги, ҳунармандчиликда ғиламдўзлик, ўймакорлик, зардўзлик, тегирмончилик, кўнчилик, тўқувчилик, темирчилик, кулолчилик, бешикчилик, сандиқчилик, этикдўзлик, мойжувозлик, совунгарлик кенг тарқатган эди.

Амирликнинг иқтисодий ҳаётида қолоқлик, турғунлик ҳоллари мавжуд эди, аҳолининг турмуши васт даражада эди. Ерга ғалик шакли минг йиллар давомида ўзгармай келмоқда эди, аҳолига солинадиган ўлпон ва солиқлар ҳаддан ташқари кўп эди. Аҳолининг сотиб олиш қобилиятининг пастилиги ҳунармандчиликнинг ривожланишига тўскىнлик қиласарди.

Бухоро амирлиги монархия туридаги давлат бўлиб, унинг ҳукмдори чекланмаган ҳокимиятга эга эди. Амир ўз фуқароларини ўлдириши ёки ҳаёт қолдириши, бутун аҳолининг мулкига эга бўлишга ҳам ҳақли эди. У сўнгли тусаганини қиласарди.

Мангитлар сулоласи (1753-1920)

Муҳаммад Раҳим	— 1753-1758
Дониёлбий	— 1758-1785
Шоҳмурод	— 1785-1800
Ҳайдар	— 1800-1825
Насрулло	— 1826-1860
Музаффар	— 1860-1885
Абдулаҳад	— 1885-1910
Олимхон	— 1910-1920

XIX аср бошларига келганда, амирликда хизматкор амалдорлар табақаси кенгайди. Фақат амир саройининг ўзида 300 га яқин амалдор хизмат қиласади. Бу табақа давлат хазинасидан маош олар, амирга батамом қарам бўлиб, уларни амирнинг ўзи тайинлар ёки эгаллаб турган лавозимидан олиб ташлар эди. Амалдорлар амир фармойишини бажарибгина қолмай, унинг истак-ҳоҳиши ва кўнглини топа билишлари, унга доимо хушомад қилишлари керак эди. Шу боис саройда хушомадгўйлик, амир шахсйини улуғлаш расм бўлиб қолади. Амир ва унинг оиласигагина эмас, қуий мансабдагилар юқори амалдорларга ҳам хушомадгўйлик қиласадилар. ўз мавқеи, турмуши, оиласининг омонлиги, мулки учун кўркиш, эртанги кунга ишонмаслик каби оғир вазият вужудга келади. Қисқаси, мансабдорнинг тақдиди тўлигича юқори амалдор қўлида эди. Мансабни сотиш, порахўрлик кенг тарқалган эди.

Амирликда энг катта давлат лавозими — **кушбеги** — даргоҳ вазири, яъни бош вазир лавозими эди. Давлатнинг барча бошқарув идоралари унга итоат этар эди. Бир сўз билан айтганда, барча ижроия ҳокимият күшбенининг қўлида эди. Вилоят ва туман ҳокимлари ҳам күшбени тавсиясига биноан тайинланар эди. Күшбени хон истиқомат қилиб турган арки олийда туради.

Девонбеги — хонликнинг молия-хазина ишларини бошқарган. Солик ва жарималарнинг ундирилиши устидан назоратни ҳам девонбеги амалга оширган. Девонбеги арки олийнинг бир четида яшаган.

Кўкалдош — (хон билан бир онадан сут эмган киши) бутун амирлик худудида амирга ва амирликка нисбатан дўстона ёки душманлик муносабатида бўлувчилар ҳақидаги маълумотларни тўплаб ҳукмдорга етказиб турган.

Мушриф лавозимида ишлаган амалдорлар хонга инъом этилган буюмларни ҳамда ҳарбий анжомларни рўйхатга олиш билан машғул бўлган. Солик тушумларини ҳам маҳсус дафтарга ёзиб борган.

Яна бир лавозим **Миршаб** бўлиб, тунги қоровуллар бошлифи вазифасини бажарган.

Додҳоҳ — фуқароларнинг арз ва шикоятларини тингловчи, ҳал этувчи мансабдор бўлган, буларни керак бўлса хон ёки қүшбенига етказиб турган.

Иноқ — бу лавозимда ишлаган амалдорларнинг вазифаси амир фармойишларини бек ва бошқа табақадаги маҳалий мансабдорларга етказишидан иборат бўлган.

Мирохўр — амирнинг овчи қушларини тасарруф қилувчилар устида турган, хон овларини уюштириш ишига мутасадди бўлган.

Дастурхончи — амир хузурида уюштириладиган зиёфатлар учун масъул амалдор.

Китобдор — амир кутубхонаси бошлиги.

Тўқсобо — амир туғи соҳиби бўлган ҳарбий мансабдор.

Парвоначи — бирор шахснинг бирор лавозимга тайинланганлиги ҳақидаги ёрлиқни ўша шахсга етказувчи амалдор.

Садрлар — вақф мулкларини бошқарувчи мансабдорлар. Вақф муассасасининг бошлиқлари бўлган мутаваллилар садрларга бўйсунгандар. Садрларнинг вазифа ва ҳукуқлари вақф ёрлиги щартларида қайд этиб қўйилган. Садрлар вақф хўжалиги даромадининг маълум қисмини олардилар.

Шайхулислом — мусулмон жамоаси бошлиги. Қозилик ишларида ҳамда кундалик ҳаётда қонунларга риоя этилишини таъминловчи амалдор. Бу лавозим авлоддан-авлодга мерос бўлиб ҳам ўтган.

Катта қози (Қози калон) — давлатнинг олий қозиси (судяси). Амир аралашмайдиган барча қозилик ишларига раҳбарлик қилувчи олий давлат давозими. Қози калон «Шариат паноҳ» деб аталарди. Қози калон хузурида аълам ва 12 муфтийдан иборат девон тузилган. Унинг вазифаси жиноий ишларни ҳар томонлама кўриб чиқишидан иборат бўлган.

Муфтий — Қози калон мураккаб деб ҳисоблаган турли диний-ҳукукий масалалар бўйича, шариат қонунларига асосланиб фатво чиқарган. Бу фатво унинг ёки бир неча муфтийнинг мухри билан тасдиқлангач, қозига берилар эди. Қози бу фатвога асосланган ҳолда ҳукм чиқаради.

Амалдорларга амир назарига тушган хизматлари учун оталиқ, эшик оғаси каби эътиборли унвонлар берилган. Хоннинг, унинг ўғилларининг ҳам оталиги бўлган. Амалдорлар ҳарбий юришларда ҳам қатнашган. Хон йигинида уларнинг амалига қараб ўрни бўлар эди. Шунга кўра улар хоннинг ўнг ва сўл томонида, унга яқинроқ ва узокроқ ерда ўтирадилар. Баъзилари ўтиришар, баъзилари эса тик

туришарди. Каттароқ амалдор саройга от миниб кирса, баъзилари пиёда киради.

Амирликда амалдорлардан ташқари диний уламолар ҳам ҳукмрон мавқега эга эди. Улар ўзларини Мұхаммад пайғамбарнинг авлодларимиз деб ҳисобловчи саййидлар ҳамда чоёр ҳалифалар — Абубакр, Умар, Усмон ва Али авлодлариданмиз дейувчи хўжалардан иборат эди. Улар катта ер-сувга, савдо дўконларига, ҳунармандчилик устахоналарига эга эдилар. Амирликда жўйбар шайхлари алоҳида мавқега эга бўлиб, XIX асрда улар Бухорода 16 маҳалла бўлиб яшарди.

Судлов ишларида шариат қонун-қоидаларига риоя этилишини таъминлашда Шайхулислом, Аълам ва қозилар амирнинг энг яқин ёрдамчилари эди. Амирликда энг катта мансабдорлардан бири Қози калон ҳисобланарди. Унинг маҳкамасида ҳар бир вилоятдан биттадан қози иш олиб борарди. Уларни амирнинг ўзи тайинларди. Қози дин масалалари, оила, мерос, жиноий ишларга оид масалалар бўйича ҳукмлар қабул қиласарди.

Бухоро амирлиги 27 беклик: Кармана, Хатирчи, Зиёвуддин, Нурота, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Фузор, Бойсун, Шеробод, Денов, Карки, Чоржўй, Хисор, Кўлоб, Қоратегин, Дарвоз, Балжуон, Шўтнон — Рушон, Кўргонтепа, Қободиён, Калиф, Бўрдалик, Қобоқли ва Норазм бекликларидан иборат эди. Ҳар бир бекликни амир томонидан тайинлаб қўйиладиган ҳокимлар — беклар идора қиласарди. Ҳоким ҳузурида юзлаб маҳаллий маъмурлар хизмат қиласарди. Манбалар амирликда маҳаллий маъмурлар штати 30000 кишини ташкил этганлигидан гувоҳлик беради. Ҳоким ва унинг хизматкорларига маош давлат хазинасидан берилмас эди. Улар маҳаллий аҳолидан олинган турли-туман солиқ ва тўловлар ҳисобига тирикчилик қилишардилар. Ҳокимлар, солиқ йиғувчилар, қозилар хоҳлаганча иш юритардилар, уларнинг фаолиятини белгиловчи қонун-қоидалар йўқ эди. Уларнинг сунистемолчиликлари халқ гарданига оғир юк бўлиб тушарди.

XIX аср 30-йилларида амир қўшинида 19 мингга яқин ёлланган аскарлар бўлиб, улар турли шаҳар ва истеҳкомларда ҳарбий хизматни ўтаганлар. Қўшин аскарлари, асосан, ўқ-ёй, найза, қилич, ханжар, ойболта кабилар билан

куролланган. Манбалар амир қўшинида пилтали милтиқлар ва кичик тўплар ҳам бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Амир қўшинининг жангаворлик даражаси паст эди. Асқарлар ҳарбий машқларга нисбатан кўпроқ меҳнат билан банд бўларди. Сипоҳчикка 15 ёшдан 70 ёшгача бўлган эркаклар олинарди, кўчин сафида кексайиб қолганлар анчагина бўларди. Амирликнинг йиллик даромади 2 миллион 300 минг сўм бўлгани ҳолда, улардан 1 миллион 300 минг сўми қўшинни сақлашга сарфланарди. Озиқ-овқат етишмаслигидан сипоҳлар қочарди, кийими юпун эди. XIX аср ўрталарида асқарлар сони, пилтали милтиқ ва тўплар ҳам анчагина кўпайган. Кўшинда юз боши, минг боши сингари ҳарбий лавозимлар бўлиб, умумий қўмондонликни лашкарбоши бошқарган. Амирликнинг қўшини мунтазам бўлмай, зарурят бўлганда тўпланарди, уларни тўплаш қийин кечарди. Бу амирликнинг заифлик омилларидан бири эди.

Хива хонлиги. Манбаларда кўрсатилишича, XIX аср биринчи ярмида Хива хонлигининг ҳудуди 19 минг квадрат милни ташкил этган. Хонлик жанубда Эрон билан, шарқда Бухоро амирлиги, фарбда Каспий денгизи, шимолда қозоқ жузлари билан чегарадош эди. Сувсиз, чексиз Коракум, Қизилқум сахролари Хива хонлигини ҳудудий жиҳатдан бошқа мамлакатлардан ажратиб қўйган эди. Куйи Амударё бўйи Хива хонлигининг марказий қисмини ташкил этарди. Амударё соҳиларида жойлашган Хива, Урганч, Киёт, Хазорасп, Қўнғирот, Хўжайли, Курдар (Ҳозирги Чимбой) шаҳарлари хонликнинг йирик шаҳарлари эди. Ўрта Осиёнинг энг бой савдо марказларидан бири бўлган Хива шаҳри хонликнинг пойтахти ҳисобланарди. Шаҳар икки қисмдан Иchan қалъя (шаҳарнинг ички қисми) ва Дишон қалъя (шаҳарнинг ташқи қисми)дан иборат эди. Иchan қалъада хон қароргоҳи ва ҳарами, 17 та масжид, 22 та мадраса, каръонсарой ва бозор жойлашган бўлиб улар асосан, XIX асрда барпо этилган. 1842 йилда Дишон қалъя қурилиб, девор билан ўраб олинади. Дишон қалъада ҳунармандлар, савдогарлар, мардикорлар, қисман дэҳқоњлар ҳам истиғомат қилганлар.

Хива хонлигига тахминан 800 мингта яқин аҳоли яшарди. Аҳолининг кулчилик қисми ўзбеклар бўлиб, улардан энг

кучли ва кўп сонлилари қўнғирот, найман, қиёт, уй-гур, нукуз, қангли, хитой, қипчоқ қабилалари эди. Ўзбек қабилалари асосан Амударё тармоқ ёйган қисмида, канал бўйларида жойлашган эди.

Аҳолининг анчагина қисмини (тахминан 1/4 қисми) туркманлар ташкил этарди. Туркманлар қадимги ўғизларнинг авлодлари бўлиб, форсча гаплашувчи маҳаллий халқлар, ўзбеклар билан қоришиб кетган эди.

Қорақалпоқлар яшайдиган Амударёнинг қуи хавзаси ва Орол дегизининг жанубий қирғоқлари Хива ҳонлиги та-сарруфида эди. Қорақалпоқлар бу ҳудуддаги шўрхок ерларни қанча мاشаққатлар билан ўзлаштириб тириклик қиласди. Деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик, овчилик қорақалпоқларнинг асосий машғулоти эди.

Хонликнинг шимолий қисмида қозоқлар яшарди. Шунингдек, хонликда қисман форслар, араблар ва бошқалар ҳам яшаган.

Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 йиллар) даврида хонликдаги ўзаро урушлар бироз тинчили, хонликни бирлаштириш ниҳоясига етди. Қорақалпоқлар ҳамда туркманларнинг чавдор қабилалари ҳам бўйсундирилди. Мамлакатда ўтказилган солиқ ислоҳоти, божхона жорий этилиши, олтин пул зарб қилиниши хўжалик ишларига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Ўз вақтида йиғиб олинган солиқлар хонлик даромадини ошириди.

Ўрта Осиёдаги кўшни давлатлар сингари Хива ҳонлиги ҳам монархия туридаги давлат эди. Давлат тузуми Бухоро амирлигига ўхшарди. Олий ҳокимият ҳон қўлида бўлиб, унинг ҳукуқи чегараланмаган — ҳокими мутлақ эди. Хива ҳонлигига қулчилик расмий жиҳатдан ҳамон мавжуд эди. Дишон қалъада қул бозори бўлиб, сотилгунча қулларни ушлаб турувчи маҳсус бино мавжуд эди. Қул савдоси айрим тоифадаги одамлар унун даромадли эди, қул сотиш билан кўпроқ туркманлар шуғулланарди. Улар Эрон, Афғонистон, Бадахшонга хужум қилиб, қишлоқ аҳолисини қул қиласди, бозорда сотарди.

Хива қўнғиротлари сулоласи 1770-1920

Муҳаммад Амин	— 1770-1790
Авазхон	— 1790-1804

Элтузархон	— 1804-1806
Мұҳаммад Раҳимхон I	— 1806-1825
Оллоқулихон	— 1825-1842
Раҳимқулихон	— 1842-1845
Мұҳаммад Аминхон	— 1845-1855
Абдуллахон	— 1855-1856
Кутлукмуродхон	— 1856
Сайид Мұҳаммадхон	— 1856-1864
Мұҳаммад Раҳимхон II	— 1864-1910
Исфандиёрхон	— 1910-1918
Сайид Абдулла	— 1918-1920

Хонликда энг нуғузли лавозим бош вазир ёки күшбеги бўлиб, у соликларни тўплаш ва хоннинг топшириқларини бажариш билан шўғулланган.

Саройда Оталиқ, Раис, Кози калон, Шайхулислом, Мироббоши, Миршаббоши, Тўпчибоши, Ясовулбоши каби амалдорлар хон хизматида бўларди. Девонбеги хон девонини бошқаарди. Хазиначи хонликнинг кирим ва чиқим ҳамда сарф-харажатларини юритар, бу ҳақда хон ёки бош вазирга ҳисоб берар эди.

Хонликдаги энг катта мансаб ва унвонлар инок, оталиқ, бий ҳисобланарди. Бундай лавозимга кўтарилилганлар хонга энг яқин одамлар бўлиб, соликлардан ҳам озод қилинадар эди. Бундай унвонлар хон фармони орқали эълон қилинган ва ёрликлар берилган.

Саройда мирзабоши, мунший, маҳрамбоши каби мансабдорлар ҳам фаолият кўрсатицган.

Маъмурий ҳудудий жиҳатдан Хива хонлиси Хозарасп, Гурлан, Хонқа, Кўна-Урганч, Кўшкўприк, Питнак, Фазовот, Қиёт, Шоҳаббоз, Шавот, Тошховуз, Амбор-манок, Урганч, Хўжайли, Тўманой, Қўнғирот каби беклик ёки ноибликларга бўлинган. Бекликларни хон томонидан тайинланган беклар, ноибликларни ноиблар идора қилган. Бек ва ноиблар хузурида, уларга хизмат қилувчи кўпдан-кўп амалдорлар бўлган.

Хива шаҳри шахсан хоннинг ва бош вазирнинг измида бўлган. Шаҳар ички тартиблари ва осойишталиги миршаббоши, жиноий ишларни кўриш ва жазо тайинлаш шаҳар қозиси, пойтахтни тасодифий ҳужумлардан ҳимоялаш

Тұпчибоши ва Иchan-қалъа, Дишон-қалъа кутлови (коменданти) зиммасида бұлған.

Хива хонлигіда тахминан 40 мінг отлиқдан иборат қүшин бўлиб, қўшинга Лашкарбоши қўмондонлик қилган. Аскарлик хизматида бўлғанлар соликлардан озод этилган. Юришда қатнашган ҳар бир суворий 5 олтин танга олган. Хоннинг кўрсатмасига биноан, ўзини кўрсатган ҳарбий лавозимдагиларга 10, 20, 50, 100 ва ундан ҳам кўпроқ миқдорда олтин танга берилган. Бийларга 50-100 танга, юзбoshilarга 10-20 танга маош берилган. Тинчлик пайтларда аскарлар ҳўжалик ишлари билан щугулланганлар.

Хон қўшинлари Бухоро қўшинлари каби қилич, ўқ-ёй, найза билан қуролланган. Озчилик аскарларда пилта митиқлар ҳам бўларди, оз миқдорда тўплар ҳам бор эди.

Кўқон хонлиги. XIX аср бириңчи ярмида Кўқон хонлиги ҳудудий жиҳатдан Ўрга Осиёдаги йирик давлат эди. Кўқон хонлиги Шарқда Шарқий Туркистан, Фарбда Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги билан чегарадош эди. Хонлик ҳудуди шимолда уччала қозоқ жузларини батамом ўзига бўйсундирив олган Россия билан чегараланаарди. Хонликнинг жанубий чегаралари Қоратегин, Кўлоб, Дарвоз, Шўғнон сингари тоғли ҳудудларни ўз ичига олар, бу ҳудудлар учун Бухоро амирлиги билан қонли урушлар бўлар, улар қўлдан-қўлга ўтарди.

Кўқон хонлиги ҳудуди Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан фарқли ўлароқ, серсув дарёлари, сўлим водийлари, серҳосил, саҳоватли срлари кўп эди. Хонликнинг маркази Кўқон, Марғилон, Ўзган, Андижон, Наманган каби йирик шаҳарлар жойлашган Фарғона водийси эди. Тошкент, Чимкент, Туркистан, Авлиё-Ота, Пишпак, Сузак, Оқ мачит каби йирик шаҳарлар ҳам Кўқон хонлиги тасарруфида эди.

Кўқон хонлигидан аҳоли нисбатан зич жойлашган бўлиб, тахминан 3 миллионча киши яшарди. Хонликнинг пойтахти Кўқонда 80000, Тошкент шаҳрида 60000 аҳоли яшаган.

Кўқон хонлиги аҳолисининг кўпчилик қисми ўзбеклар эди. Шунингдек, хонлик аҳолиси тоҷиклар, қирғизлар, қозоқлар, уйғурлар, қорақалпоқлардан иборат эди. Булар билан ёнма-ён яхудийлар, татарлар, ҳиндлар ва бошқа элаларнинг вакиллари ҳам яшарди.

Кўқон хонлигига давлат бошқаруви Бухоро ва Хиваникига ўхшарди. Хон ҳукуки ҳеч нима билан чегараланмаган, ҳокими мутлақ эди. Хондан кейинги иккинчи шахс вазир ҳисобланиб, муҳим давлат масалаларини хон билан келишган ҳолда ҳал этарди. Марказий давлат бошқарувида Күшбеги, Оталиқ, Девонбеки, Мингбоши, Шайхулислом, Қозикалон, Парвоначи, Шифовул, Саркор, Иноқ, Дастурхончи, Амин, Яссовулбоши каби амалдорлар хизмат қиласарди. Сарой қошида маҳсус кенгаш тузилган бўлиб, унинг таркибига энг олий мансабдор шахслар кирган. Хон кенгашнинг раиси ва масалани ҳал қилувчи шахс эди.

Кўқонда минглар сулоласи (1710-1875)

Шоҳруҳ	— 1710-1721
Абдураҳим	— 1721-1733
Абдулкарим	— 1733-1750
Абдураҳмон	— 1750 (9 ой)
Эрдона	— 1751-1752
Бобобек	— 1752-1753
Эрдона (иккинчи марта)	— 1753-1762
Сулаймон	— 1762-1763
Норбўта	— 1763-1798
Олимхон	— 1798-1810
Умархон	— 1810-1822
Муҳаммадалихон	— 1822-1842
Шералихон	— 1842-1844
Муродхон	— 1844
Худоёрхон	— 1845-1858
Малихон	— 1858-1862
Худоёрхон (иккинчи марта)	— 1862-1863
Султон Саййидхон	— 1863-1865
Худоёрхон (учинчи марта)	— 1865-1875

Кўқон хонлигига қўшинни, аслаҳаҳонани, ҳарбий ишларни Мингбоши бошқарарди. Қўшинда бешюзбоши, юзбоши ва ўнбони ҳарбий лавозимлари бор эди. Қўшиннинг бир қисми муентазам хизматда бўлиб марказий ҳокимият ихтиёрида бўларди. Хон гвардияси деб аталган бу ҳарбий қисмда қипчоқтар, қирғизлар ва тоҷиклар катта ўрин тутарди. Уруш пайтларида хон тажрибали зобитни лашкарбони қўлиб тайинларди. Ҳарбий хизматдагиларга бир от ва

эгар-жабдуқ берилар эди. Юзбошига бир йилга 147 сүм, элликбошига 98 сүм, ўнбошига 65 сүм, оддий сарбозга 48 сүм маош тўланарди. Марказий ҳокимият тасарруфида бўлган 10 минг кишига яқин суворийлар қисмининг ҳарбий хизматчиларига давлат хазинасидан маош тўланган. Ҳарбий кўшин қилич, найза, пилтали милтиқ билан қуроллантирилган. Шунингдек, қўшинда тўплар ҳам бор эди.

Қўқон хонлиги 15 беклик, ҳарбий округга бўлинган бўлиб, уларнинг ярмидан кўпига хоннинг ўғиллари ёки қариндошлари ҳокимлик қиласарди. Ҳокимлар ўз худудидаги ҳарбий кучлар қўмондони ҳамда фуқаролик бошқарувининг бошлиғи эди. Ҳокимлар хоннинг биринчи даъватидан ўз кўшинлари билан белгиланган жойга етиб келиши шарт эди. Шу тариқа, хон анча қўшин тўплаш имкониятига эга эди. Қўқон хони зарурият бўлганда, озиқ-овқат ортилган 12 минг аравага эга бўлган 60 мингтacha сипоҳни йиғаоларди.

3.Хонликларда ўзаро ва ички курашларнинг авж олиши, унинг оқибатлари

Чор Россияси бутун Сибирни босиб олиб, қозоқ ва қирғизлар яшовчи худудлар — кичик жуз, ўрта жуз ва катта жузни ўзига бўйсундириб, энди Ўрта Осиёга силжиб келмоқда эди. Россия билан Қўқон хонлиги бевосита чегарадош бўлиб қолган эди.

Рус ҳукуматининг Қўқон хонлигига тазиқи ҳонликнинг қозоқ ва қирғизларга нисбатан таъсир доираси и қирқиши ёнёсати ва замалиётида яқкол кўринмокда оли. Ўз ёвуз нијатни барча ўзбек хонлари тушунарди, аммо, өжизлиги туфайли тажовузни бартараф этиш бўйича тақозо этган даражада тадбир тополмадилар.

Вазият уччала ҳонликнинг бирлашиб душманни даф этиш йўлидан боришини талаб қиласарди. Амалда эса бунина акси бўлди. Узар бирлашиш ўрнига ўзаро курашни авж олдирдилар. Хусусан, Қўқон хонлигига нотинчлик, ҳокимият учун ички кураш авж олиб кетли.

Қўқон хони Муҳаммадалихон (1822-1841) тахта ўтиргандан бошлаб, 1834 йилгача Қоратегин, Қўлоб, Дарвоз вилоятига ўзгаришсиз юришлар қитиб, уларни Қўқон хон-

лигига бўйсундиради. 1826-1831 йиллар давомида эса бир неча марта Қашқарга бостириб борди, хитойликлар билан уруш қилди, минг-минглаб кишиларнинг қирилиб кетишга сабабчи бўлди.

Муҳаммадалихон ўз атрофидагиларнинг таъсирига тушиб, ҳатто ўз отасининг энг обрўли аъёнларини таъқиб қилди, хон ҳокимияти билан маҳаллий амалдор-зодагонлар ўртасида таркиб топган иттифоқни бузди. Уларнинг айримлари қатл этилди, сургун қилинди, баъзилари Бухора қочиб кетишли. Омон қолганлари хондан норози бўлганларни ўз атрофига тўплаб хонни тахтдан қулатишга тайёрлана бошладилар. Хоннинг енгилтаклиги, айши-ишратга берилиши аҳолини ўзига қарши қилиб қўйди. Руҳонийлар хонни ахлоқсизликда, шариатга қарши жиноятларда айблаб, ўнга қарши очик тарғибот олиб боришиди.

Хондан норози бўлганлар 1839 йилда ўз элчиларини Бухоро амири Насрулло хузурига юбориб, ёрдам сўрайди. Бу вақтда Бухоро амири билан Кўқон хони ўртасида Жиззах, Ўратепа ва Хўжанд учун уруш бораётган эди. Амир Насрулло Кўқон кўшинини тор-мор этиб, Жиззах, Ўратепа ва Хўжандни ўз тасарруфига киритди. Энди Кўқон сари отланди. Айни пайтда, 1841 йилда Муҳаммадалихоннинг зулмига қарши Кўқон шахри аҳолиси қўзғолон кўтарди. Хон ўрдадан қочиб кетди. Кўзғолончилар талабига биноан бир неча айбор шахслар қатл этилди.

Халқ Бухоро амири Насруллонинг Кўқонга ҳужум қилмоқчи бўлганлигини эшитгач, қўзғолонни тўхтатдилар. Бухоро амири ўз кўшинлари билан Кўқонга яқин жойлашган Бешарикқа келганда Муҳаммадалихон элчилар орқали амир Насруллога қимматбаҳо совғалар юбориб, Хўжандни амирга топширди ва ўзини Бухоро амирининг ноibi деб тан олди. Амир Насрулло эса Бухорога қайтиб кетади. Ўз тахтини сақлаб қолган Муҳаммадалихон ўзига ёқмаган кишиларни яна таъқиб этиш, қатл қилишни давом эттириди. Пойтахтда яна норозилик кучайиб, қўзғолон бошланди. Ниҳоят, 1841 йил ноябр ойида Муҳаммадалихон тахтдан воз кечишга мажбур бўлади ва унинг укаси Султон Маҳмудхон бўлади. 1842 йили Бухоро амири Насрулло Кўқонга қарши ўз кўшинларини сафарбар этади. Кўқон кўшинлари тор-мор этилди. Кўқон

хонлиги Бухоро амирлигига бўйсундирилди. Кўқоннинг таслим бўлишига хонликдаги парокандалик ва халқнинг ўз хукмдоридан норозилиги сабаб бўлди. Муҳаммадалихон ўз аъёнлари билан тутиб олинди ва амир Насрулло буйруғига биноан қатл этилди. Ҳатто халқнинг севимли шоираси Нодирага ҳам шафқат қилинмади.

Амир Насруллонинг Кўқон хонлигидаги ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. Амирнинг Кўқондаги ноibi Иброҳим Доддоҳнинг Кўқон хонлиги аҳолисини илгаридан ундириб келинган солиқларга кўшимча равишда Бухоро амирлигига жорий этилган солиқларни ҳам мажбур қилиши натижасида бутун Кўқон хонлиги худудида 1842 йили катта қўзғолон кўтарилди. Унинг оқибатида амирнинг Кўқондаги ноibi ва беклари ҳокимияти ағдарилди.

Бухоро амирлиги ҳокимиятига қарши курашда Кўқон аҳолисининг қўзғолонини ташкил этган маҳаллий кучлар Фарғона водийсида кўчиб юрган қипчоқлар мададига таянган эдилар. Кўқон хонлигининг мустақиллиги тикланди. Тахтга Норбўтабийнинг укаси Шерали ўтказилди. Кўқон хонлиги мустақиллигини тиклашда минг қабиласига катта мадад берган қипчоқлар хонлик сиёсий ҳаётида катта мавқега эга бўлиб олдилар. Қипчоқлар йўлбошчиси Мусулмонқул кўшин бошлиғи, бош вазир, бош маслаҳатчи этиб тайинланди. Амалда давлат бошқаруви ишлари унинг кўлида тўпланган эди. Энг масъулиятли давлат ишлари лавозимларига ҳам қипчоқ зодагонлари тайинланди.

Кўқондаги мағлубиятга чидай олмаган амир Насрулло яна Кўқонга юриш қилди. У Кўқон шаҳрини 40 кун қамалда тутди. Айни пайтда Хива хони Оллокулихон Бухоро амирлигига қарашли Чоржўйга хужум бошлайди. Амир Насрулло Бухорога қайтишга мажбур бўлади. 1843 йилда Ҳазорасп яқинида Бухоро ва Хива кўшинлари ўртасида катта жанг бўлди. Амир Насрулло мағлубиятга учрайди. Бундан фойдаланган Кўқон хонлиги Ҳўжанд билан Тошкентни яна ўз тасарруфига киритди.

Шералихон ҳукмронлиги даври аҳолидан солиқ ундиришнинг кучайиши билан ажralиб туради. Бу ҳол меҳнаткаш аҳолининг норозилигини келтириб чиқарди. Бундан ташқари, давлат ишларида муҳим лавозимларни эгаллаб ол-

ган қипчоқлар давлат ҳаётининг ҳар бир соҳасида ўз ҳукмронликларини ўтказишга, бошқа ўзбек қавмлари, қирғиз ва тожикларнинг мамлакат ҳаётидаги таъсирини қамайтиришга уриндилар. Қипчоқларнинг Кўқонга кўчиб қелиши янада кучайди, улар маҳаллий аҳолининг уй-жойини, молмулкини зўравонлик билан эгаллаб ола бошладилар. Буларнинг бари хонликда қипчоқларга нисбатан норозиликни кучайтира бошлади. Шералихон бу вазиятни тушуниб етди ва Мусулмонқулдан кутулиш пайига тушди. Мусулмонқул хоннинг ниятини сезиб қолади ва унга қарши фитна уюштиради. Бу фитнани амалга ошириш учун қулай фурсат ҳам етган эди. Фитна режасига кўра, Мусулмонқул солиқларнинг ҳаддан ташқари оғирдигидан норози бўлиб кўзғолон кўтарган Ўш аҳолисининг кўзғолонини бостириш учун кўшин билан жўнаб кетиши, айрим сиёсий кучларнинг вазиятдан фойдаланиб, Самарқандда яшаётган марҳум Кўқон хони Олимхоннинг ўғли Муродхонни олиб келиб Кўқон тахтига ўтказилиши назарда тутилади. Қипчоқлардан норози бўлган маҳаллий аҳолининг Муродхонни кўллаб-куватлашига Мусулмонқул ишонар эди. Мусулмонқул Ўшдан қайтгач, «давлат тўнтаришида» иштирок этганларнинг барчасини жазолаши, шу Йўл билан ўзининг барча рақибларидан кутулмоқчи, қипчоқларнинг тўла ҳукмронлигини ўрнатмоқчи эди. Амалда ҳам шундай бўлиб чиқди.

Бу машъум ниятдан хабари йўқ Муродхон Исфаҳа ҳокимининг таклифига кўра, Кўқонга келади ва тахтга даъво қиласи. Бу бўлаётган катта «сиёсий ўйин»нинг тагида нима ётганини тушуниб етган Шералихон Муродхон фойдасига тахтдан воз кечади. Тез орада Муродхон бўйрути билан Шералихон ўлдириллади. Мусулмонқулга эса ўз лавозимларида қолганлиги ҳақидаги фармон жўнатилади. Машъум нияти амалга оша бошлаган Мусулмонқул ўз кўшинлари билан Намангандаги келади. Аввал ишни ўзининг 12 яшар қизини марҳум Шералихоннинг ўғли Худоёрхонга никоҳлаб беради. 13 ёшли Худоёрхон бу даврда Намангандаги ҳокими эди. Шундан сўнг Кўқонга келиб, Муродхон ва уни кўллаб кувватлаганларни фитнани сифатида айблаб, уларни қатл эттиради. Куёви Худоёрхонни тахтга ўтказади Худоёрхон ёш бўлганлиги туфайли амалда хонликни қайнотаси Му-

сулмонқул бошқаради. Шундай қилиб, хонликда амалда қипчоқлар ҳукмронлиги даври бошланади.

Эндиликда қипчоқлар Кўконга ёппасига кўчиб кела бошладилар, маҳаллий аҳолини шаҳардан ҳайдаб чиқардилар. Уларнинг уй-жойларига эгалик қилиб олдилар. Суориш иншоотларини қўлга киритдилар, аҳоли энди сув учун қипчоқларга солиқ тўлайдиган бўлдилар. Буларнинг бари ўз навбатида хонликда ҳукмронларга қарши қўзғолон кўтариш хавфини туғдирди. Бундай вазиятда Мусулмонқул ўз мавқеини йўқатмаслик йўлида руслар билан алоқа ўрнатишга интилади ва рус қўмондонлиги вакили В.В.Вельяминов — Зернов билан маҳфий равишда учрашади. Бу ҳол Худоёрхонни қаттиқ чўчитиб қўйди. Ана шундай шароитда хон бирдан-бир тўғри йўлни таълади. Бу йўл — қайнотаси Мусулмонқул ва қипчоқлар ҳукмронлигига хотима бериш йўли эди. У шундай қилди ҳам. Бироқ, бу ният жуда шафқатсизлик билан амалга оширилди. 1852 йил 9 октябр — Курбон ҳайити куни у Тошкентдан чақирилган қўшин билан қипчоқлар Қирғинини уюштирди. Унинг бу йўлинни маҳаллий аҳоли қўллаб-кувватлади. Қайнотаси Мусулмонқул асир олиниб, Кўқонга келтирилди ва қатл этилди. Қипчоқларнинг мол-мулклари мусодара қилинди, улар маҳаллий аҳолига сотилди. 1854 йилда қипчоқлар Андижон ва Марғилонда қўзғолон кўтарди. Бухоро амири қўзғолончиларга мадад берди. 1855 йилда яна қўзғолон кўтарилди. Тошкент, Чимкент, Туркистон шаҳарларида ҳам қўзғолонлар бўлди.

Мусулмонқул ҳукмронлигига хотима берилган, қўзғолонлар бостирилган бўлсада, ички низолар бу билан барҳам топмади.

Худоёрхон аҳолидан солиқ йиғиши кучайтиради, аҳолига жабр-ситам оциб борди. Ҳалқнинг норозилигидан фойдаланиб, ҳоннинг укаси Маллабек қўшин тўтилаб, 1858 йилда хон тарафдорларини тор-мор кеттириди ва Кўқонни эгаллалди. Худоёрхон Бухорога қочиб кетди. Маллахонга ҳам фитна гайёрланди ва 1862 йилда Маллахон ўлдирилди. Шоҳмурод ҳон деб эълон қилинди. Маллахоннинг тарафдорлари қатл этилди.

Алғов-далғов авж олган бир пайтда Тошкент ҳокими Қаноат ўз жонини сақлаб қолиш мақсадида Худоёрхонни Тошкентга таклиф этди. Худоёрхон Тошкентта келди ва

Бухоро амири ёрдамида 1863 йилда Кўқон таҳтини эгалла-ди. Бироқ лашкарбоши Алимқул Худоёрхонга қарши уруш бошлади. Худоёрхон яна Бухорога қочишга мажбур бўлди. Алимқул Маллахоннинг ўғли Султон Сайидхонни Кўқон хони деб эълон қилди. Аммо, бу билан Кўқон хонлигига сиёсий барқарорлик таркиб топмади. Худоёрхон 1865 йилда учинчи марта таҳтни эгаллайди. Таҳт учун ўзаро ички ку-рашлар авж олиб бораради. Бу Россия босқини арафаси ва босқин бошланган даврда юз бераётган эди.

Чор Россияси босқини арафасида Бухоро амирлигига ҳам зодагонлар ва бекларнинг мол-мулк, таҳт, амал талашиб ўзаро зиддиятлари кучайди, қирғинбарот урушлар бўлди. 1826-1860 йилларда амирлик қилган Насрулло шафқатсиз хукмрон эди. У таҳтга чиқгач, ўз йўлида тўсиқ бўлмасин деб акалари Ҳусайнни заҳарлаб ўлдирди, Умарни қатл эттириди. Насрулло таҳтни эгаллашда унга ёрдамлашганларни ҳам ўлдирди. Таҳтга ўтирган кундан бошлаб, бир ой давомида ҳар куни 50-100 кишини қатл қилиб турди. Шу боис амир Насруллога «қассоб амир» деб лақаб қўйилган эди.

Амир Насрулло амирликдаги парокандаликни тўхтатиш учун шафқатсиз урушлар қиласди, бўйсунмаган шаҳар ва қишлоқ аҳолисини қиличдан ўтказарди. Бунга ўзини мустақил деб ҳисобловчи Шаҳрисабз беклигига қарши олиб борилган қонли урушлар мисол бўла олади. Амир Насрулло Шаҳрисабзга қарши 32 марта ҳужум қилиб, охири 1856 йилда уни забт этди.

Ўзбек хонликларининг хукмдорлари Рус давлати тажо-вузларига эътиборсизлик, масъулиятсизлик қилди. Ўзаро-урушлар гирдобига ботиб, катта кучларини бсхуда қурбон қилди, мамлакат бойлигини бесамар ишларга совурди. Вақтини айши-ишрат, кайфу сафода ўтказди

Таниқли ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий ўзининг «Ўтган кунлар» романида Юсуфбек ҳожи тилидан қуидаги аламли сўзларни баён этади: «Мақсадлари жуда очик... Биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормуҳаммаднинг ўрнига ўтиromoқчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Иттифоқнинг нима эканлигини билма-ган, ёлғиз ўз манфаати, шахсияти йўлида, бир-бирини еб, ичган мансабпаст, дунёпаст ва шуҳратпаст муттаҳам-

лар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақдим етмай қолди... Биз шу ҳолатда кетадиган, бир-биримизнинг тагимизга сув қуядиган бўлсак, яқиндирки, чор истибоди Туркистонимизни эгаллар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгусимизни ўрис қўлига қолдирган бўлармиз».

Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлди. Туркистон жаҳон тараққиёти жараёнидан тобора четда қолаверди, илфор давлатлардан орқада қолди.

Юртбошимиз Ислом Каримов хонликлар даври тарихига янгича назар ташлар экан, тарихчи мутахассисларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қиласди: «Нега жаҳонга Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Имом Бухорий, Амир Темур, Улубек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллат XVII-XIX асрларга келиб, то шу чоққача эришган юксалиш даражаларидан тушиб кетди? Нега сўнгти уч аср мобайнида бошимиз қолоқликдан чиқмай қолди? Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қолоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикан?»¹.

Дарҳақиқат XVII-XIX асрлар жаҳон тарихига моддий ва маданий юксалиш даври бўлиб кирганлиги маълум. Хусусан, Европадаги бир қатор мамлакатларда ишлаб чиқариш сезиларли даражада ўси, завод-фабрикалар қурилиб, янги техник ускуналар билан жихозланди, темир йўллар қурилди, қитъалараро дengiz йўллари очилди, меҳнат унумдорлиги ошди, одамларнинг моддий ва маданий турмуш даражаси кўтарилилди. Ўрта Осиё хонликлари ана шундай ижобий жараёнлардан четда қолди, қолоқликка юз тутди.

Ўзбек хонликлари ҳаётидаги қолоқликнинг илдизи, сабаблари нималардан иборат? Бизнингча, бундай қолоқликка бир қатор омиллар сабаб бўлганди.

Хонликларнинг асрлар давомида ўзгармай келаётган давлат идора усули, тор доирадаги ҳукмдорлар зулми тараққиётга ғов бўлиб қолган эди.

¹ Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ». Т., «Шарқ», 1998, 9-бет.

Асрлар давомида бир бутун бўлиб келган мамлакатнинг, бир иқтисодий ва маданий маконда яшаб келган аҳолининг учга бўлинниб кетиши, хонликлар ўртасидаги урушлар, ҳар бир хонлик ичида парокандалик, бошбошдоқлик ва ўзаро ҳокимият учун тинимсиз давом этган ички кураш, иғвола-фасоднинг авж олиши, ўзаро низо-жанжаллар, урушлар вилоят ва туманларни, қолаверса, бутун мамлакатни хона-вайрон қиларди. Ўзаро урушлар қабилалар кўчишини келтириб Чиқарарди ёки улар зўрлик билан яшаб турган жойларидан кўчирилар эди. Бу жараён этник гуруҳбозликни келтириб чиқарарди, қабилаларнинг этник аралашувига, бир бутун ҳалқ бўлиб қовушишига, жипслashiшига ҳалақит берарди. Давлат даражасида ҳам, вилоятлар даражасида ҳам ягона ҳалқ, ягона Ватан тушунчасининг қадри англаб олинмади. Одамларни Туркистонни, ҳалқни бирлаштириш ғояси остида уюштира оладиган етук йўлбошчи топилмади.

Аҳоли хон ва бекларнинг, лавозимдаги амалдорларнинг зўравонлигидан, ўзбошимчалигидан, суистеъмолчиликларидан, гайриқонуний солиқ ва тўловлардан азоб чекарди. Тұрмуш даражаси паст бўлиб, аҳоли истеъмол учун энг зарур бўлган тор доирадаги оддий буюмлар ва маҳсулотлар билан қаноатланарди. Ишлаб чиқаришнинг фақат истеъмолга йўналтирилганлиги иқтисодиётнинг ўсиши учун туртки беролмасди.

Хонлар ва сарой амалдорлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожига ҳалақит бераётган ишлаб чиқариш усулини ҳимоя қиларди. Асосий бойлик бўлган ерга мулкчиликнинг эски усули бир неча асрлардан бери ўзгармасдан келарди. Хонликларда ҳукмдор ернинг бирдан-бир эгаси бўлиб, ер ишловчиларга — дехқонларга хатлаб, ижара тарзида бириктирилган эди. Дехқон ер эгаси эмас, ердан олинган ҳосилнинг эгаси эди. Шу боисдан дехқон ерни авайлаб-асрашдан манфаатдор эмасди, унинг унумдорлигини оширишга интилмасди. Дехқон ер эгаси бўлмагани учун бошқа жойларга кетаверарди.

Дехқончилик ночор аҳволда эди. Ерга ишлов бериш ўша-ўша бир жуфт хўкиз, сўқа-омоч даражасида қолиб кетган эди. Ирригация иншоотларига аҳамият пасайиб, сұғорыла-диган ер майдонлари қисқариб борарди.

Хонликларда саноат ишлари ривожланмади Олтингугурт, рангли металлар, мармар, тошкўмир, нефт каби табиий

бойликлар тұла бұлған конлар бұлса-да, уларни қазиб олиш, кон-тоғ ишларини йүлта қўйишга бефарқлик қилинди. Ўлқада етарли даражада йирик дарёлар бұлса-да, уларда балиқчilikни ривожлантириш, кемасозликни йўлта қўйиш ҳеч кимнинг хәслига келмасди.

Товар-пул муносабатлари ривожлантирилмади. Даромад истеъмол ва қўшин харажатларини зўрға қопларди, пул, олтин-кумуш хон ва амалдорларнинг хазина тўплаш манбай бўлиб қолған эди, капиталга айланмасди.

Хонликларнинг савдо муносабатларида ҳамон айирбошлиш тарзи давом этарди. Ўрта Осиё жаҳон бозоридан ажралиб қолгани устига ягона ички бозор ҳам ташкил топмаган эди.

Ўзбек хонликларидаги ижтимоий-сиёсий бекарорлик, иқтисодий ва ҳарбий ночорлик қўшни мамлакатларни ўз тасарруфига киритиб олиш сиёсатини жадаллаштираётган чор Россиясига кўл келди. Хонликлардаги поракандалик, ўзаро низо ва урушлар, охир-оқибат, уларнинг Россия империяси томонидан босиб олиниши ва мустамлакага айланнишига олиб келди.

Синов саволлари

1. Мұхаммад Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳр ва Хурросонни нисбатан осон эгаллашига нималар сабаб бўлди?
2. Шайбонийлар қачон ва қандай шаҳарларни забт этди?
3. Нима сабабдан шайбонийлар Хурросонни қўлда ушлаб туролмадилар?
4. XVI аср бошида Хоразм ўлкасида қандай воқеалар содир бўлди, ҳокимиятни кимлар эгаллади?
5. Абдуллахон II даврида Бухоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида қандай ўзгаришлар бўлди?
6. Аштархонийлар кимлар, улар Бухоро хонлигидаги ҳокимиятни қачон қўлга киритдилар?
7. Нима учун Туркистон уч хонликка бўлиниб кетди?
8. Қачон ва нима учун Бухоро хонлиги амирлик деб аталадиган бўлди?
9. Кўқон хонлигининг ташкил топишини, ҳокимиятни қандай сулола бошқарганини биласизми?
10. Бухоро, Жива, Кўқон хонликлари тарихига доир қандай асаарлар ёзилган?

11. XV-XIX асрларда барпо этилган тарихий-меъморий ёдгорликларни биласизми?
12. Нима сабабдан хонликларда ўзаро ва ички курашлар узоқ йиллар давом этди?
13. Хонликларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги қолоклик нинг сабабларини биласизми?
14. Хонликлар ўртасидаги ўзаро кураш қандай оқибатларга олиб келди?

Х БӨБ. ТУРКИСТОНДА ЧОР РОССИЯСИ БОСҚИНИ ВА МУСТАМЛАКАЧИЛИҚ СИЁСАТИ

Туркий халқлар яшовчи бепоён ҳудудларни босиб олиш Россия подшоҳларининг азалий орзуси эди. Бу борадаги амалий ҳаракат Иван Грозний замонида бошланган эди. У Қозон (1552), Аштархон (Астрахон) (1556), Сибир (1581-1590) хонликларини босиб олади ва энди Туркистон түғрисида маълумотлар тўплашга киришади. Шу мақсадда подшо Россияга 1558-1559 йилларда Антони Женкинсон бошлиқ элчиларни Бухорога юбориб, жосуслик маълумотлари тўплагани маълум. Русия хукумати XVII аср давомида 9 марта элчи юбориб, Бухоро ва Хива хонликларининг иқтисодий ва ҳарбий аҳволини ўрганади.

Россия подшоҳи Пётр I биринчи бўлиб Туркистонни босиб олиш режасини тузган эди. У Хива, Бухоро, Кўқон хонликларининг гарбий, шимолий, шарқий чегараларида ҳарбий истеҳкомлар куриш, хонликларни ўз тобелигига олиш мақсадида катта ҳарбий экспедициялар уюштируди. 1715 йилда шарқий чегараларда Бухгольц раҳбарлигида, 1716-1717 йилларда Хива хонлиги йўқолишида Бекович-Черкасский раҳбарлигида ҳарбий экспедициялар тажовузкорона ҳаракат қилдилар. 1721-1724 йилларда Флорио Беневени бошлиқ элчилар Бухорода жосуслик фаолиятини юритди. XVIII аср давомида Рус давлати қозоқ ва қирғизларнинг Кичик жуз, Ўрта жуз, Катта жуз ҳудудларини ўзига бўйсундириб, уларнинг ҳудудида ўзбек хонликларига бостириб борища фойдаланиш мақсадида 46 та катта ва 96 та кичикроқ ҳарбий Қалъа ва истеҳкомлар қурдиради, уларга қўшинларини жойлаштиради.

XIX асрда йирик мустамлакачи давлатлар томонидан Африка, Осиё, Америка ва Океания мамлакатларини бўлиб олиш учун кураш янада кучаяди. Айни шу аср энг йирик мустамлакачи империя бўлмиш Россиянинг Ўрта Осиёни зўравонлик йўли билан босиб олиш, мустамлакага айлантириш даври бўлди.

1. Чор Россияси ва Англия ўртасидаги рақобат

XIX аср ўрталарида икки йирик мустамлакачи империя — Буюк Британия ва Россия давлатлари манфаатлари Туркестонда тўқнашди. Уларнинг ҳар бири ўзбек хонликларини ўз таъсир доирасига олиш, ўз манфаатлари йўлида хонликларнинг бойликлари, табиий ресурсларидан фойдаланиш, ўз мустамлакасига айлантиришга интиларди. Шу боисдан инглиз-рус рақобати тобора кучайиб борди.

Ҳиндистон ва Афғонистон орқали ўзбек хонликлари билан савдо-сотик, дипломатик алоқалар олиб бораётган Буюк Британия Россиянинг Туркестонга кириб келаётганидан хавфсирамоқда эди. Россиянинг тажовузкор режаларидан хабардор бўлган Англия хукумати унинг режаларини барбод қилиш чораларини кўрди. Ост-Ҳиндистон компанияси томонидан жосуслик маълумотлари тўплаш мақсадида, юборилган Муркфорт 1824 йилдаёқ Бухорода бўлган, аммо, мақсадига эришаолмай шу ерда ҳалок бўлган эди. 1831-1833 йилларда мазкур компания лейтенанти Александр Бернс Ҳиндистондан Афғонистонга, ундан Бухорога гўё сайёҳ сифатида келади. У йигилган далиллар ва шахсий кузатувлар асосида уч жилдлик «Бухорога саёҳат» номли китоб ёзил, унда, жумладан: «ўзбеклар... менинг ким эканимни билмаганларидан барча нарсалар хусусида, хукмдорлари ва сиёсатидан тортиб, бозордаги аҳвол ҳақида ҳам тортинмай сўзлашдилар», — деб ёзади.

Англия хукумати Бухоро, Хива ва Кўкон хонликларини Россияга қарши иттифоққа уюштиришга ҳаракат қилди. 1841-1842 йилларда Англия хукумати майор Коноллини Хивага, полковник Стоддартни Бухорога маҳсус миссия билан юборди. Улар Хива хони ва Бухоро амири хузурида бўлиб, Россия тажовузидан сакланиш учун уччала хонлик бир-бирларига ёрдамлашишини, кучларини бирлаштиришни, иттифоқ тузишни таклиф қилиб, рус қўшинларига қарши курашиш учун қўшин билан ёрдам беришга ваъда қиласдилар. Бироқ расмий ҳужжатлари бўлмагани сабабли амир Нас-рулло уларни зинданга ташлатади. Буларни кутқариш учун Англия томонидан Туркия ҳомийлигида майор Вольф Бухорога юборилади, аммо, унинг 1843-1845 йилларда Бухо-

родаги уринишидан ҳам натижада чиқмали, зиндоңдагилар қатл этилади, Вольфнинг ўзи зўрга қочиб қутилади. Шунингдек, 1843 йилда Хивага келган капитан Эббот ҳам Англия манфатлари йўлида ишлагани маълум.

Инглизларнинг Ўрта Осиёда жиддийроқ сиёсат юритишига Афғонистон халақит берарди. Шу боисдан инглизлар махсус «сағон сиёсати»ни ишлаб чиқиб, Афғонистон амирини бўйсундириш, Ҳирот ва Қандаҳорни инглизлар мулкига айлантириш, уларда ҳарбий кучларни жойлаштиришни режалаштиради. Шу мақсадда Англия 1838-1842 ва 1878-1880 йилларда Афғонистонга икки марта босқинчлилк урушлари уошибтириди. Бироқ Афғонистонни бўйсундира олмайди.

Ост-Хиндистон компанияси Ўрта Осиё бозорларига кириш ва эгаллаб олиш, бозорларда инглиз товарларининг Россия товарларини сиқиб чиқаришини таъминлашга зўр берди. Бу борада улар ҳинд ва эрон савдогарларидан ҳам кенг фойдаланди.

Буюк Британиянинг Ўрта Осиёга кириш ва уни эгаллашга интилиши чор Россиясини ташвишга солди. У хонликларга бевосита чегарадош бўлганидан фойдаланиб, ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди.

Хонликларнинг шимолий-ғарбий ҳудудида Оренбург генерал-губернатори В.А.Перовский катта қўшин билан ҳужумга шайланиб турарди. У 1834 йилда Каспий денгизи қирғоғидаги Мангиштоқда ҳарбий истеҳком қуриб, унга Ново-Александровское деб ном берди. 1845 йилда Оренбург ва Ёник, 1847 йилда Сирдарёнинг Орол денгизига кўйилиш жойида Райим (Орол) ҳарбий истеҳкомлари қурилади. Перовский қўшинлари 1853 йилда Кўқон хонлигининг стратегик аҳамиятга молик бўлган Оқ масжид (хозирги Кизил Үрда) қалъасини босиб олади ва у ерда мустаҳкам ўринашади.

Хонликларнинг шимолий-шарқий томонида эса Ғарбий Сибир генерал-губернатори Г.Госфорд ҳужумга тайёрланиш учун 1847 йилда Еттисувдаги Улутов яқинида иккита ҳарбий истеҳком, 1848 йилда Корабулоқ қалъасини, 1854 йилда Олмати овули ёнида Верний истеҳкомини қуриб, ҳарбий кучларни жойлаштиради. 1860 йилда Кўқон хонлиги ҳудудига қарашли ҳарбий истеҳкомларга ҳужум қилиб, Тўқмоқ, Пишпак ва бошка қалъаларни бирин-кетин босиб ола бошлиайди.

Перовский ва Госфордларнинг ҳарбий ҳаракатлари амалда чор Россиясининг Ўрта Осиёга эълон қилинмаган бос-қинчиллик юришининг бошланиши эди.

2. Туркистонни чор Россияси томонидан босиб олиниши

Туркистонни босиб олиш масаласи подшоҳ Александр II томонидан 1859 ва 1861 йилларда ўтказилган сарой кенгашида муҳокама қилинади ва биринчи навбатда Кўқон хонлигини бир ёқли қилиш, унга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлашга қарор қилинади.

1864 йил май ойида Кўқон хонлиги ҳудудига шарқ томондан Черняев қўмондонлигидаги Россия қўшинлари, ғарбдан Веревкин қўшинлари бостириб киради. Улар томонидан Кўқон хонлигининг муҳим ва таянч шаҳарлари: Аслиёта, Сузоқ, Туркистон эгалланди. Босқинчилар 1864 йил 14 июлда Чимкентга юриш бошлайдилар. Бу орада Кўқон хони Султон Саййидхон ва Алиқули Амирлашкар бор кучларини тўплаб, Чимкент атрофига жангга тайёрландилар. Уч кун давомида қаттиқ жанг бўлди. Манбаларда ёзилишича, жангда шундай қирғин бўлди, ўликлардан тепалар ҳосил бўлди. Жангда Алиқули Амирлашкар қўшинлари ғолиб чиқди, Черняев қўшинлари жангда енгилиб, орқага чекинишга мажбур бўлди.

Алиқули Амирлашкар ўз қўшинларини босқинчилар эгалдаган шаҳарларни озод қилиш учун жангга тайёрлаётган бир пайтда Бухоро амири Музаффарнинг Кўқон хонлиги ҳудудларига бостириб кирганлиги тўғрисида хабар олинди. Алиқули Амирлашкар ўз қўшинини босқинчиларга эмас, Бухоро амирига қарши Кўқонни ҳимоя қилишга отлантиришга мажбур бўлди. Вазият Черняевга қўл келди, унинг қўшинлари Оренбург отрядлари билан Сайрамда кўшилиб, 1864 йил 14 сентябрда Чимкентга янгидан юриш уюштириди ва шаҳарни босиб олди.

Мансаб ва унвонларга ўч Черняев 1864 йил 2 октябр куни Тошкентга ҳужум бошлади. Тошкент Кўқон хонлигининг энг йирик, муҳим стратегик аҳамиятга молик шаҳари бўлиб, 100 минг атрофига аҳоли яшарди. Шаҳар Шай-

хонтохур, Себзор, Бешёгоч ва Кўкча даҳаларига бўлинарди. 12 дарвозаси, 189 масжид, 10 мадрасаси мавжуд бўлган. Тошкент узунлиги 25 чақирим, эни 2-3 метр, баландлиги 5-7- метр бўлган девор билан ўраб олинган эди. Девор тепасининг кенглиги 2 м бўлиб, мудофаа миноралари, ўқ отадиган шинаклари бўлган, девор атрофи сув тўлдирилган зовур билан ўраб олинган эди.

Тошкент мудофаачиларининг мардона ҳаракати туфайли Черняев қаттиқ мағлубиятга учради, 72 зобит ва аскарни йўқотди. Чимкентга қайтишга мажбур бўлди.

Черняев 1864-1865 йил қишини ҳарбий тайёргарлик билан ўтказди. Унинг қўшинлари Сибир ва Оренбургдан етиб келган қурол-яроғ, янги батальонлар, сапёрлар роталари билан тўлдирилди. Маҳаллий аҳоли орасида ўз Ватанига хиёнат қилувчи, душмандан паноҳ изловчилар ҳам топилди. Абдураҳмонбек, Сайдазимбой, Соатбой каби сотқинлар Тошкентни эгаллашда Черняевга кўмаклашдилар. 1865 йил баҳоридан Черняевнинг янги хужуми бошланди. 28 апрел куни Чирчик дарёси қирғозидаги Ниёзбек қалъасини эгаллаб, Тошкентни сув билан таъминлаб турувчи Кайковуз анҳорига Чирчик дарёсидан сув чиқариб берувчи тўғонни бузиб ташлаб, шаҳар аҳолисини сувсиз қолдирди. Аликули Амирлашкар катта қўшин билан Кўқондан Тошкентга етиб келади. Тошкент учун шиддатли жанглар бўлди. 9 май куни Салор ариғи бўйида катта жанг бўлди. Аликули Амирлашкар оғир яраланди ва ҳалок бўлади. Нихоят шаҳар ҳимоячиларининг қаршилиги синдирилди, 15 июн куни Черняев Тошкентни забт этди. 17 июнда Черняев Тошкентнинг нуфузли кишилари билан музокара олиб боради ва зўравонлик билан шаҳар ўз ихтиёрига кўра рус қўшинларига таёлим бўлгани, шаҳар аҳолиси ўз динида қолиши, ишлар шариат асосида олиб борилиши, ҳовли ва боғлар ўз эгалари кўлида қолиши тўғрисида икки томонлама аҳднома имзоланади. Тошкент Россия империясининг таркибий қисмига айлантирилди. Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида Туркистон вилояти тузилди, унинг ҳарбий губернатори этиб генерал Черняев тайинланади.

Черняев 1866 йил январида Жиззахга ҳужум қилади ва мағлубиятга учрайди. Ўзбошимчалиги учун Черняев Санкт-

Петербургга чақириб олинади, ўрнига генерал Д. Романовский тайинланади.

Романовский Сибир ва Оренбургдан ёрдам олиб Бухоро амирлигига қарши юриш бошлайди. Чор Россияси қўшинлари томонидан Кўкон хонлиги ҳудудлари босиб олинаётган пайтда Бухоро амири томошобин бўлиб турған бўлса, энди Бухоро амирлиги ҳудудларига ҳужум бошланган пайтда Кўкон хони Худоёрхон сукут сақлаб турди, ваҳоланки, у амир Музаффар ҳомийлигига Кўкон тахтини учинчи марта эгаллаган эди. 1866 йил май ойида Ержарда бўлган жангда амир Музаффар кўшинлари енгилди, амир Жиззахга қочди. Романовский юришни Хўжанд томонга йўналтириди, 1866 йил 19-22 май кунлари бўлган қаттиқ жанглар натижасида Хўжандни эгаллади. 1866 йил августда Оренбургдан генерал-губернатор Крижановский Тошкентга келди ва Романовский билан биргаликда Бухоро амирини тобе қилиш ҳаракатини бошлашди. Катта қўшин ёрдамида 1866 йил октябрда Ўратела вилояти, Зомин қалъасини босиб олади. Жиззах учун қаттиқ жанг бўлди. Жиззах шаҳри баландлиги 4 метр ва эни 3 метрлик икки қават девор билан ўраб олинган бўлиб, қалъага ўхшарди. Шаҳарда 10 минг ҳимоячи аскар, 53 тўп бор эди. Ҳимоячилар шаҳарга кириб-чиқадиган дарвозаларни тупроқ билан кўмиб ташлаб, ё ҳаёт, ё ўлим учун жанг қилдилар. 11-18 октябр кунлари бўлган жанг натижасида босқинчилар Жиззахни эгаллади. Босқинчилар хувуллаб қолган шаҳарни талон-тарож қилдилар. Хўжанд, Ўратепа, Жиззахда қонли жанглар бўлаётган бир пайтда Кўкон хони, Бухоро амири қаерда эди, улар нима каромат кўрсатдилар, деган табиий савол туғилади. Улар ўз жойида, ҳали ҳам ўзларини давлат бошлиғи, ҳукмдор деб ҳисоблар эдилар, аммо, бирон-бир тадбир қўришга ожиз, вазиятни тўғри таҳлил этишига ақл-фаросати ҳам етмас эди, шекилли. Улар босқинчиларни эмас, бири-иккинчисини мағлуб қилиш, кўзини ўйишга ҳаракат қиласарди. Бўлингани бўри ер, деб шуни айтсалар керак-да.

Александр II 1867 йил 14 июлда Туркистон Генерал-губернаторлиги ва Туркистон ҳарбий округини тузиш тўғрисида Фармон берди. Генерал-губернатор ва округ қўмондони этиб генерал-адъютант К.П.Фон Кауфман тайинланди.

Унга бирор давлатга уруш эълон қилиш, сулҳ тузиш, ҳарбий-маъмурӣ, молиявий-иктисодӣ, фуқаролик ишларини мустақил ҳал қилиш хуқуқдари берилган. Шу боисдан у «Ярим подшоҳ» деб аталарди. Бу тадбир чор Россиясининг Туркистонни босиб олиши йўлидаги ҳаракатида янги босқич бўлди.

Кауфман Самарқанд томон юриш бошлайди. 1868 йил 1 май куни шаҳар яқинидаги Чўпонота тепалигига Бухоро амири қўшинлари билан жанг қилиб, уларни осонгина мағлубиятга учратади, довруғи оламни тутган Самарқанд 2 май куниёқ деярлик жангсиз душманга таслим бўлади.

Бухоро амири ўз қўшинларини тўплаб душманни даф этиш учун Самарқанд томон юрди. Кауфман бу хабарни эшишиб Бухоро томон юрди. Икки томон қўшинлари Зираубулокда 1868 йил 2 июнда тўқнашди, қаттиқ жанг бўлди, амир қўшинлари тор-мор этилди. Бу орада Самарқандда истилочиларга қарши қўзғолон кўтарилди. Шахрисабз, Китоб беклари Жўрабек ва Бобобек ҳамда амирнинг ўғли Абдумалик Тўра 27 май куни Самарқандга қўшин билан етиб келиб, қўзғолончилар билан биргаликда Кауфман томонидан Самарқандда қолдирилган полковник Назаров ва майор Штемпел бошлиқ ҳарбий қисмлар билан қаттиқ жанг қилдилар. Жанг 8 кун давом этди. 500 кишидан иборат душман кучларидан 275 таси ўлдирилди ва ярадор қилинди. Самарқанддаги воқеалардан хабар топган Кауфман зудлик билан Самарқандга қайтиб келади ва 8 июн куни шаҳарни тўплардан ёппасига ўққа тутишга, аҳолини беомон отиш, шаҳарни ёндиришга буйруқ беради. Аҳоли қирғин қилинди, масжидлар ва тарихий ёдгорликлар ёндирилди, қадимий ноёб моддий ва маънавий обидалар Петербургга олиб кетилди.

1968 йил 23 июнда Кауфман билан амир Музаффар ўртасида сулҳ битими имзоланди. Бухоро амирлиги чор Россиясининг вассалига; яъни хорижий мамлакатлар билан мустақил алоқалар қилаолмайдиган давлатга айлантирилди. Сулҳга биноан, Хўжанд, Ўратепа, Жиззах, Самарқанд, Каттакўрон Россия империяси таркибига киритилди, амир 125 минг тилла (500 минг сўм) товон тўлаш мажбуриятини олди. Бундай босқинчилик, талончилик сулҳи аҳоли юқори табақа вақилларининг нафратини кучайтирди. Абдумалик, Жўрабек ва Бобобек кучлари нафақат босқинчиларга, шу-

нингдек, амир Музаффарга қарши ҳам қаратилади. Улар Абдумаликни амир деб эълон қиласидилар. Амир Музаффар энди босқинчиларга эмас, Кауфман ёрдамида ўз ватандошлирига қарши урушга киришади ва 1870 йил августидаги уларни куч билан бостириб, ўз тахтини сақлаб қолади. Шахрисабз ва Китоб бекликлари амирлик таркибида қолади.

Чор Россияси ҳукумати ўзининг Ўрта Осиёдаги босқинчилик ҳаракати билан Farb мамлакатлари, жумладан, Англияга бўлган муносабатларини кескинлаштирумаслик тадбирларини ҳам кўради. Россиянинг Лондондаги элчиси Ф.Брунов ва Англия ташқи ишлар вазири лорд Клерендон ўртасида 1869 йилда бўлган музокаралар бунга мисол бўла олади. Улар Ўрта Шарқда Россия билан Англия ерлари ўртасида бирини-бирига туташтирумайдиган ҳудуд, яъни «бетараф ҳудуд» масаласини муҳокама қиласидилар. Томонлар Афғонистон Англия таъсирида бўлади, унинг шимолий қисми ва Амударё бўйлари «бетараф ҳудуд» бўлиб қолиши тўғрисида аҳдлашувга эришадилар. Бу аҳдлашув Россия империясига энди Хива хонлиги тақдирини ҳал қилишга киришишга кулай имконият яратди.

Кауфман 1873 йил баҳорида 12 мингдан ортиқ зобит ва аскар, 56 та тўп-замбараклар билан Хива хонлигига юриш бошлади. Айни пайтда Хивага қарши Оренбург, Манғишлоқ, Красноводск, шунингдек, Кавказ округи қўшинлари ҳам юришга киришган эди. Умумий кўмондонлик Кауфман зиммасига юклатилган эди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II босқинчиларга қарши ўз қўшинларининг бир қисмини Муҳаммадмурод девонбеги бошчилигига Чоржўй томонга, яна бир қисмини Элтузар иноқ бошчилигига Кўнғирот томонга, яна бир қисмини амир Тўра бошчилигига Хазорасп-га, Иноқбек бошчилигидаги қисмни Хўжайлига сафарбағ этди. Хон чор Россияси қўшинларига бас келаолмаслигини англаб етган эди. Амударё бўйларида қирғинбарот жанглар бўлди. 1873 йил 18 май куни Кауфман отрядлари Амударёдан ўтиб Хазораспни эгаллайди, Кўнғирот ва Хўжайли шаҳарлари, Манғит қалъаси забт этилди, таланди. Истилочи қўшинлар Хивага яқинлашиб қолганда Муҳаммад Раҳимхон поитахтни ташлаб чиқади ва Измиқшур тарафдаги т’рк-ман овулуга яширинади. Хивалик Отажон тўра-

Кауфман ҳузурига бориб шаҳарни вайрон этмасликни сўрайди. Кауфман шаҳарни забт этиб, Отажон тўрага хонни топищни буюради ва хон хазинасини, моддий-маънавий бойликларни кўлга киритади.

1873 йил 12 августда Хивага яқин Гандимиён қишлоғида Кауфман билан Мұҳаммад Раҳимхон учрашуви бўлди, тарихда Гандимиён шартномаси деб ном олган шартнома имзоланди. Шартномага мувофиқ Хива хонлиги Россиянинг вассалига айлантирилди. Амударё қуи оқимининг ўнг томонидаги ерлар Россия империтси таркибига киритилди, хонликка 2 миллион 200 минг сўм товон тўлаш юқлатилди, Россия савдо-саноатчилари Хива хонлигига бож ва мажбуриятларни бажаришдан озод этилди.

Кауфман Хива хонлиги тақдирини ҳал қилгач, Кўқон хонлигини тутатишга киришди. Бу вактда Кўқон хонлигида ҳокимият учун ички кураш авжга чиқкан эди. 1868 йил 13 февралда Кауфман ва Кўқон хони Худоёрхон ўртасида шартнома имзоланган бўлиб, хонликнинг истилочилар босиб олган худудлари Россия тасарруфига ўтганлиги эътироф этилган эди. Россия савдогарларига Кўқон хонлигининг барча худудларида ҳеч қандай монеликсиз фаолият юритиш, карвонсаройларга эга бўлиш ҳуқуқи берилган эди. Бу шартномадан қониқмаган кучларнинг Худоёрхондан норозилиги ортиб боради. Бунинг устига хонлик худуди қисқарганлигини рўкач қилиб, хазинани тўлдириш учун янги янги соликлар жорий этилади. Худоёрхон босқинчиларга ўзини яқин тутар, Кўқон билан Россияни бир давлат деб ҳисобларди. Бундай вазият Фарғона водийсида Худоёрхонга қарши ғалаёнларни келтириб чиқарди. Кўзғолончиларнинг бир қисмига мулло Исҳоқ бошчилик қиласди, у ўзини Кўқон хони Олимхоннинг набираси Пўлатхон деб эълон қиласди. Хонликда Худоёрхоннинг ўғиллари Насриддинбек ва Мұҳаммад Амандек, укаси Султон Мурод, невараси Назарбек, Шерали додхоҳ, Абдураҳмон офтобочи ва бошқалар ҳам баш кўтарадилар. Улар бир томондан, чор Россияси босқинчиларига қарши, иккинчи томондан, Кауфманга батамсем тобе бўлиб қолган Худоёрхонга қарши кураш бошлаган эдилар. Халқ кўзғолончи кучларга эргашади ва 1873 йилдан эътиборан бутун водийда кўзғолон бошланади.

Худоёрхон уларни бостиришга ожизлик қилиб, охири Кўқондан Тошкентта қочиб кетади.

Кауфман Худоёрхоннинг 40 аравадаги бойликларини мусодара қилиб, ўзини Оренбургга сургун қилади. Хон у ердан қочиб ҳажга кетади ва ҳаёти аянчли якун топади. Худоёрхон қочгач, қўзғолончи кучлар кимни хон қилиб кўтариш масаласида иккига бўлинib кетади. Айрим кучлар Насриддинбекни, бошқалари Пўлатхонни тахтга чиқармоқчи бўлади, зиддият янада кучайиб борди¹.

Кауфман хонликдаги ички келишмовчиликдан фойдаланиб, уни батамом босиб олиш учун 1875 йил августда катта қўшинларни урушга сафарбар этди. Хонликни босиб олишда генераллар Скобелев, Головачев ва бошқа рус зобитлари «жонбозлик» кўрсатдилар. Насриддинбек, лашкарбоши Абдураҳмон офтобачи босқинчиларга таслим бўлиб улар томонига ўтдилар. 1876 йил февралда Пўлатхон бошчилигидаги ҳалқ қўзғолонлари қон билан бостирилди. Пўлатхон 1876 йил 1 марта дорга осилди, унинг сафдошлари аёвсиз жазоланди. 1873-1876 йиллардаги Фарғона водийсидаги қўзғолонлар ҳалқнинг озодлик ҳаракати эди. Буни ўша даврда Кауфман ҳам ҳалқ қўзғолони деб эътироф этган.

Россия императори Александр II нинг маҳсус фармонига биноан Кўқон хонлиги тугатилди, унинг ўрнига Фарғона вилояти тузилиб, Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Вилоятта Скобелев ҳарбий губернатор этиб тайинланди. У тез орада Олой водийсини ҳам ўз тасарруфига киритди².

Энди босқинчилар туркманлар яшайдиган ҳудудларни истило қилишга киришдилар. 1877 йилда Қизил Арвот, 1881 йилда Асхабод, 1884 йилда Марв босиб олиниди. Босиб олинган ерларда Каспийорти вилояти тузилиб, у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди.

Шундай қилиб, Россия империяси 20 йил давом этган қонли уруш билан бутун Ўрта Осиёни босиб олди. Босиб

¹ Қаранг. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. /Ҳ.Содиков, Р.Шамсутдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов. Т., «Шарқ», 2000, 146-178-бетлар.

² Олой маликаси Курбонжон додхоҳ жасорати тўгрисида қаранг. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб.Т., «Шарқ», 174-178-бетлар.

олинган ўлкада мустаҳкам ва батамом ўрнашиб олиш мақсадида чет мамлакатлар билан чегараларни аниқлаш чораларини кўрди. 1881 йилда Россия-Эрон чегара конвенцияси имзоланиб, янги Россия мулклари ва Россия-Эрон ўртасидаги чегара белгиланди. 1885-1887 йилларда Россия ва Англия хукуматлари томонидан Россия-Афғонистон чегараси, 1895 йилда эса Помирдаги чегаралар белгиланди. Бу чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги босқинчилик, талончилик ҳаратининг якунловчи нуқтаси бўлди.

3. Мустамлакачилик идора усулиниң жорий этилиши

Россия ҳарбий вазири Д.Милютин, подшоҳ маслаҳатчisi В.Гирс 1867 йилда «Туркистон ўлкасини бошқариш тартиби» ҳақида қонун лойиҳасини туздилар, у Вазирлар Кенгаши томонидан тасдиқланди ва амалий кучга кирди. Туркистон Генерал-губернаторлиги ташкил этилиб, ўлкада мутлақ ҳокимият унинг қўлига ўтди. Генерал-губернаторлик Кенгаши ва тўрт бўлимдан иборат маҳкамам тузилди. Биринчи бўлим маъмурий ва назорат, иккинчиси молиявий-хўжалик, учинчиси солиқ ва шаҳарлар маблағлари ишларини бошқарган. Тўртинчиси маҳсус бўлим деб аталган. Генерал-губернатор бир вақтда подшоҳ ноиби, ҳарбий округ қўшинлари кўмондони, бош миршаб, бош прокурор бўлган. У Бухоро амири фаолиятини Россия император агентлиги орқали, Хива хонини эса Амударё бўлими бошлиги орқали назорат қилиб турган.

Туркистон Генерал-губернаторлиги вилоятларга, вилоятлар уездларга, уездлар участкаларга бўлинган. Вилоят ҳарбий-губернаторлигига генерал даражасидаги, уезд бошлиғига полковник даражасидаги, участка бошлиғига капитан даражасидаги зобитлар тайинланган. Мазкур маъмурий тузулманинг ўзаги уезд бўлиб, унинг бошлиғи генерал-губернатор томонидан тасдиқланган ва катта ваколатга эга бўлган. Уезд бошлиғи маъмурий, полиция, ҳарбий ҳокимиятларни ўзида бирлаштирган. Одамларга жарима солиш, 7 кунгача ҳибсда сақлаши мумкин бўлган, шу боисдан уни «ҳоким тўра» деб ҳам аташган. Участка бошлиқлари ҳам одамларга жарима солиш, 3 кунгача ҳибсда сақлаб туриши мумкин бўлган.

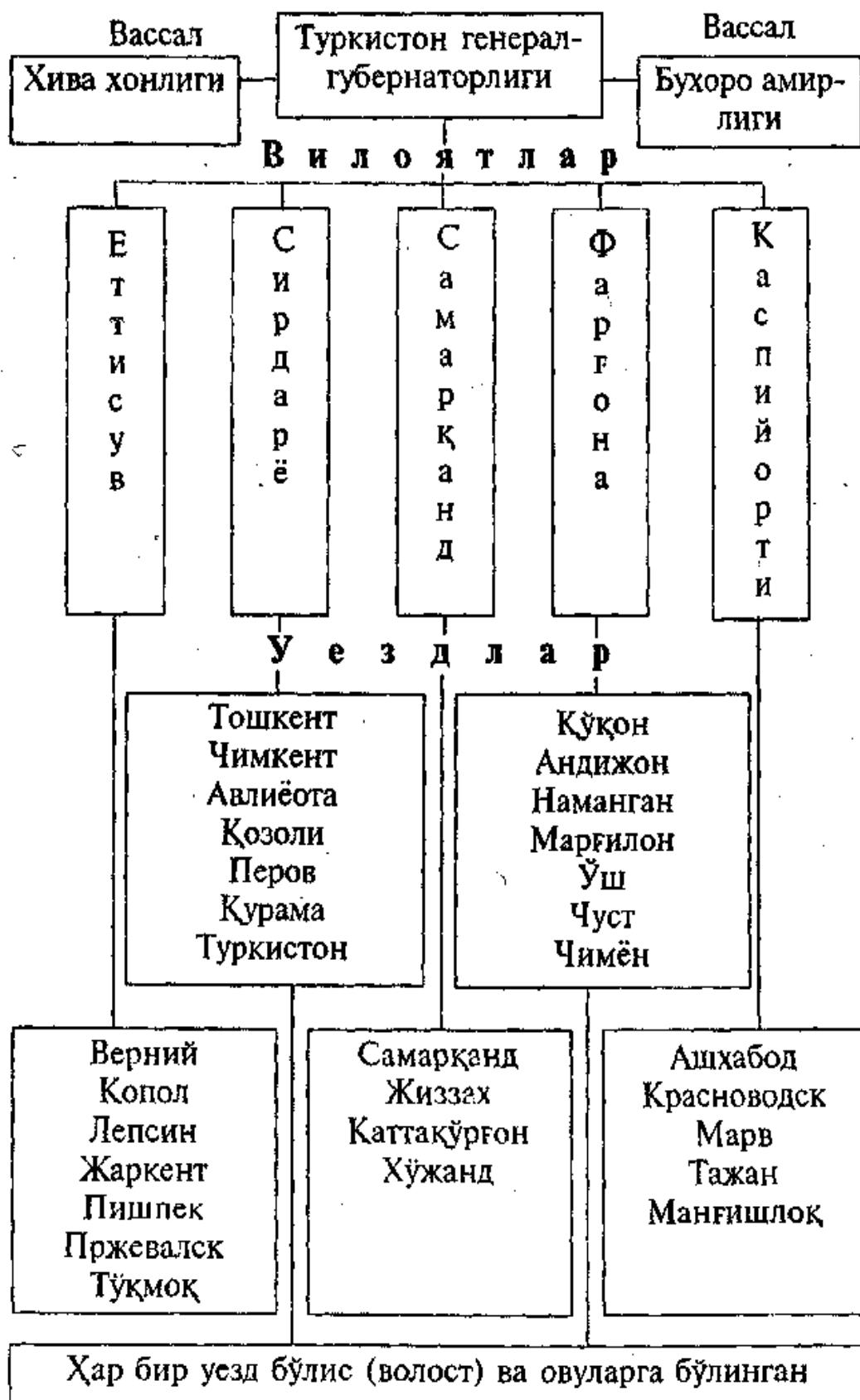
Кишлоқларни бошқариш учун участка бошлиғига бўйсунувчи бўлис (волост) ва овул маъмурий бошқаруви жорий этилди. 1-2 минг хонадон яшовчи худуд бўлис, 1-2 юз ўтовли худуд овул деб аталди. Туб ерлик аҳоли орасидан бўлис бошқарувчиси (оқсоқол ёки мингбоши), қишлоқ оқсоқоллари (юз боши, эллик боши, ўн боши) ҳамда овул оқсоқоллари, уларнинг ўринбосарлари сайланадиган бўлди. Аммо, бу маҳаллий бошқарув тизими Россия маъмурияти қўлида бўлган, номигагина сайланган маҳаллий аҳоли вакиллари уларнинг қўлида қўғирчоқ бўлганлар.

Мустамлакачилар Тошкент шаҳрини Туркистон Генерал-губернаторлигининг маъмурий маркази этиб танлашди. Шаҳарда 80 мингча аҳоли яшарди. Унинг худудида 270 та маҳалла, 310 та масжид, 17 та мадраса, 11 та ҳаммом, 15 та дўқонли сарой ва бошқа иншоотлар бўлган. Босқинчилар Тошкентнинг шарқий қисмидан жой танлаб, у ердаги маҳаллий аҳолини кўчириб, Россиядан келганлар яшайдиган уйлар, кўчалар, оромгоҳлар қурдилар. Шаҳарнинг бу қисми Янги шаҳар деб аталди. Шаҳарни ҳоким бошқарган.

Тошкент шаҳрини бошқариш Низоми ишлаб чиқилди ва у 1877 йилда Санкт-Петербургда тасдиқлангач кучга кирди. Низомга кўра шаҳар Думаси ва бошқарма сайланди. 3000, 1000, 500 сўмлик мулкка эга бўлганларгина сайлов ҳуқуқига эга бўлдилар, холос. Беғиланган мулкка эга бўлмаганлар сайлов ҳуқуқидан маҳрум эдилар. 1877 йилда Тошкент шаҳар Думасига бўлган сайловда атиги 2400 сайловчи қатнашди. Дума фармойиш берувчи орган бўлиб, уни россияликлардан сайланган оқсоқол бошқарган. 1877-1907 йиллар давомида Тошкент ҳокими айни пайтда Дума оқсоқоли этиб сайланган эди. Ҳоким ноибларидан сайланувчи шаҳар бошқармаси ташкил этилади, у изжро этувчи ҳокимият органи вазифасини бажаарди.

Ўлкада ташкил этилган полиция ва суд идоралари ҳам мустамлакачилик тартибини мустаҳкамлашга, маҳаллий аҳолининг ҳар қандай норозилик ҳаракатини бўғиши ва бостиришга қаратилиган эди. Чоризмнинг маъмурий идора усули ўлкани иқтисодий ўзлаштириш, аҳолини маънавий жиҳатдан тобсликда сақлаш, руслаштириш сиёсати билан уйғунлаштирилган эди.

Генерал-губернаторликнинг маъмурий тарҳи

4. Мустамлакачиларнинг иқтисодий, маънавий-маданий сиёсати ва амалиёти

Туркистонни Россия хукумати иқтисодий жиҳатдан батамом бўйсундириш, унинг бойликларини ташиб кетиш, ўлкани хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар сотиладиган бозорга айлантириш сиёсатини юритди. Бу сиёсатни чор Россияси дворян-помешчилари ва буржуазия доиралари қўллаб-кувватлади, улар ўлкани зулук каби сўришга киришиб кетдилар.

Россия тўқимачилик саноати учун келтирилаётган Америка пахтаси учун йилига 30-40 миллион рубл (сўм) бож тўлаб келарди. Шу боисдан Туркистонни пахта хомашёси етиширадиган базага айлантириш, Туркистон ҳисобига пахта мустақилигига эришиш Россия аграр сиёсатининг бош мақсади, деб белгиланди. Хонликлар даврида давлат мулки ҳисобланган катта-катта ер майдонлари Россия давлати ҳазинасига тегишли, деб эълон қилинди. Вақф мулклари ҳам астасекин давлат ихтиёрига олинди. Хусусий мулк ҳисобланган ерлар ҳам давлат мўлкига айлантирилди, уларни илгариги эгаларига меросий равишда фойдаланишга берилди ва солиқ солинди. Ижарага ер олиб, ундан амалда фойдаланиб келаётган хонадонларга ўша ерлар мерос қилиб бириттирилди ва уларга солиқ солинди. Шу тариқа ўлканинг барча ҳосилдор ерлари Россиянинг даромад манбаига айлантирилди. Ер солиги XIX аср охирида 4 миллион рублни ташкил этган бўлса, 1916 йилда 38 миллион рублдан ошиб кетди.

Подшоҳ маъмурияти Туркистоннинг доимий эгаси бўлиш учун «Кўчириш» сиёсатини қўллади. Кауфман ташабbusи билан 1875 йилда ёқ Авлиёота туманида Россиядан кўчириб келтирилганлар ҳисобига 8 та рус қишлоғи вужудга келди. 1886 йилда қабул қилинган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом»га мувофиқ рус деҳқонларини кўчириб келтириш ва жойлаштириш кучайиб кетди. Чор хукуматининг «Осиё Россиясида бўш ётган ерлардан» фойдаланиш борасида яратган имкониятидан фойдаланган кам ерли ёки ерсиз хонадонлар, казаклар маъмуриятнинг ижозатисиз Туркистонга бойиш мақсадида оқиб кела бошлади. Шу тариқа, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятла-

рида 1910 йилга келиб 124 та рус қишлоғи вужудга келди, уларда 70 мингга яқин күчіб келғанлар яшарди. Күчіб келғанлар маҳаллий ахолига қарашли серсув ва ҳосилдор ерларни ҳам әгаллай бошладилар. Ер-сув масаласида улар ўртасида норозилик, тұқнашувлар бўлди. Рус маъмурлари күчіб келган казакларга таяниш, маҳаллий ахоли ғалаён кўтаргудай бўлса уларнинг ёрдамида бостириш мақсадида Туркистанда деҳқончилик қилувчи рус казакларини қуроллантириди. Улар амалда чоризм учун захирадаги кўшинга айлантирилди.

Мустамлакачилар ўлкада, хусусан Фарғона вилоятида пахта плантациялари ташкил этди, сугориладиган экин майдонларини кенгайтирди. 1885-1916 йилларда пахта экиладиган ер майдони 40 минг танобдан 550 минг танобга кўпайди. Ҳосилдорликни ошириш мақсадида 1884 йилда тажриба уруғчилик станцияси очилди. Толаси сифатли уруғлик чигит яратилди. Пахтачиликда пишиқ толали ва ҳосилдор «Америка» навини экиш кенг тарқалди, бошқа экин майдонлари йилдан йилга қисқартирилиб борди. Қишлоқ ҳўжалигига пилла етиштириш кўпайтирилди, қанд, лавлаги, картошка, карам экинларини экиш ўзлаштирилди. Виночилик, асаларичилик пайдо бўлди. 1867-1896 йилларда Россия империяси хазинасига 150 миллион сўм соф даромад тушди.

Подшоҳ маъмурияти Туркистанни Россиянинг бир қисмига айлантириш, унинг жанубий чегараларида ҳарбий истеҳкомлар қуриш, бойликларни ва етиштирилаётган хомашёни ташиб кетиш мақсадида Темир йўл қурилишини бошлаб юборди. 1880-1889 йилларда зудлик билан Красноводск, Асхабад, Марв, Чоржўй, Кушка, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Кўқон, Андижон шаҳарларини боғловчи Ўрта Осиё темир йўли қурилди. 1890-1905 йилларда Гошкент-Оренбург темир йўли қурилиб, Туркистан Россиянинг маркази билан боғланди. 1915 йилда Бухоро-Қарши ва Термиз-Қарши-Шаҳрисабз-Китоб темир йўли қурилди. Темир йўллар қурилиши муносабати билан Россиядан кўплаб ишчилар, мұхандистехник ходимлар кўчіб келишди ва улар қадимий Туркистан шаҳарларига жойлаштирилди. Улар жойлаштирилган қисм янги шаҳар, ерли ахоли яшайдиган қисм эски шаҳар

деб аталағынан бұлды. Яңғы шаҳарлар, жумладан, Скобелев (хозирги Фарғона) шаҳри вужудға келди.

Туркистан Россиянынг маркази билан темир йўл орқали боғланғач, рус капитали (сармоялари) ўлқага оқиб келабошлади. Туркистан хомашё базасида савдо-саноат юритиш, завод-фабрикалар қуришга интилувчиларга Рус-Осиё банки, Москва савдогарлар банки, Россия давлат банки пул қарз беріб турди. Пахта ва уни харид қилиш билан шуғулланувчи 30 та савдо шоҳобчаси вужудға келди. 1913 йилда тузылган «Бешбош» деган пахта-ёғ ширкати Туркистанда 29 пахта заводи курди. У ўлқада етиштирилган пахтанинг 30 фоизини харид қиласы, 80 минг тонна пахта толасини ташиб кетар, 160 минг тонна чигит тайёрларди. Катта сармоядор Водъяевлар Туркистанда «Водъяевлар савдо уйи»ни ташкил этиб, 30 та пахта заводи курди. Фарғона водийсидаги катта-катта пахта далалари, темир йўллар, пахта тозалаш заводлари ва Иваново тўқимачилик корхоналари Водъяевлар назорат қилувчи катта комбинат таркибиға киритилган эди. Улар йилига Фарғона водийсида етиштирилган 7-8 миллион пуд пахтани Ивановага ташиб кетарди.

Мустамлакачилар қанчалик бойиб борса, арzon ишчи кучи бўлган маҳаллий аҳоли шунчалик камбағаллашиб, қашшоқлашиб борарди. Деҳқонлар оғир шартлар асосида Қарз оларди, қарзини тўлайолмай ўзига тегишли ерини сотиб, ерсиз қоларди, мардикорлик, чорикорлик қилишга мажбур бўларди. Улар ёки ер эгалари кўлида ёлланиб батраклик қилишга ёки янги очилаётган корхоналарга арзимаган иш ҳақи эвазига ишлашга мажбур бўларди. Ени Россия банклари ёки пулдор маҳаллий бойлар сотиб оларди. Шу тариқа, ўлқада 90-100 гектарча суториладиган ери бўлган бой хўжаликлар вужудға келди. XX аср бошларидаги маълумотларга кўра, ўлка аҳолисининг 70 фоизи камбағал ва қашшоқлар, 17 фоизи ўрта ҳол, 13 фоизи ўзига тўқ, бой оиласалар ҳисобланарди.

Россиялик сармоядорлар ўлқада пахта тозалаш, ёғ ва спирт ишлаб чиқариш, пиво, тамаки, ун, қанд, совун, ғишт, күн, мис эртагиши, жун ювиш, оҳак қиздириш заводлари ва озиқовқат корхоналари қуриб, улардан мўмай даромад олишини йўлга қўйдилар. 1908 йилда ўлқада 378 та саноат корхоналари фаолият юритган бўлса, 1917 йилда уларнинг сони, Бу-

хоро амирлиги ва Хива хонлигига қурилган корхоналарни ҳам қўшиб ҳисоблагандага 1200 тага етган. Бу жараён аҳолининг табақаланишига таъсир этиб, миллий буржуазия ва ишчилар синфи вужудга келди. 1914 йилги мълумотларга кўра, ўлкада 49,5 минг ишчи бўлиб, улардан 25,5 минги саноатда, 24 минги темир йўл ва унга хизмат қилувчи устахоналарда ишлаган. Маҳаллий аҳолига мансуб ишчиларга рос-сиялик ишчиларга нисбатан 2,5-3,5 баробар кам иш ҳақи тўланган. Шунингдек, Туркистонда пахта тозалаш заводлари ва турли хил савдо-саноат корхоналарига эга бўлган маҳаллий буржуазия табақаси ҳам шаклдана борди.

Туркистон Россияниң жаҳон бозорларида ўтмайдиган товарлари сотиладиган бозорга ҳам айлантирилди. 1895 йилда Туркистонда Россия корхоналаридага тайёрланган 6 миллион сўмдан ортикроқ суммада темир, мис, чинни буюмлар, газлама, ёғоч, чой, озиқ-овқат ва бошқа буюмлар сотилган бўлса, 1914 йилда сотилган буюмлар салмоғи 243 миллион сўмдан ошиб кетди. Ачинарлиси шундаки, сотилган маҳсулотларнинг 40 фойзи ўлкадан ташиб кетилган пахтадан Россия тўқимачилик корхоналарда тўқилган газламалар ташкил этарди. Россия савдо-саноатчилари Туркистонда саноат маҳсулотлари сотишдан ҳам, Туркистондан хомашё сотиб олишдан ҳам катта даромад олардилар.

Шундай қилиб, Туркистон нафақат чор Россиясининг, шунингдек, россиялик савдо-саноатчилар манфаатига хизмат қиласидиган ўлкага айлантирилди.

Россия империяси Туркистон халқини маънавий-маданий жиҳатдан тутқинликка солиш, ўзининг узокқа мўлжалланган манфаатига бўйсундириш сиёсатини юритди. Унинг моҳияти, мазмуни маҳаллий халқни унинг миллий, тарихий илдизларидан узib ташлаш, халқнинг маънавий, маданий, тарихий меросини йўқ қилиш, хуллас руслаштиришдан иборат эди. Туркистон Генерал-губернаторлигининг Фарфона вилояти ҳарбий-губернатори Скобелев шундай деб ёзган эди: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди». Туркистонда ана шундай ёвуз қарашларга мос сиёсат ва амалиёт юритилди.

Туркистоннинг ноёб тарихий, маънавий, маданий бойликлари талон-тарож қилинди. 1870 йилда Тошкентда очилган Халқ кутубхонаси ва 1876 йилда ташкил этилган Тошкент табиат музейида ўлканинг маънавий-маданий ҳаётини акс эттирувчи олтин, кумуш, мисдан ясалган қимматбаҳо буюмлар, гиламлар, амалий санъат намуналари, тарихий ёдгорликлар, архив ҳужжатлари, қўлёзма китоблар ва бошқа асори-атиқалар тўпланди. Улар кўриқдан ўтказилиб, қимматбаҳо ва нодир деб баҳолангандари Петербург ва Москвага ташиб кетилди. Санъат даражасида ишланган Муҳаммад Раҳим тахти, Амир Темур мақбарасининг нақшинкор дарвозаси, ундаги битиклар, ойналар, олтин кошинлар, Аҳмад Яссавий мақбарасидаги нақшинлар, катта қозон («Назир-ниёз қозони»), турли тарихий буюмлар, китоблар ва бошқалар Шулар жумласидандир.

Ислом динига эътиқод, руҳонийлар, масжид ва мадрасалар оёқости қилина борди. Россия маъмурлари мусулмон муассасалари, мадраса ишларига аралашиб, уларнинг фаолиятини тобора чеклаб борди. Маориф ва маданият соҳасида руслаштириш сиёсати юритилди. Туркистонлик болаларни руслар билан аралаштириб ўқитиш ва тарбиялаш ғояси илгари сурилди ва 1884 йилда Тошкентда дастлабки «рус-тузем мактаби» очилди. XIX аср охирида уларнинг сони юзтадан ошиб кетди. Бундай мактабларда рус ва ўзбек муаллимлари дарс машғулотларини ўтадиган бўлди. Мақсад ўзбек ёшлирига рус тилини ўргатиш ва рус турмуш тарзини сингдириш эди. Чоризм маъмурлари ерли аҳоли болаларини «рус-тузем мактаблири»га жалб қилиш, қизиқтириш учун ўлқадаги маҳаллий маъмурият бошқарувида рус тилини билганлар ишлайди, деган талабни кўйдилар. Бу талаб «ерлиларни мансабга қизиқиб» рус тилини ўрганиш, русланиш манфаатини уйғотади, деб ҳисоблашарди. Рус тилини билган маҳаллий аҳоли вакилларига имтиёзлар яратилди. Шу тариқа, ўлкада иш юритиш аста-секин рус тилига ўтказила борди.

Чор маъмурлари маҳаллий аҳолига Россиячинг улуғворлигини кўрсатиш, европача турмуш тарзига қизиқтириш учун Россиянинг марказий шаҳарларига саёҳатлар уюштирдилар. Катта ёшдагиларни, шунингдек, ёшларни гуруҳ-гуруҳ қилиб Петербург, Москва ва бошқа шаҳарларга олиб бўриб оқ под-

шоҳнинг қудратини, баланд иморатлар, ишлаб чиқариш корхоналарини кўрсатишарди. Мустамлакачилар саёҳатчилар ўз юртига қайтиб боргач, Россиянинг улуғворлиги ҳақида ватандошларига сўзлаб беради, Россия таркибида бўлганидан фурурланади, деган мақсадда эдилар. Бу тадбирлар шубҳасиз руслаштириш манфаатларини кўзлаб уюштириларди.

Мустамлакачиларнинг ерли аҳоли турмушига маънавий-руҳий тазиик ўтказиш дастурида ўлка хотин-қизларини русча ҳаёт тарзига ўргатиш масаласига алоҳида ўрин берилган эди. Шу мақсадда шаҳарларда хотин-қизлар амбулаториялари ташкил этилиб, уларда рус шифокорлари фаолият кўрсатди. Амбулаторияларда аёлларга зарур тиббий маслаҳатлар, тиббий ёрдамлар кўрсатилди, бу ижобий ҳол, албатта. Шу билан бирга аёлларга русча турмуш тарзига ўтиш, уларнинг фарзандлари тарбиясига православча таъсир этиш, паранжи зулмидан халос бўлиш, «очилиш» зарурлиги ҳақида ташвиқот-тарғибот ҳам қилинарди, бу ўз салбий таъсирини кўрсатмасдан қолмасди.

Мустамлакачи маъмурлар руслаштириш сиёсатини юритсаларда, рус тилини яхши ўзлаштирган миллий зиёлиларга шубҳа билан қаради, улар устидан назорат, тазиик уюштиради.

Хулоса қилиб айтганда, маориф ва маданий ҳаётда ҳам чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати яққол намоён бўлди. Ўлканинг маданий-маърифий ҳаётини чеклаб, ўз манфаатларига бўйсундурувчи йўл тутди. Чоризм буок давлатчилик foяларини Туркистонга зўрлик билан жорий этди, миллий маданият ва маънавий қадриятларни топтади. Тўғри, Россия империяси Туркистонда коммуникация ва ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш, миллий кадрларни тайёрлаш ва аҳолини жаҳон маданиятидан баҳраманд қилиш каби ижобий тадбирларни ҳам кўрди. Бироқ чор маъмурлари юритган сиёсат умуман олганда ўлканинг иқтисодий, маънавий-маданий тараққиётiga жиддий салбий таъсир кўрсатди. Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек: «Бу салбий оқибат ташқаридан олиб кирилган цивилизация натижаларидан кўра бир неча баровар ортиқ эди»¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик щартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 5-бет.

Синов саволлари

1. Ўзбек хонликларида жасуслик ишлари билан шуғулланган Россия элчилари, экспедицияси ҳақида нималарни биласиз?
2. Россия нима учун хонлик чегараларида ҳарбий истеҳкомлар қурди? Шундай истеҳкомлар қаерларда барпо этилган?
3. Ўрта Осиё масаласида инглиз-рус рақобати қандай борди?
4. Россия босқини қандай бошланди?
5. Чимкентдаги жанглар қандай борди?
6. Тошкент мудофааси ҳақида нималарни биласиз?
7. Амирилашкар Алимқули жасорати ҳақида сўзланг?
8. Жиззах мудофааси, жанг натижаларини биласизми?
9. Туркистон Генерал-губернаторлиги қачон тузилди, унинг худудларини биласизми?
10. Зирабулоқ жанги ҳақида нималарни биласиз?
11. Самарқанд кўзғолони ҳақида сўзланг.
12. Кауфман билан амир Музаффар ўртасида қачон шартнома тузилди, унинг шартларини биласизми?
13. Кауфманинг Хива хонлигига юриши, унинг натижалари ҳақида сўзланг.
14. Гандимиён шартномаси қачон тузилди, унинг шартларини биласизми?
15. Кўқон хонлигига кўтарилган кўзғолонларнинг сабаблари, раҳбарлари, натижаларини биласизми?
16. Кўқон хонлигининг тақдири нима бўлди?
17. Мустамлакачилар қандай идора усулини жорий этдилар?
18. Мустамлакачиларнинг иқтисодий сиёсати ва амалиёти ҳақида нималарни биласиз?
19. Мустамлакачилар маънавий-маданий соҳада қандай сиёсат юритдилар?

XI Боб. ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ. ЖАДИДЧИЛИК

1. Чоризмнинг мустамлакачилик зулмига қарши миллий озодлик ҳаракати

Чор Россиясининг Туркистонда жорий эттан маъмурий бошқарув тизими халқнинг бошига солинган сиёсий сиртмоқ бўлди. Босқинчилар аввало, Туркистон бойликларини талон-тарож қилди, сўнгра ўлкани хом ашё базасига айлантириб, иқтисодиётни ўз манфаатлари йўлида жиловлаб олди. Оғир соликлар, мажбуриятлар аҳолини тобора қашшоқлаштириб борди. Мустамлакачилар маҳаллий аҳолининг миллий қадриятлари, урф-одатларини оёқ ости қиласди, маънавий зуфум кучайиб борди.

Туркистон халқларининг чор Россияси қўшинларининг босқинчилик юришларига қарши Ватан озодлиги учун кураши олдинги мавзуда ёритилган эди. Россия Туркистонни ўз мустамлакасига айлантиргач, унинг сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий зулми кучайиб борди. Чоризмнинг мустамлакачилик зулмига қарши халқнинг норозилиги, нафрати ошиб борди, бу эса унинг қўзғолон кўтаришига сабаб бўлди. Кўзғолонларнинг ҳаракатлантирувчи кучлари дехқонлар, шаҳар хунарманд-косиблари, камбағаллар эди. Бу ҳаракатларда ватанпарвар руҳонийлар, миллий ғуруни йўқотмаган бой заминдорлар ҳам иштирок этдилар.

1879 йилда 600 га яқин ғалаёнчи Фарғона вилоят бошқармаси биносини қуршаб олиб, ҳарбий губернатордан Марғилон туманидан олинаётган соликларни камайтиришни талаб қиласди. Ғалаёнчилар авзоидан чўчиган, вазиятнинг жиддийлигини англаған вилоят ҳарбий губернатори бўлажак катта жанжалнинг олдини олиш мақсадида халқقا ён босиб, уларнинг талабларини ўрганиб чиқишига ваъда беради ва ғайриқонуний солик йиғувчиларни аниқлаб, уларни ишдан четлаштиришга мажбур бўлади.

1880-1883 йилларда мустамлакачилик зулмига қарши қатор чиқишлиар бўлиб ўтди. Ҳўжанд, Ўратепа, Наманганд, Ўш ва Чустда кўтарилиган қўзғолонлар бунга мисол бўла-

олади. Мустамлакачилар ҳарбий куч билан қўзғолонларни бостириб, ҳаракат бошлиқларини қамоқقا олиб, фаолларни қаттиқ жазоладилар. 1885 йилнинг ёзида Фарғона водийсида ҳалқ қўзғолонлари қайтадан авж олиб кетди. Энди қўзғолончилар кураш усулларини ўзгартириб, бойлар ва волост ҳокимларининг қўргонларига ўт кўярдилар. Қўзғолон бирин-кетин вилоятнинг барча уездларига ёйилади, бальзи жойларда куролли ҳаракат тусини олади. Манбаларда 1885-1892 йилларда Фарғона вилоятида ҳалқнинг 205 марта сиёсий чиқишилари, ҳаракатлари кўтарилигани қайд этилган.

Фарғонадаги вазиятдан чўчиған вилоят ҳарбий-губернатори Веревский аҳолидан кўз-кулоқ бўлиб туриш учун Марказий ҳукуматга маҳфий сиёсий полиция хизматини ташкил этиш таклифини илгари суради. У Фарғона вилоятнинг ҳар бир туманида маҳфий айғоқчилар тармоғини вужудга келтириш учун ўз ихтиёридаги маблагдан фойдаланади. Ўлканинг олий ҳарбий-сиёсий доиралари тобора кучайиб бораётган норозилик тўлиқинини пасайтириш учун таъсирчан восита излай бошлади. Куролли кучлар ва полиция хизматини кучайтириш тадбирлари учун бир йилда 5,5 млн. сўм сарфланади. Ҳолбуки, ундан ҳам муҳим ҳисобланган темир йўл учун бор йўғи 190000 сўм ажратилганини ҳисобга олсак, чор ҳукуматининг ҳалқ ҳаракатидан нақадар хавотирга тушгани аниқ бўлади¹.

1892 йилнинг ёзида Туркистон маркази Тошкентда рус мустамлакчиларини талвасага соглан ва тарихга «вабо исёни» ёки «тошотар воқеаси» номи билан кирган қўзғолон бўлди. Июн ойида Тошкентда вабо тарқалди. Шаҳар маъмурияти шошилинч чоралар қўрди. Вабо касали билан ўлгандарни шаҳар ичкарисидаги 12 та қабристонга кўмиши ман этилди, шаҳар ташқарисида 4 та янги қабристон очилади, деб эълон қилинди. Шаҳардан чиқиш ва кириш назорат остига олинди. Шаҳарда вабо касалига чалингандар йўқ қилинار экан, деган миш-мишлар тарқалди. Мустамлака маъмурияти тиббиёт нуқтаи назаридан тўғри бўлган бу тадбирлар ҳақида аҳоли ўртасида тушунтириш ишлари олиб

¹ Қаранг. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб, 344 бетлар.

бормади, мусулмончилик одатлари, маросим, қонун-қоидаларини ҳисобга олмади. Ваъда қилинган 4 та янги қабристон ўрнига фақат биттаси очилди. Бошқа касаллик билан ўлганларни шаҳар ичкарисидаги қабристонларга кўмиш ишларини расмийлаштириш ҳам чўзилиб кетди, сунистемолликлар кучайди. Одамлар ноилож ўликни эски қабристонларга олиб бориб кўмишга мажбур бўлди. Полиция бундайларни топиб ҳибсга ола бошлади, қабристонни очиб, ўлганларнинг руҳи ҳақорат қилинди. Шаҳарнинг энг таникли кишиларидан ҳисобланмиш Азизёр Эшон, Абулқосим хўжа, бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад ва бошқа кишилар бошчилигидаги мингга яқин киши шаҳар бошлиғи маҳкамаси томон йўл олдилар. Уларга ҳоким тўра — шаҳар бошлиғи полковник С.Р.Путинцев ва эски шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Ёкуб тўқнаш келишди. Қамчисини ўйнатиб келган оқсоқол халқнинг сўзларини, арз-додини тинглаш ўрнига уларга дағдага қила бошлади. Халқ унинг бошига тошлар ёғдирди. Машхур «Тошотар» воқеаси бошланиб кетди. Оқсоқол отдан тушиб ҳокимнинг идорасига қочиб яширинди. Полковник Путинцев эса ўзининг содик қулини паноҳига олиб, халқни тинчтишга уринди. Халқ ундан оқсоқолни берини талаб қилди. Путинцев ҳам музокара ўрнига куч ишлатишни афзал кўриб, тўппончасини филофидан чиқариб, дағдагага ўтди. Сабр косаси тўлган халқ, узоқ ўйлаб ўтирамай, ҳокимга хужум бошлади, Путинцев ва унинг миршабларини дўтпосладилар, ҳалойиқ маҳкамани ҳам остин-устун қилдилар.

Куролланган солдатлар етиб келгач, халқ аямай ўққа тутилди. Натижада кўп киши ҳалок бўлди ва яраланди, ўлганлар ва ярадорларнинг миқдори ҳақида аниқ маълумотлар сақланмаган. Чунки халқнинг ўзи жасадларни ва ярадорларни ўзлари билан олиб кетишди. Кейинги кунлари Ан-ҳордан топилган майитлар сони 80 тага етган. Кўлга олинган 60 киши турли муддатларга қамоқ жазоси ва сургунта ҳукм қилиндилар. Мустамлакачиларнинг зўравонлиги халқнинг озодлик ҳаракатини тўхтатиб қололмади.

Туркистанда кўтарилиган озодлик ҳаракатининг энг йириги 1898 йилги Андижон қўзғолонидир. Қўзғолонга Андижон яқинидаги Мингтепа қишлоғида яшовчи Муҳаммад

Али Эшон бошчилик қилди. У отасининг ишини давом эттириб дук ясади, шунинг учун уни Дукчи Эшон деб аташарди. Мұҳаммад Али Бухорда үқиди, Маккага ҳажга борди, Фарғона вилоятидаги Султонхон Тўра Эшон хизматида бўлди. Унинг вафотидан кейин ўзи Эшон бўлади. Унинг мақсади рус хукмронлигидан қутилиш, Фарғонада ўз кишисини хон қилиб кўтариш эди. Унинг атрофида камбағаллар тўплана борди, боғлар яратди, сувсиз ерларга сув чиқарди. Мұҳаммад Али Эшон ўз муридлари билан кенгашиб мустамлакачиларга қарши хужум қилиш режасини тузади.

1898 йил 17 май куни бир гурӯҳ кишилар Мұҳаммад Али Эшонни оқ кигизга ўтқазиб, хон деб кўтардилар, халойикни кўзғолонга даъват қилдилар. Шу куни хуфтон пайтида ҳар ким кўлига тушган нарсани олиб, тахминан олти юз киши Андижон шаҳрига жўнадилар.

Эшон бошлиқ кўзғолончилар Кўтчи қишлоғига киришганда яна 200 киши кўшилган. Қоракўргон ва Оқчидан ўтиб Кўйлига яқинлашганида уларга мингбоши Файибназар ўз йигитлари билан қўшилади. Кўзғолончилар Андижонга яқинлашгандарида уларга бой савдогар Алибой қуролланган 190 йигити билан қўшилади, кўзғолончилар сони 2000 кишига етади. Кўзғолончилар Андижондаги мустамлакачиларниң ҳарбий гарнizonига бостириб киради ва казарманинг пирамидаларида турган 30 га яқин милтиқни ўлжа қилиб олиб, биринчи қатордаги солдатлар устига ташланишади. Уларга ичкаридаги солдатлар қаршилик кўрсатадилар. Чорак соат давом этган отишмадан сўнг кўзғолончилар тўрт ўлган шерикларини ташлаб чекинадилар. Ҳарбий гарнizonдагилардан 23 киши ҳалок бўлади, 24 таси ярадор бўлади.

Андижонда, айниқса, россияликлар яшайдиган янги шаҳарда мустамлакачи амалдорлардан тортиб то оддий фуқарогача ваҳимага тушиб, уйларига бекинган ва мусулмонлар ялпи хужумини кутгани. Ҳатто туманбоши полковник Коншевский ҳам кўчага чиқишдан кўрқиб уйида бекиниб ётади. Эски шаҳар оқсоқоли Холбаҳодир мингбоши унинг олдига келганидагина у воқеанинг тинч тугаганини билган ва дарҳол аскар чақиради. Улар янги шаҳардан бошлаб кўзларига кўринган мусулмонларни отарди. Бу воқеалардан мутлақо бехабар, эрталаб ишлашга чиққан минглаб дедқонлар

ва хунармандлар мустамлакачилар ўқидан нобуд бўлишади. Ҳарбий қўшиилар шаҳарни ўраб олиб, қўзғолонни ҳарбий куч билан шафқатсизларча бостиради.

Мустамлакачилар Мұхаммад Али Эшонни тутиш учун Мингтелага юрадилар, йўлда дуч келган кишини отиб ўлдириб, Мингтепага бостириб кирадилар, уч соатча отишмава тинтув ўтказадилар. Ниҳоят, Эшон Арслонбоб яқинидаги Тошкўпприкда қўлга туширилади. Эшон ва унинг муридлари, таниш-билишлари, маслакдошларига нисбатан даҳшатли қатағон уюштирилди. Дукчи Эшон осиб ўлдирилди, унинг 45 нафар ёрдамчилари қатл этилди, 208 киши Сибирга сургун қилинди.

Дукчи Эшон қўзғолони изсиз кетмади. Бутун Фарғона водийсида мустамлакачиларга қарши ҳаракат давом этди. Яккатут, Наманганд, Бешарик, Марғилон ва бошқа туман ва қишлоқларда босқинчиларга қарши ҳаракатлар бўлди. 1898 йилги қўзғолон чоризмга қаттиқ зарба берди, унинг негизларини титратди. Қўзғолончилар Ватан озодлиги учун кураш тарихи саҳифаларидан муносиб ўрин эгалладилар.

2. Туркистонда жадидлар ҳаракатининг вужудга келиши, уларнинг ислоҳотчилик фаолияти

Туркистонда ўрнатилган мустамлакачилик зулми XIX аср охири XX аср бошларида янада кучайди. Чоризм иқтисодий жиҳатдан маҳаллий халқни талаш, эзиш билан бирга, уларни жаҳолатда, саводсизликда тутиб туриш, маънавий қашшоқлантиришта интилар эди. Мустамлакачилар шу мақсадда ўлкага чиновниклар, ҳарбийлар, банкирлар, савдо-саноатчилар, мұхандис-техниклар, руҳонийлар, илмий кучлар, ишчилар, мужиклардан иборат малайларини сафарбар этган эди. Бироқ золимлар қанчалик уринмасин, маҳаллий аҳолининг ҳурлик, озодлик учун интилишини сўндиrolмади, миллий озодлик ҳаракати кучайиб борди. Тарихий вазият миллат равнақини ўйловчи зисслилар, маҳаллий буржуазия вакиллари, уламолар орасидан халқни уйғотиш, миллий онгини ошириш, бирлаштириш учун курашувчи кучларни тайёрлаб етиштирди:

Шарқ билан Фарбни таққослаб, мусулмонлар ва туркійлар дунёси, хусусан Россия тасарруфига олинган мусулмонларнинг жаҳон тараққиётидан узилиб қолаётганини қримтатар фарзанди Исмоил Гаспирали (1851-1914) биринчи бўлиб англади. У туркий халқлардаги жаҳолатни йўқ қилиш, маънавият-маърифат орқали тараққий топған мамлакатлар даражасига кўтарилиш ҳаракатини бошлаб берди. Исмоил Гаспирали маорифни ислоҳ қилиш, мактабларда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кўтарди. У 1884 йилда Кримдаги Бокчасарой шаҳрида жадид мактабига асос солди.

«Жадид» арабча сўз бўлиб, «янги» деган маънони билдиради. У ўзи ташкил этган мактаб ўқувчилари учун ўқув дастури тузди ва дарсликлар ёзди. У 40 кун ичида 12 ўқувчининг саводини чиқариб, тезда шуҳрат қозонди. «Таржимон» газетасини чиқариб, ўз ғояларини ёйди. 1888 йилда «Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош» китобини нашр этиб, жадид мактабларининг курилиши, дарс ўтиш мазмуни, жиҳозланиши, синов ва имтиҳонлар олиш усуларини баён этиб берди.

Исмоил Гаспирали ғоялари Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига ҳам кириб келди. 1893 йилда у Ўрта Осиёга келиб илғор зиёлилар билан учрашди, Бухоро амири хузурида бўлиб, битта жадид мактаби очишга розилик олди. Туркистонлик зиёлилар жадидчиликни ёқдаб маорифни ислоҳ қилиш, «Усули жадид» мактабларини ташкил этишга киришдилар. 1898 йилда Кўқонда Салоҳиддин домла, 1899 йилда Андижонда Шамсиддин домла ва Тошкентда Манион қори жадид мактабига асос солдилар. 1903 йилда Туркистонда 102 та бошланғич ва 2 та ўрта жадид мактаблари фаолият кўрсатди.

Туркистон жадидларига Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдуқодир Шакурий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний ва бошқа ўнлаб миллий зиёлилар раҳнамолик қилдилар. Улар дастлаб маорифни ислоҳ қилиш йўлидан бордилар. «Усули жадид» мактаблари тармоғи кенгайиб борди. Уларда диний таълимот билан бирга тиббиёт, ҳикмат, кимё, нужум, ҳандаса каби дунёвий билимлар ўргатилди, савод чиқариш тезлаштирилди.

Талабаларга Туркистан тарихи, туркийлар тарихини ургатишига алоҳида эътибор берилдики, бу уларнинг миллий онгини уйғотишга, жамиятни этник жиҳатдан бирлаштиришга хизмат қиласди. М.Беҳбудийнинг «ўз уругининг отини билмаган, етти отасини танимаган кул – манкуртдир» деган сўзлари талабаларни миллий ўзлигини англашга чакирав эди. Мунаввар қорининг «Адиби аввал», «Адиби соний», М.Беҳбудийнинг «Китобатул атфол», «Болалар мактуби», «Мухтасари тарихи ислом», «Жўкрофия», А.Авлонийнинг «Адабиёт», «Биринчи муаллим», «Туркий гулистон», «Мактаб гулистони» каби дарслклари миллий мактаб ва миллий тарбияни юқори савияга кўтаришига хизмат қилди. Жадид мактабларида ҳар томонлама билимли, маънавий етук, ўз халқининг тарихини ва дунё ишларини яхши ўзлаштирган кадрлар тайёрлаб чиқарилди.

Жадидлар ёшларни чет элларга ўқишига юбориш ташаббуси билан чиқдилар. Бой табақанинг илғор вакиллари жадидларнинг бу харакатини маъқуллаб, тегишли маблағ билан кўмаклашдилар. Кўпгина умидли ёшлар Германия, Миср, Туркия ва Россиянинг марказий шаҳарларига ўқишига юборилди. 1910 йили Бухорода мударрис Хожи Рафий ва бошқалар «Болалар тарбияси» хайрия жамиятини ташкил этиб, 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та талабани Туркияга ўқишига жўнатди. 1909 йилда Мунаввар қори тузган «Жамияти хайрия» ҳам мискин ва ожиз талабаларга ёрдам берар, ёшларни чет элга ўқишига юборишига ёрдамлашар эди.

Жадидлар Туркистонда миллий матбуотга асос солдилар. Мунаввғ қори 1906 йилда «Хуршид» («Қуёш») журналини ташкил этиб, унга ўзи муҳаррирлик қилди. Журнал халқнинг ҳақ-хуқуқларини танишига, миллий уйғонишга хизмат қилди. Аммо, мустамлакачи маъмурлар тезда журнални чиқаришни ман қилдилар. М.Беҳбудий 1913 йилда «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журналини чиқара бошлади. У «Нашристи Беҳбудия» хусусий нашриётини, унинг ҳузурида «Кутубхонаи Беҳбудия»ни ташкил этди. Газета ва журналда миллат ва она юрт дарди, халқни маърифатли қилиш, эркинлигини таъминлаш масалаларига бағишиланган долзарб мақолалар чоп этиларди. Улар чор Россияси та-

сарруфидаги туркий халқларга, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркиягача бориб етарди.

Тараққийпарвар ўзбек зиёлиларининг етакчиси Асадуллахўжа ўғли Убайдулахўжа 1913 йилда «Тараққийпарвар» деб ном олган зиёлиларнинг фирмасини тузади ва 1914 йилда фирманинг «Садои Туркестон», «Садои Фарғона» газеталари чиқарилади. Бу газеталар саҳифаларида эълон қилинган мақолалар оммани мустабид тузумга қарши қўзғатишга хизмат қилди.

Жадидлар миллий театрга асос солдилар. Мунаввар қори раҳнамолигида 1913 йилда мусулмон драма санъати ҳаваскорлари жамияти — «Турон» труппаси тузилди. 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги «Колизей» театри биносида ўзбек миллий театрининг биринчи расмий очилиш маросими бўлди. Мунаввар қори ўзбек миллий театрининг биринчи пардасини очар экан шундай деган эди: «Туркестон тилида ҳануз бир театр ўйналмағонлиги барчангизга маълумдир... Театрнинг асл маъноси «ибратхона» ёки «улуглар мактаби» деган сўздир. Театр саҳнаси ҳар тарафи ойнабанд қилинган бир уйга ўхшайдурки, унга ҳар ким кирса ўзининг ҳусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўриб ибрат олур». Ўша куни саҳнада М.Беҳбудийнинг «Падаркуш» пьесаси намойиш этилди. Унда ислом динининг Туркестондаги бузилишлари тасвирланиб, тамошабин эътиборини нажот йўли — маориф, маорифни эса «покланган дин» бераолади, деган фояга қаратади. «Тўй», «Заҳарли ҳаёт», «Жуванмар», «Бахтсиз куёв» пьессаларида хотин-қизларнинг ҳукуқсизлиги, кўпхотинлик, мажбурий никоҳ оқибатлари каби муаммолар ёритилади. Миллий театр санъати одамларга миллатда мавжуд бўлган кусурлар ва ижобий томонларни тушунтурувчи ойна бўлиб хизмат қилди.

Жадидлар матбуоти ва театрида айrim мутаассиб руҳонийларнинг пораҳўрлиги, аҳлоқсизлиги ҳам қаттиқ танқид остига олинди. Абдурауф Фитрат «Мунозара» номли асаридаги Бухоро уломаларининг нодонлиги ва пораҳўрлигини очиб ташлади. «Ҳинд сайёхининг саргузаштлари» асаридаги Бухоро, Қарши ва бошқа шаҳарлардаги иқтисодий таназзулга айrim руҳонийларнинг ўз мавқенини суиистеъмол қилганиларини асосий сабаб қилиб кўрсатди. Жадидчи журна-

лист ва драматурглар нашавандлик, кашандалик, зиногарлик, фохишалик каби иллатларни қоралаши.

Жадиллар гуруҳий, ижтимоий ва ҳудудий бирлик тӯғрисидаги масалаларни кўтариб, ҳалқни миллий ва диний бирликка, жипслashiшга, ҳудудий бирликка чақирди, ижтимоий онгни XX аср даражасига кўтаришга интилдилар.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига жадидчилик ҳаракати ўзига хос вазиятда кечди. Негаки, уларда мустабид монархия тузуми ҳукм сурарди. Бухоро ва Хива жадиллари сиёсий ислоҳотлар орқали конституцион монархия тузумини қарор топтириш, ҳукмдорлар ва амалдорларнинг ҳукуқ имтиёзларини чеклаш, ҳалқ вакиллиги тизимини яратиш каби талабларни илгари сурдилар. Бухоро жадиллари намояндлари – Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Файзулла Ҳўжаев, Хива жадилларидан Полвонниёз хожи Юсупов, Бобоохун Салимов ва бошқалар бу борада изчил иш олиб бордилар. Шу тариқа, Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар ташкилотлари шаклланиб, улар маърифатчилик фалиятидан сиёсий кураш томон илгарилаб бордилар.

Жадилларга, бир томондан, мутаассиб руҳонийлар, иккинчи томондан, мустамлакачи маъмурлар қаршилик кўрсатдилар. Мутаассиб руҳонийлар жадиллар кўтарган барча янтиликларга қарши чиқишиди. Улар жадилларни падаркушлар, мактаблари ҳақида эса «бу хил мактабда ўкувчи-талабалар биринчи йили газета ўқий бошлайди, иккинчи йили озодликни талаб қилишади, учинчи йили эса жаноби олийларини таҳтдан ағдариб турмага тиқиб қўйишади» дер эдилар. Мутаассиблар тарихни тасвирлаш, ўқитиш бемаънлиқ, даҳрийлик деб ҳисоблашди. М.Беҳбудий уларни фош қиласи қиласи, Куръони Карим ҳам, Мухаммад пайғамбарнинг ҳадислари ҳам тарихга даҳлдор эканлигини, Куръони Каримнинг чорак қисми тарихий маълумотлардан иборатлигини кўрсатди.

Мустамлакачи маъмурлар, шунингдек, Бухоро амири ва Хива хони жадиллар харакатини жиловлаш чораларини кўрдилар. Улар устидан назорат ўрнатар, газета ва журналларини ман этиб, нашриётларини бузиб ташлар, китоб дўконлари, қироатхоналарини ёпиб ташлар эдилар.

Жадиллардан ўнг қанот ажralиб чиқиб реакция лагерига кўшилди. Қадимчилар деб аталган бу гуруҳ Россиянинг

обрўси бизнинг обрўйимиз, худодан кўрк, подшоҳни хурмат қил, подшоҳнинг амри фуқаролар учун вожибдур, деб чикдилар. Улар ислоҳотларга қарши чиқиб, қадимги тартибларни ҳимоя қилдилар.

Жадидлар тобора олға юрдилар. Мустамлакачиларнинг жадидларга нисбатан қўллаган зўравонлик чоралари, уларни маънавий-маърифий ислоҳотдан сиёсий қаршилик кўрсатиш даражасига кўтарилишига олиб келди. Дастребки сиёсий уюшма ва фирмалар вужудга келди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда майдонга келган жадидчилик маданий-маърифий, миллий, ижтимоий-сиёсий ҳаракат эди. У ўсиб мустамлакачиларга қарши кўтарилиган миллий-озодлик ҳаракатининг мафкурасига айланди.

3. 1916 йил халқ қўзғолони

Биринчи жаҳон уруши, унда иштирок этаётган Россия империясини тобора ҳолдан тойдирмоқда эди. Ўн минглаб аскарлар жангда қурбон бўлдилар. Талвасага тушган Россия Олий Бош қўмондонлик штаби ҳарбий вазирликдан «армия эҳтиёжлари учун салмоқли миқдорда куч ажратишни» зудлик билан талаб қилди. Бу кучни ҳарбий вазирлик мустамлакалардан тўплашга умид боғлади. Натижада Россия императори Николай II 1916 йил 25 июнда Туркистон, Сибир ва Кавказдаги 19 ёшдан 43 ёнгача бўлган эркакларни фронт орқасидаги хизматлар учун сафарбар қилиш тўғрисида фармон чиқарди.

Туркистон Генерал-губернаторига зудлик билан фармонни амалга ошириш буюрилиб, Сирдарё вилояти зиммасига 87 минг, Самарқандга 38 минг, Фарғона зиммасига 50 минг киши юбориш мажбурияти юкланди. Ўлкада сафарбар қилинувчиларнинг рўйхатлари тузила бошланди. Халқ бу тадбирга мардикорликка олиш деб ном берди. Маҳаллий маъмурият мардикорликка чақиришни бойлик орттириш воситасига айлантирди. Бойларнинг ўғли пул билан кутулиб қолар, камбағал оиласалар эса ёлғиз ўғилдан, бокувчисидан айрилар эди. Бу ҳол халқнинг кучли норозилигига сабаб бўлди. Петрограддан баъзи табақадагилар товоң эвазига мар-

дикорликдан озод қилиниши мүмкінлиги тұғрисида күшімча күрсатмалар етиб келганидан кейин халқ норозилиги құзғолонга айланиб борди.

4 июля Хұжанд шаҳрида норозилик намойиши бошланыб кетди. Үнда деңқонлар, мардикорлар, чоракорлар, аёллар — жами 3000 дан ортиқ киши қатнашиб, намойиш «Мардикор бермаймиз!» шиори остида үтди. Полиция намойишни бостиришга киришди. Бунга жавобан намойишчилар улар устига тош ёғдирдилар. Ҳарбий қисмдан солдатлар етиб келиб полициячилар билан биргаликта намойишни бостиради, икки киши үлди, бир киши ярадор бўлди. Хұжанд воқеаси ҳақидаги хабар бутун Туркистонга ёйилди. 5 июля Самарқанд уездининг Ургут қишлоғида ғазабга келган 2000 кишилик деңқонлар оломони волост бошқарувининг маҳкамаси олдига тўпланди. Маҳкама ходимлари калтакланди. Ўшакуни Самарқанд уездининг Сиёб, Маҳалла, Ҳожа Аҳрор ва Ангар волостларида ҳам намойишлар бўлиб үтди.

11 июля Тошкентда катта ғалаён бошланиб кетди. Ҳунарманлар, ишчилар, шаҳар камбағаллари ва шаҳар атрофидаги деңқонлар Бешёғочдаги полиция бошқармаси томон йўл олдилар. Бу ерда катта оломон тўпланди. Намойишчилар «болаларимизни бергандан кўра ўзимиз ўлганимиз яхшироқ, подшо ўлиб кетсин» дега майдонни ларзага келтириб қичқирдилар. Маҳаллий аҳоли фаолларидан Йўлчи Иброҳимов (кўнчи), Фулом Камолов (ғишт терувчи), ишчи аёл Зухрабиби Мусаева ва бошқалар халқни подшоҳ ҳукуматига қарши қатъий кураш бошлашга даъват этдилар. «Ур полициячиларни!» деган қичқириқлар билан бошқармага хужум қилдилар. Қамал ва отишма бошланғанидан бир соат кейин ёрдамга жазо қўшини етиб келди. Казак қисмлар 5 кишини отиб ўлдиришди, 15 киши ярадор бўлди.

Қўзғолоннинг фаол иштирокчиси Зухрабиби ҳам курашнинг олдинги сафидаги тўқнашувда тош отаётib ҳалок бўлди. Қўзғолончилар чекинишиди. Сал кейинроқ яна чинакам жанг бошланиб кетди. Энди подшоҳ аскарлари чекинишга мажбур бўлдилар, улар бошқарма ичига кириб олиб, баррикада қуриб ҳимояландилар. Полполковник Савицкий бошлиқ жазо отряди, унинг кетидан келган генерал Галкин кучлари жангта кириб, қўзғолонни бостиришга эришдилар. Тошкент ат-

рофидаги қишлоқларда дәхқонларнинг ғалаёнлари полиция ва қўшинлар билан тўқнашувга айланди. Бундай тўқнашувлар 12 июлда Янгибозор, Тўйтепа қишлоқларида, 14 июлда Троицк, Хонобод ва Пскент қишлоқларида бўлиб ўтди.

Норозиликлар Россиянинг асосий пахтакор худудига айлантирилган Фарғона водийсида тобора кучая бошлади. Ғалаёнлар Кўқон шаҳри, Каттакўрғон, Риштон, Ганжиравон қишлоқларида ҳам бўлиб ўтди. Уларнинг барчаси аёвсиз бостирилди.

9.иул куни Андижон жоме масжидида подшоҳ фармони ўқиб эшиттирилди. Аҳоли яшин тезлигига майдонни тўлдирди. Халқ «ҳозир ҳамма мингбошилар ва амалдорларнинг бошини кесиб ташлаймиз ва мол-мулкини ер билан яксон қиласиз» деб таҳдид солиб, сафарбарликни бекор қилишни талаб этишди. Полиция ва казакларга ҳужум бошланди. Жазоловчилар қўзғолончиларга ўт очиб, 3 кишини ўлдириб, 12 кишини ярадор қилдилар.

Скobelев уездидаги халқ ғалаёнлари 10 иул якшанба куни эски Марғилондаги чиқищлар билан бошланди. Тўпланган кишилар сони 25 мингтагача етган. Қаттиқ тўқнашувда икки миршаб ўлдирилган, бир неча оқсоқол калтакланган. Халқ билан ёмон муносабатда бўлган бойлар ҳам ўлдирилган. Бойларнинг уйлари ва маъмурий бинолар вайрон қилиниб, подшо расми йиртилиб, оёқ остига ташланган. Бу ерга жазо полки етиб келиб қўзғолончиларга қарши ўт очиб, 63 кишини ўлдириб, кўпчиликни ярадор қилганлар.

1916 йилдаги қўзғолоннинг энг кучли нуқтаси Жizzах қўзғолони бўлди. Жizzах шаҳри аҳолиси 13 иул куни сафарбарликка чақирилганлар рўйхатини талаб қилиб оқсоқол ва мингбоши маҳкамасига тўпландилар. Оқсоқолни ўлдириб, мингбоши маҳкамасини вайрон қилдилар, рўйхатни топиб олиб ёндириб ташладилар. Қўзғолонни бостиришга етиб келган жазо отряди катта зарбага учради. Қўзғолончилар сафи кенгайиб борди, 18 иул куни Назирхўжа Эшон бошчилигига янги шаҳарга томон юрдилар. Жазо отряди билан қўзғолончилар ўртасида бўлган тўқнашувда иккала томондан ҳам курбонлар бўлди. Қўзғолончилар телефон симларини узиб, нефтли бакларни ёндириб, биноларни вайрон қилдилар. Ломакино бекатида темир йўл кўприги, релс-

лар бузиб ташланди. Обручево, Курапоткино, Ростовцово темир йўл бекатлари ҳам вайрон қилинди, б ға темир йўл кўприги бузиб ташланди. Абдураҳмон Жевачи бошчилигига Богдаон волостида ҳам ғалаёнлар бўлиб ўтди.

Туркистон Генерал-губернатори Жиззах қўзғолонини бостириш учун полковник Иванов бошчилигига олтига тўпи бор 13 рота аскар, 300 кишилик казак отряди ва 3 рота сапёрларни сафарбар этди. Жазо отряди қўзғолонни шафқатсизларча бостириди. Омон қолган Жиззах аҳолиси жазира маҳалла ҳайдалди. Жиззах иши бўйича 1000 киши ҳибсга олинди, 151 киши суд қилиниб турли муддатларга қамалди.

1916 йилги қўзғолон бутун Туркистонга ёйилди, деҳқонлар ва камбағаллар қўзғолонни ҳаракатга келтирувчи асосий куч бўлди. Қўзғолон бостирилган бўлсада, мустамлакачилар ҳам анчагина кучларидан ажралдиар. Шунинг учун ҳам, 1916 йил 13 декабрда IV Давлат Думасида сўзга чиққан ноиб А.Ф. Керенский «Уруш фронтларига янги бир фронт — Туркистон фронти қўшилди», — деб вазиятга жиддий ва холис баҳо берган эди.

Генерал-губернатор императорга йўллаган мутлақо махфий ахборотида 97 рус аскари ўлдирилиб, 86 таси ярадор бўлганини ва 76 аскар бедарак йўқолганини, 7 рус амалдори, рус аҳолисидан 2325 киши ўлдирилиб, 1384 киши бедарак йўқолганини ёзган. Аммо, у Туркистон фронтида ўзталофатини аниқ ёзгани ҳолда ваҳшиёна ўлдирган ўн минглаб маҳаллий аҳоли ҳисобини бермайди.

Қўзғолон ўлкадаги чор Россия мустамлакачилик тизимининг таги бўш заминда эканлиги ва унинг устунлари қимиirlай бошлаганини ҳам кўрсатди. Қўзғолон Туркистон халқларининг ватанпарварлиги, гуури сўнмаганлигини яна бор намоёқ этди.

Синов саволлари

1. Мустамлака сўзининг маъноси нима?
2. Жаҳонда қайси давлатлар мустамлакачи давлат деб ҳисобланади ва нима учун?
3. Туркистонда чор Россиясининг мустамлакачилиги даври қайси йилларни қамраб олади?

4. Миллий озодлик ҳаракати деганда нимани тушунасиз, унинг сабаблари нимада?
5. Тошкент кўзғолоннинг сабаблари, натижаларини биласизми?
6. Андижон кўзғолони ҳақида нималарни биласиз?
7. Жадидлар ҳаракати нима ва у Туркистонда қачон бошланган?
8. Кимлар Туркистонда жадидлар ҳаракатига раҳнамолик қилдилар?
9. Маҳмудхўжа Беҳбудий фаолияти ҳақида сўзланг.
10. Мунаввар қори Абдурашидхонов фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
11. Жадидлар қандай газета ва журналларни нашр этганлар?
12. Жадидлар қандай ғояларни илгари суришди?
13. Қандай зоҳеа 1916 йилда кўзғолон кўтарилишига туртки бўлди, кўзғолоннинг асосий сабаблари нимада эди?
14. Жиззах кўзғолони ҳақида нималарни биласиз?
15. 1916 йилги кўзғолоннинг аҳамияти нимада?

Тарихий саналар жадвали

Мил. ав. 535-329 йиллар — Ўрта Осиё Эрон аҳмонийлари хукмронлиги остида.

Мил. ав. 522 йил — Марғиёнада аҳмонийларга қарши Фрада бошчилигига кўзғолон.

Мил. ав. 519-515 йиллар — Доро I Гистаспнинг фармони бўйича Бехустун қояларига битилган ёзувлар.

Мил. ав. 329 йил — Искандарнинг Ўрта Осиёга юриши.

Мил. ав. 329-327 йиллар — Ўрта Осиё халқарининг Спитамен бошчилигига Искандар қўшинларига қарши кураши.

Мил. ав. 323 йил — Искандар вафоти. Искандар салтана-тигининг инқирози.

Мил. ав. 312-250 йиллар — Ўрта Осиёда Салавкийлар хукмронлиги.

Мил. ав. 250-140 йиллар — Бақтрия давлатининг қайта тикланиши ва ривожланиши.

Мил. ав. 175-170 йиллар — Сүғднинг Бақтриядан ажраби чиқиши.

Мил. ав. 175-140 йиллар — Хоразм (Қанғ) давлатининг Сўғд ва Шошни қўшиб олиши.

Мил. ав. II асрнинг II ярми — Даван (Фарғона) давлатининг ташкил топиши.

Мил. ав. I, мелодий-IV асрлар — Кушонлар сулоласи хукмронлиги.

305 йил — Хоразмда Афригийлар сулоласи хукмронлигининг бошланиши.

V-VI асрлар — Эфталийлар сулоласи хукмронлиги.

457 йил — Эфталийлар шоҳи Вахшунвар томонидан Тоҳаристон за Бадахшоннинг бўйсундирилиши.

V-VI — Ўрта Осиёда Маздак таълимотининг ёйилиши.

551-715 йиллар Марказий Осиё халқлари Турк ҳоқонлиги таркибида.

VI асрнинг 80-йиллари — Турк ҳоқонлигининг ғарбий ва шарқий қисмларга бўлинib кетиши.

654-659 йиллар — Арабларнинг Ўрта Осиёга ҳарбий юришлари.

673-676 йиллар — Арабларнинг Убайдулла ибн Зиёд бошчилигига Пойқандга ҳужуми.

704-715 йиллар — Арабларнинг Мовароуннахри забт этишлари. Кутайба ибн Муслим ҳукмронлиги.

728-737 йиллар — Мовароуннахр халқларининг арабларга қарши курашлари.

769-783 йиллар — Муқанна қўзғолони.

806 йил — Рофе ибн Лайс бошчилигидаги қўзғолон.

813-833 йиллар — Халифа ал Маъмун ҳукмронлиги.

864-888 йиллар — Мовароуннахрда Наср ибн Аҳмад Сомоний ҳукмронлиги.

871 йил — Ёкуб ибн Лайснинг Балх ва Тоҳаристонга ноиб этиб тайинланиши.

888-907 йиллар — И smoил Сомоний ҳукмронлиги.

907-914 йиллар — Аҳмад ибн И smoил Сомоний ҳукмронлиги.

914-915 йиллар — Самарақанд қўзғолони.

914-943 йиллар — Нуҳ ибн Носир Сомоний ҳукмронлиги.

954-961 йиллар — Абдул Малик ибн Нуҳ Сомоний ҳукмронлиги.

977-997 йиллар — Собуктегиннинг Фазнага ҳукмронлиги.

992-999 йиллар — Корахоний Буғрохоннинг Мовароун-нахрга юриши.

995 йил — Хоразмда Афригийлар сулоласининг тутатилиши.

995-997 йиллар — Хоразмда Маъмун ибн Муҳаммад ҳукмронлиги.

999-1005 йиллар — Бухоронинг Наср Илоқхон томонидан забт этилиши. Мовароуннахрда Корахонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши.

998-1030 йиллар — Маҳмуд Фазнавий ҳукмронлиги.

999-1017 йиллар — Хоразмда Абдул Аббос Маъмун ибн Маъмун ҳукмронлиги.

1005-1034 йиллар — Мовароуннахрда Илоқхон Алптегин ҳукмронлиги.

1017 йил — Маҳмуд Фазнавийнинг Хоразмни забт этиши.

1038-1063 йиллар — Салжуқий Туғрулбек ҳукмронлиги.

- 1040 йил — Дондониқон жанги.
- 1043 йил — Салжуқийларнинг Хоразмни забт этиши.
- 1046-1068 йиллар — Тамғачхон Иброҳим ибн Наср Қорахонийнинг Мовароуннахрда ҳукмронлиги.
- 1055 йил — Туғрулбек Салжуқийнинг Бағододга бостириб кириши.
- 1063-1072 йиллар — Султон Алл Арслон Салжуқийнинг ҳукмронлиги.
- 1068-1080 йиллар — Шамсулмулк Наср ибн Иброҳимнинг Мовароуннахрда ҳукмронлиги.
- 1072-1092 йиллар — Султон Маликшоҳ Салжуқийнинг ҳукмронлиги.
- 1074 йил — Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони лурати турқ» асарининг пайдо бўлиши.
- 1071-1097 йиллар — Хоразмда Ануштагин ҳукмронлиги
- XI аср — Юсуф Ҳос Ҳожибининг «Қутадғу билик» асарининг тарқалиши.
- 1097-1127 — Хоразмда Кутбиддин Муҳаммад ҳукмронлиги.
- XII аср бошлари — Қорахитойларнинг Мовароуннахрга бостириб кириши.
- 1102-1130 йиллар — Мовароуннахрда Қорахоний Арслонхон ҳукмронлиги.
- 1118-1157 йиллар — Салжуқий Султон Санжар ҳукмронлиги.
- 1127-1156 йиллар — Хоразмшоҳ Отсиз ибн Муҳаммад ҳукмронлиги.
- 1130 йил — Султон Санжар қўшинлари томонидан Самарқанднинг эгалланиши.
- 1141 йил — Қатвон чўлида Султон Санжар қўшинларининг Қорахитойлар томонидан тор-мор қилиниши.
- 1156-1172 йиллар — Хоразмда Эларслон ибн Отсизнинг ҳукмронлиги.
- 1158 йил — Эларслоннинг Мовароуннахрга юриши.
- 1172-1200 йиллар — Хоразмшоҳ Такаш ибн Эларслон ҳукмронлиги.
- 1182 йил — Такашнинг Бухорога юриши.

1196 йил — Такаш қўшинлари томонидан ҳалифа Наср қўшинларининг тор-мор қилиниши.

1200 йил — Хоразмшоҳлар ҳукмронлигига қарши Ироқда ҳалқ қўзғолони.

1200-1220 йиллар — Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмронлиги.

1207 йил — Бухоронинг Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан босиб олиниши.

1212 йил — Хоразмшоҳ томонидан Самарқанд қўзғолониң бостирилиши. Қораҳонийлар ҳукмронлигининг тутатилиши.

1212 йил — Чингизхон томонидан Шарқий Туркистонни истило қилиниши.

1219 йил — Чингизхоннинг Ўрта Осиёга юриши.

1219-1220 йиллар — Мўғуллар томонидан Ўтрор, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг босиб олиниши. Темур Малик томонидан Хўжанд шаҳрининг мудофаа қилиниши.

1221 йил — Мўғуллар томонидан Термиз, Балх, Урганч шаҳарлари, Хурросон ва Афғонистоннинг забт этилиши.

1220-1231 йиллар — Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг мўғулларга қарши кураши.

1225-1238 йиллар — Савдогар Маҳмуд Ялавоч — Мовароуннаҳр ноиби.

1227-1347 йиллар — Мовароуннаҳрда Чигатой улуси.

1238 йил — Бухорода Маҳмуд Торобий қўзғолони.

1238-1289 йиллар — Маҳмуд Яловочнинг ўғли Маъсудбекнинг Чигатой улусига ноиблиги.

1318-1326 йиллар — Чигатой улуси хони Кебекхон ҳукмронлиги.

1326-1334 йиллар — Тармасирин ҳукмронлиги.

1333 йил — Араб сайёҳи Ибн Батутанинг Марказий Осиёга сафари.

1337 йил — Хурросонда сарбадорлар ҳаракатининг бошланиши.

1336 йил 9 апрел — Амир Темур таваллуди.

1337-1381 йиллар — Сабзаворда сарбадорлар давлати ҳукмронлиги.

1346-1358 йиллар — Мовароуннаҳрда туркий амир Коғозон ҳукмронлиги.

1358-1361 йиллар — Мўгулистон хони Туғлуқ Темурнинг Мовароуннахрга юриши.

1365 йил — Илёсхўжанинг Мовароуннахрга юриши.

1365-1366 йиллар — Самарақандда сарбадорлар қўзғолони.

1370-1405 йиллар — Амир Темур ҳукмронлиги.

1372 йил — Амир Темурнинг Хоразмга биринчи юриши.

1373-1374 йиллар — Амир Темурнинг Хоразмга иккинчи юриши.

1379-1380 йиллар — Тўхтамишнинг Амир Темур ёрдамида Оқ Ўрда ҳокимиятини эгаллиши.

1381 йил — Амир Темурнинг Ҳиротни эгаллаши.

1385-1386 йиллар — Амир Темурнинг Озарбайжон ва Табризга юриши.

1386-1389 йиллар — Амир Темурнинг Эронга (уч йиллик) юриши.

1387-1388 йиллар — Тўхтамишнинг Мовароуннахрга бостириб кириши.

1388 йил — Амир Темурнинг Хоразмга охирги юриши.

1389 йил — Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши юриши.

1391 йил — Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши иккинчи юриши. Кундузча ёнидаги жанг.

1392 йил — Амир Темурнинг Гуржистон ва Арманистонга юриши.

1392-1396 йиллар — Амир Темурнинг беш йиллик юриши.

1394-1395 йиллар — Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши учинчи юриши. Сарой-Берканинг эгалланиши.

1395 йил — Амир Темурнинг Озарбайжонга юриши.

1398 йил — Амир Темурнинг Ҳиндиштонга юриши.

1398-1404 йиллар — Амир Темурнинг етти йиллик юриши.

1400-1402 йиллар — Амир Темурнинг Туркия Султони Боязидга қарши юриши.

1405 йил — Амир Темурнинг вафоти.

1409 йил — Самарақанд тахтини Шоҳруҳ томонидан эгалланиши.

1409-1449 йиллар — Мовароуннахрда Улугбек ҳукмронлиги.

- 1417 йил — Бухорода мадраса қурилиши.
- 1417-1425 йиллар — Самарқандда Улугбек мадрасаси-нинг қурилиши.
- 1425 йил Улугбекнинг Еттисувда Шермуҳаммад устидан ғалабаси.
- 1428 йил — Улугбекнинг пул ислоҳоти.
- 1428-1429 йиллар — Улугбек раҳбарлигига Самарқанд расадхонасининг қурилиши.
- 1441-1501 йиллар — Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти.
- 1449 йил — Мирзо Улугбекнинг фожиали вафоти.
- 1451-1469 йиллар — Мовароуннаҳр ва Ҳиротда Темурий Абусаид ҳукмронлиги.
- 1455-1537 йиллар — Камолиддин Беҳзод ҳаёти ва фаолияти.
- 1469-1594 йиллар — Мовароуннаҳрда Темурий Султон Аҳмад ҳукмронлиги.
- 1483-1530 йиллар — Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва фаолияти.
- 1500-1501 йиллар — Шайбонийхон томонидан Самарқанд ва Бухоронинг эгалланиши.
- 1505 йил — Шайбонийхоннинг Хоразмни босиб олиши.
- 1507 йил — Ҳиротни Шайбонийхон томонидан эгалланиши.
- 1510 йил — Шайбонийхоннинг Эрон щоҳи Исмоил I билан тўқнашуви ва ҳалок бўлиши.
- 1510-1531 йиллар — Кўчкинчихон ҳукмронлиги.
- 1511 йил — Мустақил Хива хонлигининг ташкил топиши.
- 1512 йил — Бобурнинг Самарқандни иккинчи марта эгаллаши.
- 1531-1533 йиллар — Кўчкинчихоннинг ўғли Абдусаид ҳукмронлиги.
- 1533-1539 йиллар — Убайдуллахон ҳукмронлиги.
- 1539 йил — Убайдуллахон томонидан Хоразмнинг забт этилиши.
- 1551-1556 йиллар — Наврӯз Аҳмад (Бароқхон) ҳукмронлиги.

1557-1598 йиллар — Абдуллахон II ҳукмронлиги ва марказлашган давлат тузиши.

1588 йил — Тошкентда Абдуллахон II га қарши қўзғолон.

1598-1601 йиллар — Шайбонийхонларнинг сўнги вакиллари Абдулмўмин ва Пирмуҳаммад II ҳукмронлиги.

1601-1605, 1605-1661 йиллар — Аштархоний Боқимуҳаммад ва Валимуҳаммад ҳукмронлиги.

1602-1623 йиллар — Хоразмда Араб Муҳаммад ҳукмронлиги.

1611-1642 йиллар — Бухоро ҳонлигига И момкулихон (Аштархоний) ҳукмронлиги.

1613 йил — Тошкентда И момкулихонга қарши ҳалқ қўзғолони.

1613-1619 йиллар — Самарқандда амир Яланғўш томонидан Шердор ва Тиллақори мадрасаларининг курилиши.

1616 йил — Хивада Араб Муҳаммад мадрасасининг курилиши.

1623-1642 йиллар — Хоразмда Асфандиёрхон ҳукмронлиги.

1643-1663 йиллар — Хивада Абдулғозий I ҳукмронлиги.

1645-1681 йиллар — Бухорода Абдулазизхон ҳукмронлиги.

1651-1652 йиллар — Бухорода Абдулазизхон мадрасасининг курилиши.

1663-1687 йиллар — Хивада Анушаҳон ҳукмронлиги.

1681-1702 йиллар — Бухорода Субхонқулихон ҳукмронлиги.

1681 йил — Қорақалпоқлар қўзғолони.

1685 йил — Анушаҳоннинг Бухоро ва Самарқандга юриши.

1688 йил — Хоразмнинг Бухоро ҳонлигига қўшиб олиниши.

1688-1702 йиллар — Хивада Шоҳниёз Эшиқ оғасининг ҳукмронлиги.

1702-1711 йиллар — Бухорода Убайдуллахон ҳукмронлиги.

1702-1714 йиллар — Хивада Араб Муҳаммад II ҳукмронлиги.

1708-1709 йиллар — Самарқанд ва Бухорода ҳалқ қўзғолони.

1710 йил — Шохруҳбий томонидан Кўқонда ўзбекларнинг минглар уруги хукмронлигининг ўрнатилиши.

1711-1747 йиллар — Бухоро хонлигига Абулфайзён хукмронлиги.

1717 йил — Княз Бекович-Черкасский экспедициясининг Хивага юриши ва ҳалокати.

1719 йил — Хивада Шерғозихон мадрасасининг курилиши.

1740 йил — Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг Ўрта Осиёга юриши.

1753-1758 йиллар — Бухорода манғит амир Муҳаммад Раҳимхон хукмронлиги.

1770-1790 йиллар — Қўнғирот уруғидан Муҳаммад Али Иноқнинг Хивада ҳокимиятни эгаллаши.

1785-1800 йиллар — Бухорода Шоҳмурод хукмронлиги.

1789-1790 йиллар — Бухоро амирлигининг Марвни босиб олиши.

1798-1810 йиллар — Кўқонда Олимхон хукмронлиги.

1800-1825 йиллар — Бухорода Амир Ҳайдар хукмронлиги.

1804-1806 йиллар — Элтузархон хукмронлиги.

1806-1825 йиллар — Муҳаммад Раҳим I хукмронлиги.

1822-1842 йиллар — Кўқонда Муҳаммадалихон (Мадалихон) хукмронлиги.

1826-1860 йиллар — Бухорода амир Насрулло хукмронлиги.

1827-1897 йиллар — Аҳмад Доңиш ҳасти ва ижодий фолияти.

1841 йил — Кўқонда Мадалихонга қарши қўзғолон.

1842 йил — Амир Насрулонинг Кўқонни босиб олиши.

1864-1910 йиллар — Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) хукмронлиги.

1845-1858 йиллар -- Кўқон хони Ҳудаёрхоннинг биринчи хукмронлик даври.

1853 йил — Руслар томонидан Оқмачит (Қизил Ўрда) истеҳкомининг босиб олиниши.

1855 йил -- Ҳивалиқтарнинг Марвни забт этиши.

1855-1. 56 йиллар — Қорақалпоқлар қўзғолони.

- 1858-1862 йиллар — Маллахон хукмронлиги.
- 1860-1885 йиллар — Амир Музаффар хукмронлиги.
- 1862-1863 йиллар — Худоёрхоннинг иккинчи марта тахтни эгаллаши.
- 1862 йил — Рус қўшинлари томонидан Пишпак ва Тўқмоқнинг босиб олиниши.
- 1864 йил — Рус қўшинларининг Авлиёота, Туркистон ва Чимкент шаҳарларини босиб олиши.
- 1865 йил, 17 июн — Тошкентнинг рус қўшинлари томонидан босиб олиниши.
- 1866 йил, май — Хўжанднинг босиб олиниши.
- 1866-1875 йиллар — Худоёрхоннинг учинчи марта хукмронлиги.
- 1866 йил, 2 октябр — Ўратепанинг босиб олиниши.
- 1866 йил 18 октябр — Жиззахнинг босиб олиниши.
- 1867 йил, 18 июл — Туркистон Генерал-губернаторлиги ва Туркистон округининг ташкил топиши.
- 1867 йил — Тошкентда метеорологик станциянинг ташкил қилиниши.
- 1868 йил, 2 июн — Бухоро амири қўшинларининг Зирабулоқ тепаликларидағи мағлубияти.
- 1868 йил, 23 июн — Бухоро билан Россия ўртасидаги тузилган битимга кўра Бухоронинг қарам давлатга айлантирилиши.
- 1868 йил — Тошкентда биринчи типография ва литографиялар қурилиб, ишга туширилди.
- 1869 йил — Тошкентда биринчи ҳарбий босмахона бўлими ташкил топди.
- 1870 йил — Тошкентда кимё лабораторияси очилди. Тошкентда биринчи бор шаҳар Низоми жорий қилинди. Тошкентда Туркистон оммавий кутубхонаси очилди.
- 1871 йил — А. П. Федченко томонидан Олой чўққисининг текшириб ўрганилиши.
- 1873 йил, 18 сентябр — Помирга туташ бекликларни Бухоро ихтиёрига ўтказиш ҳақида Россия ва Бухоро ўртасида тузилган шартнома.
- 1873 йил, 29 май — Рус қўшинлари томонидан Хиванинг босиб олиниши.

1873 йил, 12 август — Хива билан Россия ўртасида Гандимиён шартномасининг тузилиши. Хиванинг Россияга қарам давлатга айлантирилиши.

1873-1876 йиллар — Фарғона водийсида Пўлатхон қўзғолони.

1874 йил — Туркистон хунармандларига закот ўрнига ишлаб чиқариш солиги жорий қилиниши.

1874 йил — Туркистонда Россия давлат банки бўли-менинг очилиши.

1876 йил, 19 феврал — Кўқон хонлигининг тугатилиши ва унинг ҳудудида Туркистон Генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона вилоятининг ташкил этилиши.

1876-1885 йиллар — Хива хонлигига дехқонлар ғалаёни.

1877 йил — Рус қўшинлари томонидан Қизил Арватнинг забт этилиши.

1877 йил — Тошкентда маҳсус шаҳар Низомининг жорий этилиши.

1880 йил — Ахалтекин ҳарбий экспедицияси томонидан Михайловский бўғозидан Қизил Арватгача темир йўл куришга киришилди.

1881 йил — Каспийорти вилоятининг ташкил топиши.

1884 йил — Фарғона водийсида Америка пахтаси навларини экиб, тажрибада синааб кўрилиши.

1885 йил — Кўлоб вилоядида дехқонлар қўзғолони.

1885 йил — Панжикент тошкўмир конида маҳаллий миллат ишчиларининг дастлабки чиқишилари.

1885 йил — Фарғонада меҳнаткашларнинг ғалаёнлари.

1885-1889 йиллар — Букоро хонлигига дехқонлар қўзғолони.

1885-1910 йиллар — Сайид Абдулаҳад ҳукмроғлиги.

1885 йил, 30 ноябр — Поезд йўли Ашгабатгача етказилди.

1886 йил — Фарғонада буғ ёрдамида ишлайдиган биринчи пахта тозалаш заводининг қурилиши.

1887 йил — Зарафшон округининг Самарқанд вилоятiga айлантирилиши.

1887 йил — Амударё филотилиясининг таъсис этилиши.

1888 йил — Темир йўл Самарқандгача етказилди.

1891-1892 йиллар — Туркистон ўлкасига рус дәхқонларининг оммавий күчириб келтирилиши.

1892 йил, июн — Тошкент қўзғолони.

1892 йил — Чор маъмурлари зўровонликларига қарши Кўқон уездидаги қўзғолон.

1893 йил — Наманган ва Андижон уездларидағи дәхқонлар галаёнлари.

1894 йил — Бухорода биринчи рус-тузем мактабининг очилиши.

1894 йил — Бухоро хонлигига Россия давлат банки бўлимининг (Янги Бухоро шаҳрида) очилиши.

1894 йил — Бухоро амирлиги ва Хива хонликларининг рус божхонаси доирасига жалб қилиниши.

1895-1897 йиллар — Андижон ва Фарғона уездларида дәхқонлар галаёни.

1895-1899 йиллар — Самарқанд-Андижон темир йўлиниг қурилиши.

1898 йил, май — Андижонда Дукчи эшон қўзғолони.

1898 йил — Марвдан Кушкага қадар темир йўл шоҳобчаси ўтказилди.

1899 йил — Андижон ва Янги Марғилон шоҳбечалари билан Самарқанд-Тошкент темир йўлиниг қуриб битказилиши.

1899 йил — Каспийорти вилоятининг Туркистон Генерал-губернаторлигига қўшиб олиниши.

1899 — йил Бухоро ва Хива хонликларида дәхқонлар галаёнлари.

1900 — йил Биринчи ўзбек алифбоси «Устоди аввал»-ниг яратилиши.

1890-1906 — йиллар — Тошкент-Оренбург темир йўлиниг қурилиши.

1900 йил — Мирзачўлда суғориш ишларининг йўлга қўйилиши.

1906 йил — Тошкент темир йўлиниг ишга туширилиши. Ўрта Осиё ва Тошкент-Оренбург темир йўлларининг қўшилиши.

1906 йил – 12-19 сентябр – Тошкент эски шаҳари Жоме масжиди олдида маҳаллий меҳнаткашларнинг оммавий чиқицлари.

1907 йил, 17 апрел – Тошкентда иккинчи Давлат Думасига сайловлар.

1908 йил қадимшунос В.Л.Вяткин томонидан Улугбек расадхонаси (Самарқанд) харобаларининг очилиши.

1908 йил 13 июл, 1909 йил бошлари – Туркистонда К.П.Пален тафтиши.

1910 йил – Орол дengизида кема қатновининг очилиши. Урганчда Рус-Осиё банки бўлимининг очилиши.

1910-1920 йиллар – Бухоро амирлигига Сайийд Олимхоннинг хукмронлиги.

1910-1911 йиллар – Подшо қўшинлари томонидан Туркистонда янги усул мактабларининг оммавий тарзда ёпилиши.

1912-1914 йиллар – Туркистонда Кўқон-Термиз, Кўқон-Андижон-Фарғона-Жалолобод темир йўллари курилиши.

1912 йил – Бухорода Сибир савдо банки бўлимининг очилиши.

1912 йил – Горчаково-Скобелев, Кўқон-Наманган, Когон-Бухоро темир йўл шоҳобчаларининг ишга туширилиши.

1914 йил – Бухоро ва Хивада ғалаёнлар.

1916 йил, июл бошлари – Фронторти ишларига мардикорликка сафарбарликка қарши Ўрта Осиёда ҳалқ ғалаёнлари.

1916 йил, 13-29 июл – Жиззахда Кўзғолон.

1916 йил, 17 июл – Туркистонда ҳарбий ҳолатнинг жорий қилиниши.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

- Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқол, иқтисод, сиёсат, мафкура. т.1.Т.: «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.Т.: «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. т.3.Т.: «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4.Т.: «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5.Т.: «Ўзбекистон», 1997.
- Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. Т.: «Ўзбекистон», 1998.
- Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курамиз. Т.7, Т.: «Ўзбекистон», 1999.
- Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т.8, Т.: «Ўзбекистон», 2000.
- Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: «Шарқ», 1998.
- Абу Абдуллоҳ Мұхаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Хадис. 1-4 жиллар. Т.: КБТ, 1991-1997.
- Абдунабиев А.Ф. Вклад в мировую цивилизацию. Т.: «Ўзбекистон», 1998.
- Абу Тоҳирхўжа: Самария; Наршаҳий: Бухоро тарихи; Ёнений: Шажараи Хоразмшоҳий; Ибрат: Фарғона тарихи. Т.: «Мерос», 1991.
- Абрамов М. Письменные источники по истории Узбекистана (VIII-XIIIв.в.). Самарқанд, 1985.
- Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: «Фан», 1993.
- Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Таинланган асарлар. I жилд. Т.: «Фан», 1968.

- Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т.: «Шарқ», 2000.
- Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. Т.: Академия, 2001.
- Алимова Д., Рашидова Д. Махмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури. Т.: Академия, 1999.
- Амир Темур Кўрагон. Сомон йўли. Т.: «Нур», 1992.
- Аҳмадов А. Улугбек Муҳаммад Тарагай. Т.: 1994.
- Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Т.: «Нур», 1992.
- Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.: «Ўқитувчи», 1994.
- Аҳмедов Б. Соҳибқирон Темур (ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти). Т., 1996.
- Аъзамхўжаев С. Туркистон маъмурияти. Т.: «Фан», 1996.
- Бобобеков Ҳ.Н. Кўқон тарихи. Т.: «Фан», 1996.
- Бобур З.М. Бобурнома. Т.: «Фан», 1960.
- Буниятов З. Ануштесгин — Хоразмшоҳлар давлати. (1097-1231). Т.: Фоғур Гулом, 1998.
- Буюк сиймолар, алломалар.(уч китоб). Т.: «Мерос», 1995, 1996, 1998.
- Валихўжаев Б. Хўжа Аҳрор тарихи. Т.: «Ёзувчи», 1994.
- Вамбери Херман. Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи. Т.: 1990.
- Ватан туйғуси. Т.: «Ўзбекистон», 1996.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: «Наука», 1960.
- Де Клавихо. Самарқандаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. Санъат журнали, 1989 йил 9 сони.
- Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т.: «Ўқитувчи», 1994.
- Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Т.: «Ўзбекистон», 1994.
- Жумабоев И. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т.: «Ўқитувчи», 1997.
- Жўракулов О. Қашқадарё манғитлари. Т.: «Фан», 1994.
- Заки Валидий. Ўзбек уруглари. Т.: 1992.
- Зиё Кўкалп. Туркчилик асослари. Т.: 1994.
- Зиёев Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т.: «Шарқ», 1998.
- Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик. Т.: «Меҳнат», 1992.
- Иброҳимов А. Бизким ўзбеклар. Т.: «Шарқ», 1999.
- Иброҳим Карим. Мадаминбек. Т.: «Ёзувчи», 1993.

- Иброхимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т.: 1993.
- Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Т.: «Хазина», 1994.
- Ипак йўли афсоналари. Т.: «Фан», 1993.
- История Узбекистана. Т. 3. Т.: «Фан», 1993.
- Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917). Т.: «Фан», 1997.
- Исҳоқов М. Сўғдиёна тарих чорраҳасида. Т.: «Фан», 1990.
- Йўлдошев Н. Баҳоуддин Нақшбанд. Бухоро, Т.: 1993.
- Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
- Люсьен Кэрэн. Амир Тсмур салтанати. Т.: «Маънавият», 1999.
- Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. Т.: «Нур», 1992.
- Маънавият юлдузлари. Т.: «Мерос», 2001.
- Махмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Т.: «Маънавият», 1997.
- Махмуд Қоштарий. Девону лугатит-турк. Уч жилдлик: Т.: «Фан», 1960-1963.
- Мирзоолим Мушриф. Кўқон хонлиги тарихи. Т.: Фофур Ғулом, 1995.
- Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т.: «Чўлпон», 1994.
- Муҳаммад Али. Сарбадорлар. Т.: Фофур Ғулом, 1997.
- Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. Т.: «Фан», 1998.
- Муҳаммаджонов А., Немматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Т.: 1957.
- Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида туттган ўрни ва роли. Т.: «Фан», 1968, 1993.
- Набисев Р.Н. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар кўзғолони. Т.: «Фан», 1942.
- Насимҳон Раҳмон. Турк ҳоқонлиги. Т.: 1993.
- Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғаги. Т.: «Ўқитувчи», 1998.
- Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т.: «Ўзбекистон», 1996.
- Низоммулк. Сиёсаннома. Т.: «Адолат», 1997.
- Отажонов А., Мусаев Н., Абдуназаров Ҳ. Ўзбекистон тарихи атласи. Т.: Ўзгеодезкадастр, 1999.

- Раҳимов Ж. Ўзбекистон тариди (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошлари). Т.: «Ўқитувчи», 1999.
- Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Т.: 1999.
- Саъдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т.: «Ўқитувчи», 1996.
- Саъдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т.: Академия, 2000.
- Сайдкулов Т. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар. Т.: «Ўқитувчи», 1993.
- Содиқов М. Эркесвар, хурриятпарвар эл ворисларимиз. Т.: «Камалак», 1992.
- Содиқов Х., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усмонов К. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Т.: «Шарқ», 2000.
- Сулаймона Ф. Шарқ ва Farb. Т.: «Ўзбекистон», 1997.
- Темур ва Улугбек даври тарихи. Т.: ҚБТ, 1996.
- Темур тузуклари. Т.: Фоғур Ғулом, 1991.
- Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т.: «Фан», 1964.
- Туркистан мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан// Д.Алимова масъул муҳаррир. Т.: «Фан», 1996.
- Усмонов К., Содиқов М. ва бошқ. Ўзбекистон қарамлик ва мустақиллик йилларида. Т.: «Ўқитувчи», 1996.
- Усмонов К., Усмонов М. Ўзбекистон тарихи фанидан семинар машгулотлари бўйича ўкув қўлланма. Т.: «Фан», 1997.
- Фозилбек Отабек. Дукчи Эшон фожеаси. Т.: «Чўлпон», 1992.
- Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т.: «Шарқ», 1997.
- Шахобиддин ан-Насавий. Сийрат ас-Султон Жалолиддин Мангберди (Султон Жалолиддин Мангбердининг таржимаи ҳоли). Т.: 1999.
- Шониёзов К.Ш. Қанг давлати ва қанглилар. Т.: «Фан», 1990.
- Ўзбекистон тарихи. Янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. Т.: Эльдинур, 1998.
- Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар: Даврий тўплам, 2 // Таҳрир ҳайъати: Д.Алимова (масъул муҳаррир) ва бошқалар. Т.: «Шарқ», 1999.
- Ўзбекистон тарихи. I қисм. А.Саъдуллаев, Б.Эшов таҳрири остида. Т.: Университет, 1997.
- Ўзбекистон энциклопедияси. I жилд. Т.: ҚБН, 2000.
- Қосимов Б. Исмоилбек Гаспирали. Т.: 1992.
- Кориев М. Спитамен. Тарихий роман. Т.: 1985.

Ғуломов Я.Ф. Хоразмнинг сүғориши тарихи. Т.: «Фан», 1959.

Ғуломов Я.Ф. Қадимги маданиятимизнинг изларидан. Т: «Фан», 1960.

Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Т.: «Чўлпон», 1993.

Ҳабибулла Зайниддин. Жалолиддин Мангуберди. Т.: «Фан», 1993.

Ҳамидов X. Ўзбек анъанавий кўшикчилик маданияти тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1996.

Юсуф Ҳос Ҳожиб. Кутадгу билиг. Т.: «Юлдузча», 1990.

Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т.: УзФан, 1941.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ПРЕДМЕТИ, УНИ ЎРГАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ТАМОЙИЛЛАРИ, МАНБАЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ	6
1.Ўзбекистон тарихи предмети	6
2. Тарихни ўрганишнинг методологик тамойиллари ва манбалари....	8
3. Барқамол авлодни шакллантиришида Ватан тарихининг аҳамияти.	17
ИБТИДОИЙ ЖАМИЯТ. ҚАДИМГИ ДАВР	22
I Боб. ЎЗБЕКИСТОН ИНСОНИЯТ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИНИНГ ҚАДИМГИ ЎЧОҚЛАРИДАН БИРИ	22
1. Ватанимиз қадимдан одамзод ящаб келаётган ўлка. Ибтидой жамият, унинг даврлари	22
2. Мамлакатимизда одамларнинг палеолит даври манзилгоҳлари.	26
3. Мезолит ва Неолит даври манзилгоҳлари.	30
4. Энеолит ва бронза даври маданияти.	34
1-2-жадваллардаги маълумотларга эътибор беринг	42
II Боб. ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ШАКЛДАНИШИ. ЧЕТ ЭЛ БОСҚИНЧИЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШ. «АВЕСТО»..	44
1. Давлат тузилмаларининг шаклданиш шарт-шароитлари.	44
2. Хоразм ва Бақтрия – ўзбек давлатчилигининг илк пойдевори.	47
3. «Авесто» – қадимги тарихимизни ўрганишда ноёб манба.	50
4. Ватанимиз халқларининг ажнабий босқинчиларга қарши озодлик кураши.	55
III Боб. ҚАДИМГИ ДАВЛАТЛАР. УЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ- ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ. БУЮК ИПАК ЙЎЛИ.	65
1. Бақтрияда давлат мустақиллигининг тикланиши.	65
2. Мил.ав. III-II асрларда Хоразм ва Даврон давлатлари.	69
3. Кушонлар даврида ўзбек давлатчилигининг салтанат мақомига кўтарилиши.	72
4. Буюк ипак йўли	76

ҮРТА АСРЛАР ДАВРИ	.....	85
IV Боб. ИЛК ҮРТА АСРЛАР ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ: ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ХАЁТ	.....	85
1. Эфталийлар сулоласи. Эфталийлар даврида ижтимоий- иқтисодий ва маданий ҳаёт.....	.....	85
2. Турк хоқонлиги. Хоқонлик даврида Ўрта Осиё ҳалқарининг иқтисодий ва маданий ривожи.....	.....	89
3. Ўрта Осиё ҳалқлари араблар истилоси ва ҳукмронлиги даврида. 95	.....	
V Боб. IX-XII АСРЛАРДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ. СИЁСИЙ, ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ	.....	107
1. Тоҳирийлар ва Сомонийлар.....	.....	107
2. Корахонийлар.....	.....	114
3. Фазнавийлар.....	.....	117
4. Салжуқийлар.....	.....	121
5. Хоразмшоҳлар.....	.....	126
VI Боб. ЎРТА ОСИЁ ҲАЛҚЛАРИ ҲАЁТИДА IX-XII АСРЛАРДА ЮЗ БЕРГАН УЙГОНИШ ДАВРИ ФАН ВА МАДАНИЯТ РАВНАҚИ	.....	132
1. Моддий ва маънавий маданиятнинг юксалишини таъмин этган тарихий шарт-шароитлар.....	.....	132
2. Илм-фан равнақи. Ўрта Осиёлик алломаларнинг жаҳон фани ва цивилизацияси хазинасига қўшган ҳиссаси.....	.....	135
3. Бадий адабиёт ривожи	.....	140
4. Ислом маданияти. Ўрта Осиёлик машхур ҳадисшунос олимларнинг бебаҳо мероси	.....	145
VII Боб. МОВАРОУННАҲР МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ ВА ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА	.....	151
1. Чингизхон бошчилигига мўғулларнинг Мовароуннаҳрга босқини. Озодлик кураши. Жалолиддин Мангуберди	.....	151
2. Чигатой улусининг ташкил этилиши, унинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти	.....	159
3. XIII-XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё ҳалқарининг маданий ҳаёти	.....	
VIII Боб. АМИР ТЕМУР ДАВРИДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ЮКСАЛИШИ. ИЖТИМОЙ- СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ	.....	171
1. Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши.	.....	

Марказий давлат бошқарувининг таомидашузи	171
2. Темурийлар даврида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт	178
3. Темурийлар даврида илм-ған ва маданият равнағы.	184
IX Боб. ТУРКИСТОННИНГ ХОНЛИКЛАРГА БЎЛИНИБ КЕТИШИ, УНИНГ САБАЛЛАРИ ВА ОҚИБАТЛАРИ.....	194
1. Туркистоннинг уч хонликка бўлиниши	194
2. XIX аср биринчи ярмида ўзбек хонликларининг жўрофий- сиёсий ўрни, давлат бошқаруви ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти	204
3.Хонликларда ўзаро ва ички курашларнинг авж олиши, унинг оқибатлари.	214
X Боб. ТУРКИСТОНДА ЧОР РОССИЯСИ БОСҚИНИ ВА МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ.	224
1. Чор Россияси ва Англия ўртасидаги рақобат	225
2. Туркистонни чор Россияси томонидан босиб олиниши.	227
3. Мустамлақачилик идора усулининг жорий этилиши.	234
Генерал-губернаторликнинг маъмурий тарҳи	236
4. Мустамлақачиларнинг иқтисодий, маънавий-маданий сиёсати ва амалиёти.	237
XI Боб. ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ. ЖАДИДЧИЛИК	244
1. Чоризм мустамлақачилик зулмига қарши миллий озодлик ҳаракати	244
2. Туркистонда жадидлар ҳаракатининг вужудга келиши, уларнинг ислоҳотчилик фаолияти.	248
3. 1916 йил халқ кўзғолони	253
Тарихий саналар жадвали.	258
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР	270

*Қамариddин Усмонов, Махмуджон Содиқов,
Найим Обломуродов*

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

I қисм

Тошкент – 2002

Нашр учун маъсъул *Н. Ҳалилов*
Таҳририят мудири *М. Миркомилов*
Муҳаррир *А. Эшов*
Бадиий муҳаррир *Е. Масленников*
Мусахҳиха *А. Меденова*

Босишга руҳсат этилди 10.01.2002 й. Бичими 84x108^{1/2}, Офсет
қорози. Шартли босма табори 13,5. Нашр табори 13,0. Адади 5000.
Буюртма ____.

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,
Тошкент-129, Навоий кўчаси, 30 уй.

«ЎАЖБНТ» маркази, 700078,
Тошкент, Мустақиллик майдони, 5.

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус
таълим вазирлигининг «ЎАЖБНТ» Марказида тайёрланди.

«NISIM» босмахонасида босилди
Тошкент ш., Ш. Рашидов шох кўчаси 71 уй

